

Az erdélyi fejedelmek szerepe a kassai és az eperjesi református gyülekezetek alapításánál*

Kónya Annamária

Kassa szabad királyi város, mint Felső-Magyarország egyik legfontosabb gazdasági és adminisztratív központja, német polgárságával, fejlett gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai révén rendelkezett azokkal az alapvető feltételekkel, melyek a reformáció gyors befogadásához vezettek. Már a mohácsi események előtti időszakban több humanista és a protestáns tanok iránt fogékony, művelt ember működött rövidebb-hosszabb ideig Kassán. Itt említhetnénk meg Henckel János¹ humanistát vagy az 1531-ben a magyar gyülekezet papjaként működő Dévai Bíró Mátyást.² Dévai nagy tudásának és tekintélyének köszönhetően hamar elnyerte a kassai polgárok szimpátiáját, ami abban is megnyilvánult, hogy az egri püspök által bebörtönzött Dévai kiszabadításáért Kassa polgárai mindent megtettek.³ Annak ellenére, hogy a fiatalabb generáció Dévait „magyar Lutherként” szokta emlegetni, teológiai szempontból Melanchton Fülöp, a svájci reformátorok, leginkább Bucer Márton hatását lehet érzékelni teológiai írásaiban. Ezt igazolja maga Stöckel Lénárt bártfai rektor megjegyzése, amikor úgy írt Dévairól, mint a „középső út” követőjéről. Sokszor Dévait a svájci reformációs tanok terjesztőjeként is jellemzik, de ez csak élete utolsó éveiről mondható el, mikor is harmadik wittenbergi látogatása után, 1541-ben, hazatérve bizonyos kálvinista elemeket iktatott prédikációiba. Kassa város kálvini reformációjában viszont neki semmilyen szerepe nem volt, hiszen abban az időben már nem ott tevékenykedett. Mindenesetre le lehet szögezni, hogy Kassa, mint az öt felső-magyarországi szabad királyi város szövetségének („pentapolisz”) tagja, a reformáció kezdetétől a lutheri ortodoxia központjaként fejlődött. A kálvinizmus, mint a reformáció második legnagyobb irányzata, a 16. század 50-es éveiben kezdett erőteljesebben

* A tanulmány a VEGA 1/0700/13 *Osobitosti konfesionalneho újvinu východného Slovenska v 16-18. storočí* című projekt keretében készült.

¹ Henckel János (1481, Lőcse – 1539, Boroszló) humanista, a katolikus egyház tisztviselője. A Thurzó család támogatásának köszönhetően Krakkóban, Bécsben és Páduában végezte tanulmányait. Visszatérve Magyarországra 1531-ben Lőcsén volt plébános, később Mária királyné udvari papja, 1526-ban Kassán, aztán Schweidnitzben, majd Boroszlóban tevékenykedett. Korának több humanistájával is kapcsolatot tartott, például Rotterdami Erazmusszal és Melanchton Fülöppel, ezért viszonylag nyitott volt a reformáció szellemiségére is. Magyar Nagylexikon. 9. köt. Bp., 1999. 374. p.; *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava, 2001. 127. p.

² Dévai Bíró Mátyás (1500 körül, Déva – 1545, Debrecen), tanulmányait Krakkóban, Wittenbergben végezte. A magyarországi reformáció első terjesztői közé tartozott, mint prédikátor működött Budán, Kassán, Debrecenben. A reformáció terjesztése miatt üldözték, több alkalommal be volt börtönözve. ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 148–149. p.

³ DIENES DÉNES: *A történelmi Tiszáninneri Református Egyházkerület a 16. században*. I. In: *Historia Ecclesiastica*, 2011. 1. sz. (továbbiakban: DIENES, 2011.) 25. p.

terjedni Magyarországon. Első terjesztői lutheránus prédikátorok voltak, akik máig nem teljesen megmagyarázott okok miatt továbbmentek reformációs fejlődésükben, és végül is a kálvinizmust teljesen magukévá tették. Ezen oknál fogva a mi térségünkben ez a folyamat a „második reformáció” elnevezést kapta.⁴ Az új tanítás elveit ismét fokozatosan iktatták be a vallási életbe, ezért sokszor nem is lehet teljesen biztosan megállapítani, melyik irányzat követője az illető, illetve hogy pontosan mikor is akceptálta véglegesen az új tanítást. A prédikátorokon kívül még a külföldről visszatért diákok és kereskedők is hoztak magukkal reformációs tanokat. Maga Kálvin János gazdag és szerteágazó levelezésével is sokat tett a svájci reformáció elterjedése érdekében. A kálvinizmus hódítását a nemesi és arisztokrata családoknak is köszönhetjük, Felső-Magyarország északi területein például a Homonnai Druhethek közbenjárásával alakult számos magyar, sőt még szlovák és ruszin református gyülekezet is.⁵

A kálvinizmus terjedésének kezdetén a lutheránus egyház már az egyházi struktúra kiépítésénél tartott, hitvallásokat adtak ki, zsinatokat rendeztek, espereseket választottak. Mivel abban az időben a kálvinizmus törvényileg is tiltva volt, a lutheránus vezetés – egyrészt tartva a hatóságok esetleges beavatkozásától, nem akarva kockáztatni a megmaradását, de félve a hívek elpártolásától is – kezdetől fogva nagy ellenszenvvel viseltette a kálvinista reformátorokkal, illetve a svájci reformációs tanítás híveivel szemben. Ez a kölcsönös antipátia és kemény intolerancia több évtizeden keresztül tartott, és meghatározta a két protestáns vallás viszonyát. Magyarországon belül ez a belső harc leginkább a szabad királyi városokban, így Kassán és Eperjesen, nyilvánult meg a legerőteljesebben.

A felső-magyarországi szabad királyi városok a lutheranizmus felé hajló nagyszámú német polgársággal a lutheri egyház központjaivá fejlődtek, és minden eszközt bevetve védték városuk vallási egységét, gátolva ezáltal a kálvinizmus behatolását és elterjedését. Tehát a felső-magyarországi szabad királyi városokban, ahol többségben lévő német lakosság élt, a kálvinizmusnak nem volt esélye nagyobb számú hívő megszerzésére, míg a magyar, illetve más etnikumú lakosság által lakott területeken nagyon gyorsan elfogadták.⁶ Tehát a szabad királyi városokban a lutheri városvezetés meg tudta védeni a hit dominanciáját, azokon a területeken, ahová már nem ért el a városok magisztrátusainak fennhatósága (a mezővárosokban, nemesi uradalmaiban), a kálvinizmus hódított teret nem befolyásolva a lakosság etnikai – magyar, szlovák vagy ruszin – hovatartozásától.

Ilyen körülmények között Kassán, ahol jelentős német és magyar lakosság mellett szlovákok is éltek, több évig tartó kemény küzdelem zajlott a lutheránus és kálvinista hívek közt, ami természetesen nagyban jellemezte

⁴ A kálvini reformáció közép-európai terjedésének magyarázatára vonatkozó koncepciót az 1980-as években vetették fel, pl.: Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation”. Hrsg.: Shilling, Heinz. Gütersloh, 1986.

⁵ KÖNYOVÁ, ANNAMÁRIA – KÓNYA, PETER: Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16–18. storočí. Prešov, 2010. 13–23. p.

⁶ DANIEL, DAVID PAUL: Konfesionalizmus a konfesionalizácia ako historická interpretatívna paradigma. In: Konfesionalizácia na Slovensku v 16–18. storočí. Ed.: Kónya, Péter. Prešov, 2010. 6–17. p.

a város egyházi életének fejlődését és a református egyház kialakulását a városban.

Kassán a svájci reformáció tanai nagyon gyorsan kezdtek terjedni. Egyik fő oka ennek a magyar polgárság volt, mely pont a magyar prédikátoroknak köszönhetően ismerkedett meg az új, kálvini eszmékkel. Ugyanis több magyar prédikátor előtte olyan országrészben tevékenykedett, ahol a svájci reformáció akadály nélkül terjedhetett. Az első személy, aki kimutathatóan a református tanok szerint prédikált Kassán, Szentkirályi Antal magyar pap volt 1555-ben. Az öt város szövetségének vezetősége szinte azonnal felhívta Kassa magisztrátusának figyelmét a magyar prédikátor viselkedésének elfogadhatatlanságára, és felszólították a város elhagyására.⁷

Két évvel később Szegedi Gergely, a református hit akkor már ismert terjesztője működött Kassán.⁸ A város evangélikus vezetésén kívül Radasin Mihály sárosi esperes és Stöckel Lénárt bártfai rektor is fellépett, aki Szegedit „kacérnak” nevezte. Szegedi hamarosan elhagyta a várost és a magyar kálvinizmus központjában, Debrecenben folytatta tevékenységét. Kassa város vezetése viszont nem tudta sokáig visszatartani újabb kálvini szellemenben prédikáló egyházi személy működését.

1560-ban Huszár Gál kis ideig prédikált Kassán.⁹ Rövid működése idején az egri püspök, Verancsics Antal elfogatta és börtönbe záratta, viszont a város lakossága császári csapatok segítségével kiszabadította, később szintén Debrecenben talált menedéket.¹⁰ A következő református prédikátor 1567-ben Gyarmathy Bíró Mátyás volt, aki nagyon energikusan fellépett a templomi képek ellen. A felső-magyarországi kapitány tiltakozása után viszont neki is távoznia kellett Kassáról.¹¹

Az evangélikus városvezetés növekvő ellenszenve miatt a kálvinisták kénytelenek voltak a hitüket csak titokban megvallani (praktizálni), amit a történetírás titkos, illetve kriptó-kálvinizmusnak nevez. Itt viszont azt a tényt is rögzíteni kell, hogy a kriptó-kálvinista váddal sokszor a mérsékelt lutheranizmus híveit is vádolták, holott ők csak Melanchton Fülöp kompromisszumra hajló tanítását vallották. Így illették kriptó-kálvinizmussal a

⁷ BODNÁROVÁ, MILOSLAVA: Reformácia vo východoslovenských mestách v 16. storočí. In: Reformácia na východnom Slovensku v 16.-18. storočí. Ed.: Uličný, Ferdinand. Prešov, 1998. 27–28. p.

⁸ Szegedi Gergely, mint az 1569-ben megjelent protestáns énekeskönyv szerzője ismert. Szegeden született, Wittenbergben tanult, 1557-ben Debrecenben tanár, majd később Tokajban és Egerben prédikátor. Pallas Nagy Lexikona. 15. köt. Bp., 1897. 506. p.

⁹ Huszár Gál (1512 körül – 1575, Pápa) életéről kevés adatunk van. 1554-ben említik először, amikor Oláh Miklós esztergomi érsek üldözése elől menekülve, Magyaróváron kapott papi állást. Ebben az időben ismerkedett meg Hoffhalter Rafaelle bécsi nyomdással, akitől elsajátította a könyvnyomtatás mesterségét. Magyaróváron könyvnyomdát rendezett be, több református írást kiadott, például Mélius Juhász Péter első könyvét. Később Komáromban, Nagyszombatban, Komjátiban működött. Magyar nyelvre fordította a *Heidelbergi kátét*, kisebb gyerekeknek is írt kátét, melyet 1630-ban a pápai református zsinat tankönyvnek ismert el. Legnagyobb terjedelmű munkája *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek és imádságok* 1574-ben jelent meg. ZOVÁNYI, 1977. 271. p.

¹⁰ ZOVÁNYI, 1977. 271. p.

¹¹ DIENES, 2011. 45–46. p.

kassai magyar prédikátort, Thoraconymus Mátyást. Ő végül is a 80-as évek elején Kassát elhagyta, és a református hithez való viszonyát azzal is bizonyította, hogy Sárospatakon vállalt tanári állást, később az iskola rektora-ként is működött.¹²

A kassai evangélikus városvezetés minden irányban nagyon felügyelt az evangélikus hit kizárólagosságára, ezért 1581-ben megbízta az evangélikus prédikátort, hogy tartsa szemmel az iskolákat is, nehogy valamiféle kálvini tanítás terjedjen ott.¹³ Minden tiltó intézkedés ellenére a reformátusok száma Kassán egyre csak nőtt. Ebben a magyar prédikátorok játszottak jelentős szerepet, akik népszerűek voltak Kassa magyar lakossága körében, de a törökök által uralt területekről is sok református bevándorló érkezett a városba. Viszont ezek a változások sem tették lehetővé a kassai reformátusok számára, hogy megalakítsák saját városi gyülekezetüket. Ennek legfőbb akadályát a város evangélikus vezetése jelentette, mely – hasonlóan más felső-magyarországi szabad királyi városokhoz – szigorúan őrizte a város vallási homogenitását. A református hívek csak magánházakban vagy valamelyik vidéki gyülekezetben tarthatták istentiszteleteiket, leggyakrabban a közelben fekvő Bárca faluban.¹⁴

Ebben a helyzetben fontos szerepe lett az erdélyi fejedelmeknek, akik nagymértékben hozzásegítették a kassai reformátusokat a gyülekezet megalakításához. Már Bocskai István is tett erre irányuló lépéseket, miután 1604 őszén Kassa városát választotta székhelyévé. A kassai magyar prédikatori helyet Bocskai István kezdeményezésére az ő udvari papja, Alvinczi Péter foglalta el. Alvinczi akkor már ismert teológus, korábban váradi református papként és bihari esperesként tevékenykedett. Nagy szerepe lett abban, hogy református volta ellenére, mint az evangélikus gyülekezett papja, sikerült viszonylag békés módon elérnie a református hit további terjedését és a két protestáns gyülekezet több évig tartó békés együttélését. Természetesen Alvinczinak – mint az evangélikus gyülekezett tagjának – külsőleg be kellett tartania a lutheri ortodoxia elemeit (esküdtétel az Augusztánára és a Liber Concordiaera, az úrvacsoránál az ostya használata, templom berendezése), de a vallási életbe sikerült beépítenie a református felfogás több elemét. Elvetette az alba hordását és az egyéni gyónást. Részt vett az abaúji esperesség zsinatain, káplánjait az abaúji esperes iktatta be. Így lehetővé tette a kálvinizmus elemeinek beszivárgását az evangélikus gyülekezet életébe és annak fokozatos transzformációját reformátusra. Mindemellett kitűnő teológusként nagy elismerést szerzett magának Kassa lakossága körében. Alvinczi tevékenysége idején lényegében iratlan unió jött létre a kassai evangélikusok és reformátusok között, mely egészen 1634-ben bekövetkezett haláláig tartott.¹⁵

¹² SEBŐK MARCELL: *Humanista a határon. A késmarki Sebastian Ambrosius története.* Bp., 2007. 177. p.; SZENTIMREI MIHÁLY: *A sárospataki református kollégium története.* Sárospatak, 1996. 9. p.

¹³ SZABÓ LAJOS: *Kassai kálvinista krónika. (1644–1944)* Kassa, 1944. (továbbiakban: SZABÓ, 1944.) 6. p.

¹⁴ SZABÓ, 1944. 6–7. p.

¹⁵ RÉVÉSZ KÁLMÁN: *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért.* Bp., 1894. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1894.) 18–27. p.

Alvinczi halála után az evangélikus és református hívek békés együttélése felbomlott, a magisztrátus és a reformátusok közt nyílt harc alakult ki. Mivel a reformátusok nem voltak megelégedve a város által kinevezett magyar pappal, inkább a szomszédos Bárcára jártak istentiszteletre. Az abaúji esperesség vezetése is igyekezett megfelelő káplánt biztosítani a reformátusoknak, de eredménytelenül. Így egészen az 1640-es évek első feléig a kassai kálvinisták prédikátor nélkül voltak. A református hívek mellett a katolikus polgárok és a katonaság Forgách Ádám felső-magyarországi főkapitánynál is igyekeztek elérni jogaikat a vallási élet terén.¹⁶

A kassai református gyülekezet megalakulását az elkövetkező politikai események tették csak lehetővé, mikor is I. Rákóczi György 1644 tavaszán katonáival elfoglalta a várost. Húsvét idején, pontosan 1644. március 27-én megalakult a kassai református gyülekezet, de nem mint városi, csak udvari (*ecclesia aulica*), és az istentisztelet helye az ún. királyi házban lett kijelölve.¹⁷ Az udvari prédikátor posztját Regéczi András töltötte be. Egyidejűleg létrejött a református iskola is, mely gimnázium jellegű intézményként működött.¹⁸

Az 1647. évi országgyűlés 18-19. cikkelyei tették lehetővé, hogy Kassán az udvari gyülekezet átalakulhasson városi gyülekezetté, így szereztek jogosultságot templomépítésre reformátusok és katolikusok egyaránt.¹⁹ Szintén a linzi béke értelmében Kassa szabad királyi város átkerült az erdélyi fejedelemség fennhatósága alá. Így a kassai magisztrátusnak 1648-tól meg kellett túrnie az akkor még mindig udvari gyülekezetként működő reformátusokat, holott a híveknek sok, az egyházi élettel kapcsolatos dolog továbbra is tiltva volt. Helyzetük még nehezebbé vált I. Rákóczi György halála után, amikor Kassa visszakerült a királysághoz és az evangélikus városvezetés mindenáron meg akarta szüntetni a református gyülekezetet. Az 1649-es országgyűlésen Kassa küldöttsége ismét a vallási egységet akarta elérni, ezért megtagadta az előző, katolikusokról és reformátusokról szóló törvénycikkek betartását. Igyekezetük ellenére az országgyűlés megerősítette az érvényben lévő törvényeket, és a város vezetésének előírta a szabad vallásgyakorlás engedélyezését, továbbá kötelezte a tanácsot, hogy templom, iskola és parókia építésére jelöljön ki helyet a reformátusok számára. Mivel a magisztrátus továbbra is vonakodott betartani a rendelkezéseket, maga Pálffy Pál nádor és Wesselényi Ferenc főkapitány látogatták meg Kassát, engedelmességre kényszerítve a magisztrátust. Végül 1650 elején a kassai reformátusok megkapták a telket a templom, a parókia és az iskola építéséhez (A terület a Mészáros és a Keskeny utcák sarkán, a vágóhíd mellett volt.²⁰) . 1651-ben elkezdődtek az építkezési munkálatok, a templomot 1654-ben fejezték be. Kassa első református papjai Regéczi Horváth András és Czeglédi István lettek.²¹

A kassai református gyülekezet az abaúji esperességhez tartozott, megalakulásától egészen az erőszakos rekatolizáció idejéig működött. A temp-

¹⁶ RÉVÉSZ, 1894. 41–46. p.

¹⁷ RÉVÉSZ, 1894. 51. p.

¹⁸ ZOVÁNYI, 1977. 299. p.

¹⁹ Corpus Juris Hungarici. Tyrnavia, 1734. 172–173. p.

²⁰ RÉVÉSZ, 1894. 81–82. p.

²¹ SZABÓ, 1944. 28–43. p.

lomot 1673-ban konfiskálták, egy évvel később az iskolát is.²² A két református prédikátort, Bithó Ádámot és Kécske Miklóst az 1674-es pozsonyi törvényszék elé idézték.²³ A református gyülekezet megújulása 1682 nyarán következett be, amikor Thököly Imre kurucai foglalták el a várost. A felkelés ideje alatt a reformátusok visszakapták templomukat, iskolájukat és minden elkobzott vagyonukat. Mindezt a felkelést követően, egészen 1696-ig birtokolták, mikor is a soproni vallási cikkelyek értelmében csak a városfalakon kívül épített fatemplomban tarthatták istentiszteleteiket, és szintén fából ácsolt iskolaépületben a tanítást.²⁴

A kassai református gyülekezet egészen a II. Rákóczi Ferenc-felkelésig a külvárosban működött. Ebben az időszakban (1685 és 1705 között) a kassai református iskola egy ideig menedéket nyújtott a Sárospatakról Báthory Zsófia által elűzött diákok és professzorok számára.²⁵ A kassai reformátusok városi templomukat csak a kurucok szécsényi országgyűlésének határozatai után kapták vissza. Egy vegyes bizottság döntése alapján 1705 januárjában végre újra övék lett a templomuk.²⁶ Csupán rövid ideig használhatták, mert a szatmári béke után 1711-ben ismét el kellett hagyniuk, egészen a jozefinizmus koráig a külvárosi fatemplomban tarthatták csak istentiszteleteiket.²⁷

1713-ban Gyarmathi Tamás, majd Gyöngyösi Pál látta el a református prédikatori teendőket.²⁸ A 18. század végén a kassai gyülekezetnek egyáltalán nem voltak filiái, papjukat Nánási Andrásnak hívták.²⁹ A református gyülekezetnek a városba való visszatérésére csak II. József türelmi politikája következtében, az 1780-as években került sor.

A másik felső-magyarországi szabad királyi város, ahol az erdélyi fejedelmek közbenjárására református gyülekezet alakult, Eperjes volt. Az itteni gyülekezet a kassaihoz képest jóval később alakult meg, kisebb is volt annál, melynek szerteágazó okai voltak. Ilyennek tekinthetjük a magyar polgárság jóval kisebb arányát, valamint azt a tényt, hogy – Kassával ellentétben – Eperjes soha nem került az erdélyi fejedelmek birtokába. Továbbá fontos, hogy a reformáció kezdetétől Eperjes a lutheranizmus erős bástyájának számított. A kálvini tanok megjelenésére vonatkozóan nincsenek pontos adataink, de biztosnak mondható, hogy a 17. század közepéig nem haladták meg a kriptokálvinizmus szintjét, annak ellenére, hogy a város több ismert személyisége kötelezte el magát az új tanokkal.

A 17. században Kassához hasonlóan Eperjesen is beszélhetünk az evangélikus városvezetés és a helyi reformátusok konfliktusairól. Szigorú-

²² SZABÓ, 1944. 62–64. p.

²³ RÁCZ KÁROLY: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. 2. Lugos, 1899.

²⁴ SZABÓ, 1944. 67–72. p.

²⁵ ZOVÁNYI, 1977. 299. p.

²⁶ SCHIESSLER GÁSPÁR: Emlékezetes megjegyzések mindarról, ami Kassa szabad királyi városban történt. In: Rákóczi tükrök. Szerk.: Köpeczi Béla – Várkonyi Ágnes. 1. Bp., 1973. 515. p.

²⁷ ZOVÁNYI, 1977. 299. p.

²⁸ Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára. R.G. VII. 4/1. (= Az abaúji református esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1713–1714.)

²⁹ CSÁJI PÁL: A magyar református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729. In: *Egyháztörténet*, 1958. 1. sz. 50. p.

an elutasították az akkor már híres pedagógus, Comenius János rektori működését az iskolában. A gondolat, miszerint Comenius tölthetné be a városi iskola rektori tisztségét, a pedagógus 1655-es eperjesi látogatása folyamán fogalmazódott meg. Két volt diákja, az akkoriban német prédikátorként működő Sartorius-Schneider János, illetve az iskola konrektora, Curiani János igyekeztek meggyőzni a városi tanácsot arról, hogy érdemes meghívni Comeniust rektornak. E javaslat ellen nagyon szigorúan fellépett a helyi magyar prédikátor, Madarász Márton, aki azzal érvelt, hogy Comenius mint a „morva testvérek” („jednota bratská”) püspöke elősegítené a kálvini tanok beszivárgását, a város felekezeti összetételének megbonthatását. Ezek a szempontok nem voltak teljesen alaptalanok, hiszen ismert volt, hogy a 17. század folyamán a testvéri egység tanítása erősen hasonlított a Kálvin tanaira. Az eperjesi evangélikus magisztrátus számára ezért Comeniusnak a városban való szerepvállalása – pedagógusként és tudósként való alkalmassága ellenére – elképzelhetetlennek bizonyult.³⁰

Eperjesen a református hit első követői magyar polgárok lettek, főként a városban lakó földbirtokosok közül kerültek ki. A református gyülekezet – a kassaihoz hasonló okok miatt – csak a 18. század végén alakult meg. A Thököly-felkelés időszakában visszaállították a vallásszabadságot, de az evangélikus városvezetés továbbra is intoleránsnak bizonyult úgy a katolikusokkal, mint a reformátusokkal szemben. Ezért 1683-ban a református polgárok kérvénnyel folyamodtak Sáros vármegyéhez, hogy engedélyezze számukra a szabad vallásgyakorlatot (beleértve a temetést és keresztelést is), továbbá templomépítés céljára jelöljenek ki számukra telket.³¹ Feltételezhetően a vármegye, sőt Thököly fejedelem közbenjárása nyomán a következő hónapokban javult az evangélikus magisztrátus és az eperjesi reformátusok viszonya, 1684-ben már saját prédikátort is tarthattak.³² Templomot viszont nem sikerült építeniük, így feltehetően magánházaiban tartották istentiszteleteiket.

Az eperjesi református gyülekezet megalakulása II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának köszönhető. Mikor 1704 végén a kurucok elfoglalták a várost, ismét visszaállították a vallásszabadságot, a reformátusok pedig joggal számíthattak vallási sérelmeik orvoslására. Feltehetően 1704 decemberében történt, hogy a kurucokkal nemcsak evangélikus papok, hanem református prédikátor is érkezett Eperjesre. A reformátusok egy sóvári nemes, Soós István házáat használták kápolnának, ahol Rimaszombati Kazai János prédikált.³³ Természetesen továbbra is igyekeztek helyet szerezni saját templomuk felépítéséhez. Az eperjesiek kérvényét az 1705-ös

³⁰ FRENÝÓ, EUDOVÝT: Prečo nepovolali Prešovania Jána A. Komenského za rektora Kolegia? In: Sborník prác profesorov ev. kol. slov. gymnázia v Prešove 1940. Prešov, 1940. 164–166. p.; GÖMÖRY JÁNOS: Az Eperjesi Ev. Kollégium, 1531–1931. Prešov, 1933. 55. p.; HÖRK JÓZSEF: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa, 1896. 61. p.

³¹ Štátny archív (továbbiakban: ŠA.), Prešov. ŠŽ 2. N 19/1688. (= Az eperjesi reformátusok panasza a vármegyének a szabad vallás gyakorlat gátolása ügyében.)

³² ŠA. Pob. Prešov. Mag. Prešov. 15. (= Számadási könyv, 1684–1685.)

³³ ESZE TAMÁS: Az eperjesi református egyházközség. In: Rimaszombati Kazai János: Zöld olajfaágat szájában hordozó Noé galambja. Bp., 1944. (továbbiakban: ESZE, 1944.) 4. p.

szécsényi és az 1707-es ónodi országgyűlés is tárgyalta.³⁴ Az eperjesi kálvínisták „lobbizása” sikerrel járt, a következő év elején felépítették fatemplomukat. Első papjuk, az említett Rimaszombati Kazai János, több ismert vallási elmélkedés szerzője lett. Távozása után, 1709-ben az addig katonai papként működő Németi P.János foglalta el a helyét, aki elhunyt pestisben a következő évben. Őt követte Zemlényi Ferenc, aki egészen a gyülekezet megszűnéséig református papként szolgált Eperjesen.³⁵

Az eperjesi református gyülekezet rövid működése hamarosan a város császári hadakkal való elfoglalása után befejeződött. A református templomot a jezsuiták vették át, faanyagát a helyében épített katolikus kórház építésére használták fel.³⁶ A templom konfiskálása után az eperjesi református gyülekezetet nem alapították újra.

Mindebből világosan kitűnik, hogy az erdélyi fejedelmek kulcsfontosságú szerepet játszottak nemcsak a kassai, de az eperjesi református gyülekezet megalakulásában és fennmaradásában egyaránt. Kassán – az evangélikus városvezetés ellenszenvé ellenére – Bocskai István és I. Rákóczi György közbenjárása, valamint intézkedései lehetővé tették a református gyülekezet megalakulását. A közösség Thököly Imrének és II. Rákóczi Ferencnek köszönhette a rekatolizáció általi fenyegetettségének megszűnését, amikor a szabadságharc idején sikerült, ha csak rövid időre is, a rendes egyházi élet megindítása. Eperjes szabad királyi városban a már említett okok miatt a református gyülekezet megalakulása majdnem egy fél évszázaddal későbbre húzódott, de az erdélyi fejedelmek (Thököly és Rákóczi) ebben is fontos szerepet játszottak, hiszen az általuk foganatosított intézkedések eredményezték végül is az eperjesi reformátusok számára a néhány évig tartó rendes vallási életet.

Felső-Magyarország szabad királyi városai, beleértve Kassát és Eperjest a terület fontos gazdasági, adminisztratív, iskolai és műveltség központjai voltak. A város német polgárságának a német területekkel kialakított gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai tették lehetővé a reformáció gyors elterjedését és elfogadását. Már az 1520–1530-as években több lutheránus prédikátor és teológus működött a felső-magyarországi szabad királyi városokban, melyek a 16. század második felében a megalakuló evangélikus egyház központjaivá formálódtak. Ugyanebben az időben kezdett Magyarország területén egyre erőteljesebben utat törni magának a svájci reformáció is, melynek terjedését az evangélikus magisztrátusok akadályozták. A kálvinizmus leginkább ott tudott gyökeret verni, ahol jelentősebb számú magyar polgár élt, tehát Kassán és Eperjesen. Hitüket sokszor csak titkos kálvinizmus formájában tudták gyakorolni, és kemény harcot folytattak a városok vezetésével gyülekezeteik létrehozásáért. Kassán ebben a folyamatban Bocskai István és I. Rákóczi György fejedelmek közbenjárása segített.

³⁴ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. 4. Bp., 1897. 251. p.

³⁵ ESZE, 1944. 6–7. p.

³⁶ ESZE, 1944. 10. p. A kórház épülete máig áll, most az eperjesi egyetem egyik karának székhelye.

Felekezeti élet a tizenhárom amerikai gyarmaton a 18. században

Zádorvölgyi Zita

„A kereszténység áttérése Európából Észak-Amerikába egy századokon átívelő, gyászos kiábrándulásokban és váratlan sikerekben egyaránt bővelkedő, roppantul összetett vándorlás volt” – állapítja meg az amerikai egyháztörténet-írás kiemelkedő alakja az észak-amerikai kereszténység fejlődését áttekintő munkájában.¹ Jelen közleményben ezen „vándorlás” 18. századi szakaszát mutatjuk be, méghozzá a tizenhárom észak-amerikai brit gyarmat három jól elkülöníthető tájegysége, Új-Anglia, a középső és a déli gyarmatok felekezeti sajátosságai szerint. Milyen bevándorlási tendenciák határozták meg egy-egy térség vallásos arculatát? Melyek voltak az egyes egyházak kezdeti nehézségei és sikerei? Hogyan befolyásolta a denominális viszonyokat a gyarmati időszak állam és egyház közti kapcsolata?

A gyarmatokon 1700-ban kétszázötvenezer élhettek, majd a század közepére a lakosság száma elérte az egymillió főt, 1775-ben pedig két és fél millióra emelkedett.² A 17. századtól jelen lévő anglikán, kongregacionista, kvéker és holland református felekezeteket az 1700-as években a presbiteriánusok, lutheránusok és német földről (elsősorban a pfalzi választófejedelemségből) érkező reformátusok követték.³ Kis számban baptisták és római katolikusok is éltek a kolóniákon.

Az 1700-as években valamennyi nagy felekezet alapvető problémájának számított a megfelelően képzett és elegendő számú lelkész hiánya, ami alapvető feladatukban akadályozta őket: képtelenek voltak a lakosság vallásos élmény iránti igényének kielégítésére.⁴ A lelkészhiány hozzájárult a gyülekezeti tagság hanyatlásához, noha a visszaesésnek látszólag ellentmond, hogy a tizenhárom gyarmatból tizenegy valamilyen formában a jelöltek gyülekezeti tagságához (is) kötötte a választójogot (például Massachusetts alapítólevele),⁵ illetve a hivatalok viselésének jogát. A hivatalvállalásra készülő férfiak azonban jellemzően azelőtt tértek meg vala-

-
- ¹ NOLL, MARK A.: *The Old Religion in a New World. The History of North American Christianity.* Grand Rapids Michigan. Cambridge, 2002. (továbbiakban: NOLL, 2002.) Mark A. Noll az evangéliumi mozgalom befolyásos tagja, az Egyesült Államok kereszténységének kutatója, továbbá tevékeny elősegítője a katolikus egyház és az evangéliumi mozgalom együttműködésének.
 - ² BROWN TINDALL, GEORGE – SHI, DAVID EMORY: *America. A Narrative History.* New York – London, 1999. (5. kiad.) 109. p.; BAILYN, BERNARD: *The Great Republic. A History of the American People.* Toronto, 1981. (2. kiad.) (továbbiakban: BAILYN, 1981.) 122–126. p.
 - ³ BONOMI, PATRICIA U.: *Under the Cope of Heaven. Religion, Society and Politics in Colonial America.* Oxford, 2003. (továbbiakban: BONOMI, 2003.) 40. p.
 - ⁴ BAILYN, 1981. 137. p.
 - ⁵ MILLER, PERRY: *Errand into the Wilderness.* Harvard University Press, 1956. (továbbiakban: MILLER, 1956.) 150. p.

mely egyházhoz, hogy az adott címre pályáztak volna.⁶ Ugyanakkor a 18. század első három negyedében (a lelkeszi jelentések és a lakosságnak a gyülekezetek számához való aránya alapján) a templomba járók már a felnőtt (afroamerikaiak nélküli) népesség 60 %-át is kitehették.⁷ Milyen lehetőségek kínálkoztak a gyarmatokon tevékenykedő felekezetek számára a gyülekezeti élet felvirágoztatásához?

A világi hatalom által támogatott egyházak nem közvetlenül az államtól kapták a működésükhöz szükséges jövedelmet, a gyarmati kormányzat csupán az egyházi célokra szedhető helyi adók gyűjtését engedélyezte, ami azzal a következménnyel járt, hogy a laikusok nagyobb beleszólást kívántak a templomi ügyekbe. Elegendő bevétel híján a legtöbb felekezet nem engedhette meg magának saját oktatási intézmény felállítását, és lelkeszeitől európai végzettséget és felszentelést kívánt, ami az óvilági egyházak „nagybani importjához” vezetett. A külföldről érkező lelkipásztoroknak általában évekig tartott, amíg a helyi viszonyokhoz alkalmazkodni tudtak, így a kongregacionalisták két új-angliai kollégiumuk (az 1636-ban alapított New College, azaz a Harvard University, illetve az 1701-ben létrejött Collegiate School, vagyis a Yale University) és az onnan kikerülő prédikátorok révén jókora előnyre tettek szert.⁸

A 18. század a felekezeti „denominationalism” kialakulásának,⁹ illetve az állam által bizonyos egyházak (anglikán, kongregacionalista) javára beszedett adók felszámolásának, a támogatott és tolerált denominációk közötti megkülönböztetés törvényes megszüntetésének története, amely a vallásgyakorlást és az egyházak támogatását teljesen önkéntes alapra helyezte. Az Egyesült Államok 1789-ben életbe lépő alkotmánya és az 1791-ben elfogadott első tíz kiegészítés eredményeképp létrejövő, az egyház és állam viszonyát szabályozó új rendszer különbséget tett a kongresszus és az egyes államok törvényhozása között; bármiféle nemzeti egyház létrehozására történő kísérletet szigorúan tiltott, de nem avatkozott az egyházak és az államok helyi viszonyába.¹⁰

A Cambridge Platform elfogadásától az állami támogatás elvesztéséig: a kongregacionalista Új-Anglia

Új-Anglia az északkeleti amerikai gyarmatok, később Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Connecticut és Rhode Island államok alkotta régió, ahol Massachusetts gyarmatát nevezhetjük dominánsnak, és központját, Bostont az északi kolóniák legfontosabb városának. Connecticut, Massachusetts, New Hampshire, Rhode Island gazdasági

⁶ AMAR, AKHIL REED: *The Bill of Rights. Creation and Reconstruction*. New Haven – London, 1998. (továbbiakban: AMAR, 1998.) 33. p.

⁷ BONOMI, 2003. 220. p. Az istentiszteleteken való részvételnek – a hitbeli meggyőződésen és a családi hagyományon kívül – praktikus okai is lehettek, a szétszórt településeken élők számára a társasági élet központi eseményét jelentette, valamint a hívők gazdasági és politikai hírekről értesülhettek. Uo. 87–88. p.

⁸ BUMSTED, J. M. – VAN DE WETERING, JOHN E.: 'What Must I Do To Be Saved?' *The Great Awakening in Colonial America*. Hinsdale, 1976. (Berkshire Studies in History) (továbbiakban: BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976.) 57. p.

⁹ BAILY, 1981. 140. p.

¹⁰ AMAR, 1998. 32–33. p.

erejét az önellátásra termelő farmok és a tengerparti kereskedelmi tevékenység adta. A terület túlnyomórészt kongregacionalistának számított,¹¹ ám az anglikán egyház hivatalos jelenlétével is számolni kellett. Az anglikánok azonban csak a nagyvárosokban, Bostonban és New Havenben tudtak nagyobb számban híveket szerezni, ott viszont nem is csupán a felső társadalmi rétegekben. A kis baptista közösség Bostonban is rendelkezett templommal, de szívesebben élt a toleránsabb Rhode Island-i légkörben.¹² A vallási kisebbségekkel szembeni türelmetlenség egyik legszélsőségesebb megnyilvánulása a korszakban négy kvéker felakasztása volt az 1660-as évek fordulóján, ám az erőszakos fellépést kevesen helyeselték.

A kongregacionalista elnevezés latin eredetű, jelentése, „az összegyűjtöttek”, és a kálvinista alapokon álló kongregacionalista gyülekezetek teljes önállóságára utalt. Hitük szerint Isten „gyűjti össze őket”, ezért nem alkottak egyházszerkezetet, csupán szövetségeket. Az egyes kongregációk lelkészeit („minister”) maguk választották. Megjegyzendő, hogy a 18. századi észak-amerikai kongregacionalistákra erős hatást gyakorolt a puritanizmus.

A 17. századi források a gyülekezeti tagság apadását krónikus problémaként tárgyalták.¹³ Az 1680-as években a legtöbb új-angliai gyülekezetben a női hívők voltak többségben, és negyven éven belül valamennyi kongregációt a női túlsúly jellemezte. Jonathan Edwards-ról (1703–1758), a 18. század egyik legnagyobb jelentőségű teológusáról tudható, hogy könyvében nyerte meg egyházközsége női tagjait a gyülekezetnek, mint a férfiakat, szellemiségét ezért „feminin természetűnek” szokták nevezni.¹⁴

¹¹ Új-Anglia kongregacionalista múltja a 17. század első feléig nyúlik vissza. Az angol polgárháborúban győztes puritánok az anyaországban csak a restaurációig élvezheték győzelmüket, Észak-Amerikában azonban korai vezetőik, a connecticuti Thomas Hooker (1586–1647), a massachusetts-i John Cotton (1594–1652), Thomas Shepard (1605–1649), és a New Haven-i John Davenport (1597–1670), rendkívül sikeres másfél évszázadot alapoztak meg számukra. Ugyanakkor a felekezet kezdettől fogva türelmetlen volt nemcsak más denominációk tagjaival, hanem saját belső ellenzékével is. Utóbbit az egyházból kitagadott Roger Williams (1603 k. – 1683) és Anne Hutchinson (1591–1642) példái bizonyítják. NOLL, 2002. 37–39. p.

¹² BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 3–4. p.

¹³ NOLL, 2002. 40. p.; ld. még: M'CLOUGHLIN, WILLIAM: *New England Dissent, 1630–1833. The Baptists and the Separation of Church and State*. Harvard University Press, 1971. 127. p.

¹⁴ MINKEMA, KENNETH P.: *Old Age and Religion in the Writings and Life of Jonathan Edwards*. In: *Church History*, 2002. Nr. 4. 674–704. p. (továbbiakban: MINKEMA, 2002.) 699–700. p. Northamptonban (ahol Edwards az 1730-as évektől 1750-ig volt lelkész) 1677-ben a gyülekezeti tagság megoszlása körülbelül 60-40%-os volt a férfiak javára, de az 1700-as évek elejétől az arány megfordult, és a negyvenes évekre a kongregációt 56%-ban alkották nők. Uo. 700–701. p. Jonathan Edwards Solomon Stoddard unokája, Aaron Burr későbbi amerikai alelnök nagyapja volt, 1722-ben diplomázott a Yale-en, majd két évig New Havenben tanult teológiát. 1722–1723-ban New York város egyik presbiteriánus templomának lelkésze volt, majd 1726-tól 1750-es felmentéséig Northampton lelképásztora. 1751-től őslakos indiánok prédikátora, élete utolsó évében a Princeton elnöki pozícióját töltötte be. Az újjáéledési mozgalom szellemi vezetője volt Új-Angliában. A nagy hatású kálvinista teológusról magyarul is

Időszakosan erőre kaptak az egyházi élet megújítását célzó törekvések, melyek közül az 1739 és 1745 közötti, első nagy ébredésnek nevezett periódus jelentette a csúcst.¹⁵

A connecticuti és massachusetts-i lelkészek 1648-ban a gyarmati hatóságok közbenjárására fogadták el az ún. Cambridge Platformot, amely a kongregacionalisták alapidokumentumaként és hitvallásaként híresült el. A dokumentum a gyakorlatban a presbiteriánusoktól való elkülönülést biztosította, és Connecticutban 1708-ig (Saybrook Platform), Massachusettsben az 1700-as évek végéig érvényben maradt. A Platform a felekezetet részben elválasztotta a világi hatóságoktól, saját belső kormányzásába nem engedett kívülről beleszólást, ugyanakkor az eretnekek, vagy istenkáromlók és más bűnösök megbüntetését a szekuláris hatalomtól várta.¹⁶ A kongregacionalista lelkészek a hivatalnokoktól megkövetelték, hogy keresztény életet éljenek, de leszögezték azt is, hogy az egyháziak sem tanúsíthatnak ellenállást a gyarmati kormányzás döntéseivel szemben. A klérus és a világi hatalom viszonyának szabályozásában a kereszténységre a társadalmi rend alapkövéként tekintettek, az egyiknek a másik felett azért adtak befolyást, hogy biztosítsák a társadalom keresztény voltának megőrzését.¹⁷

A puritán gyülekezetekben a szentségek kiszolgáltatását azokra korlátozták, akik személyes megtérési élményben részesültek. A megtérési élmény alatt („conversion experience”) a vallásos tudat „felébredését” értették, amely nemcsak spirituális értelemben vett, hanem „természetbeni” újjászületést is eredményezett a hívekben. A megtért egyén jellemzően rendkívül erényes életet kezdett élni, és megtagadta a bűnös tevékenységeket. A gyakorlat korlátozása feszültséget szült a (hivatalos templomi tagok és a gyülekezet többi része között alapvetően kettéosztott) közösségben, amely a gyarmati időszak bizonytalanságai közepette nemcsak doktrinális prédikációkra, hanem érzelmi alapú vallásosságra is vágyott.¹⁸ A megtérteket („regenerate”), akikről azt tartották, hogy „felismerik egymást”, azaz egy-

megjelent egy konferenciakötet: Amerika teológusa. Bevezetés Jonathan Edwards (1703–1758) gondolkodásába. Szerk.: Fabiny Tibor – Tóth Sára. Ford.: Ilic, Angela et al. Bp., 2008.

¹⁵ BAILYN, 1981. 135. p.; BUTLER, JON: Awash in a Sea of Faith. Christianizing the American People. Cambridge Massachusetts – London, 1990. (továbbiakban: BUTLER, 1990.) 170–172. p. Az első nagy ébredés („First Great Awakening”) az ébredési vagy újjáéledési mozgalom első nagyobb hulláma volt, amely Angliában, Skóciában és az amerikai gyarmatokon eltérő módon és más-más jellemzőkkel zajlott le, és sok helyen az aktív, megtért egyházi tagság többé-kevésbé tartós gyarapodását eredményezte. Bár a mozgalom célja az egyes felekezetek megerősítése volt, az ébredések gyakran egyházszakadást váltottak ki.

¹⁶ HUYLER, JEROME: Locke in America. The Moral Philosophy of the Founding Era. University Press of Kansas, 1995. (továbbiakban: HUYLER, 1995.) 181. p.

¹⁷ Az egyházi és a szekuláris erők 19. századi szeparálása ellenben azon az elven alapult, hogy a társadalmi rend fenntartása a kereszténység fegyelmező és összetartó ereje nélkül is lehetséges, sőt, kívánatos. Párhuzamosan a vallásosság internalizálódott, és az egyházak fenntartása önkéntessé vált, ami a 19. (és 20.) századi Egyesült Államokban korántsem vetette vissza a felekezeteket, hanem elképesztő népszerűségüket eredményezte.

¹⁸ BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 14–18. p.

más megtérési tapasztalatának hitelességét megítélhetik, és azokat, akiknek nem volt megtérési élményük („unregenerate”), a templomi iratok külön tartották nyilván. A gyakorlat ellentétes volt például az anglikán szokásokkal, ahol a gyülekezetben mindenki, aki szeretett volna, részesülhetett az úrvacsorából, és a lelkész, aki megtagadta a szentséget valakitől, megbüntethették (ami megtörtént például John Wesley-vel is). Az eredeti puritán elképzelés szerint a világi tevékenységnek nincs köze az isteni döntéshez, ahhoz, hogy ki lesz „szent” és ki nem, ám a megtérteket már megkülönböztetik bizonyos pozitív tulajdonságok a közösség többi tagjától.¹⁹

A „látható szentek” alacsony létszámát ellensúlyozandó vezették be a kongregacionalisták 1662-ben a „félutas-szövetség” intézményét,²⁰ vagyis azt a gyakorlatot, hogy a „szentek” gyerekei automatikusan a gyülekezet tagjaivá váltak, de nem járulhattak az úrvacsorához.²¹ A megkeresztelt, de nem teljes jogú tagok számára is megteremtették a lehetőséget, hogy „birtokukba vegyék a szövetséget” („own the covenant”), és később az ő gyerekeik is megkereszteltessenek.²² A szövetség „birtokba vételére” sajátos, közösen gyakorolt szertartást szerveztek. Solomon Stoddard (1643–1729) northamptoni lelkész elsőként kötötte egybe ezt a rítust az úrvacsorához való felhívással, és több évtizedes lelkipásztori működése alatt összesen öt olyan időszakot jegyzett fel, amikor a közösség nagy számban élt a felkínált lehetőséggel.²³ Ezen időszakokra mint kisebb „ébredésekre” tekinthetünk.²⁴

A „félutas szövetség” intézménye, az eredeti puritán doktrína módosításával, az ellenzők szerint a gyülekezeti fegyelem megbomlásához vezetett, mert a kongregáció tagjai kevésbé érezték sürgetőnek megtérésüket. A kritikusok aggasztónak tartották továbbá, hogy egyre többen lehettek lelkészek anélkül, hogy megtérésük valódiságáról alaposan meggyőződtek volna. Az új rendszer az arminianizmus²⁵ fokozatos megjelenésének kedvezett. A kongregacionalista lelkészek megosztottságát jelezte az 1708-ban elfoga-

¹⁹ TRACY, JOSEPH: *The Great Awakening. A History of the Revival of Religion in the Time of Edwards and Whitefield.* Boston, 1845. [1969] (továbbiakban: TRACY, 1845.) 2–4. p.

²⁰ HUYLER, 1995. 190–191. p.; NOLL, 2002. 40–41. p. A történészek megosztanak a félutas szövetség megítélésében, egyesek szerint a formalizmus felé tett lépés volt, mások innovációnak tartják, amely segítette megőrizni a puritanizmus eredeti célkitűzéseit.

²¹ MILLER, 1956. 159. p. A zsinati döntés bibliai megalapozására az Úr Ábrahámnak tett ígéretével érveltek.

²² TRACY, 1845. 4–7. p. Ld. még: MINKEMA, 2002. 698–699. p. Northamptonban az 1660–1670-es években a megkereszteltek nagyjából fele egy éves kora előtt esett át a rítuson, 11 % egy-kétéves kora között, 7,6 % három-négyévesen, 13 % öt-tízévesen és 4,1 % tizenegy és húszéves kora között. Az 1734 és 1742 közötti időszakot vizsgálva a keresztelesek több mint 90 %-a egy éven aluli gyermekeket érintett. Az 1730-as évektől ugyanakkor jelentős mértékben nőtt a gyülekezeten kívüli népesség a községben.

²³ BAILYN, 1981. 138. p.; MINKEMA, 2002. 679–680. p.

²⁴ MILLER, 1956. 159–160. p.

²⁵ A hollandiai eredetű református denomináció alapítója, Jakob Arminius (1560–1609) a kálvini eleve elrendelés tanításával szemben azt hirdette, hogy az egyéni akarat és szabadság a döntő a megváltásban, az igaz hittel elnyerhető az üdvösség.

dott Saybrook Platform, amely a helyi templomok függetlenségét csökkentette a vallási egységesség megőrzése érdekében²⁶ Egy 1742-ben hozott connecticuti törvény az 1708-as alapra építve lépett fel a „hívatlan” lelkészek ellen, megtiltva számukra a prédikálást pénzbüntetés, a fizetés elvesztése vagy a gyarmatról való kitiltás terhe mellett.²⁷

A lelkészek és a prédikálás szabadságát korlátozta, hogy az egyházat állami támogatásból (az állam által engedélyezett adó kivetéséből) tartották fent, ami egy másik kérdést is felvetett: ha a templom fenntartásában az egész közösség részt vett, akkor helyes-e, ha az egyházi ügyekben csupán a tényleges tagoknak és a lelkészeknek van döntési joga.²⁸ A másik problémakört a nem kongregacionalista vallási csoportok adózása jelentette, amelynek megoldásaként az 1720-as évektől az Új-Angliában (továbbra is csak tolerált) anglikánok, baptisták és kvékerek az általuk fizetett adót a saját gyülekezeteik javára használhatták fel, viselhetek hivatalokat, és látogathatták az oktatási intézményeket.²⁹

Ha külön-külön vetünk egy pillantást a vidéki, mezőgazdaságból élő, a városi, valamint a határterületeken élő lakosság viszonyára az egyházakkal, alapvetően különböző gyülekezeti igényekkel találkozunk. A kis farmok tulajdonosai becsülték a legtöbbször a társadalmi egységességet és az állandó értékek jelentette stabilitást, amiben a közösségi templomnak központi szerep jutott. Egy-egy település praktikus³⁰ és anyagi okok miatt egynél több templom fenntartására a korai időszakban képtelenek bizonyult volna, ami Új-Anglia felekezeti homogenitását eredményezte.

Az 1730–1740-es évekig a városok³¹ jelentőségét nem a méretük, hanem vegyes lakosságuk és gyarmati központ-jellegük határozta meg, valamint, hogy az újság- és könyvkiadás centrumaként működtek. A változásokra nyitottabb, a különböző denominációkkal toleránsabb városok széles társadalmi rétegei mutatkoztak fogékonyak az első nagy ébredés kínálta, új típusú vallásos élményre. A másik oldalról nézve, a városok a prédikátoroknak nemcsak széles és az újdonságok megvitatására alkalmas közönséget, hanem nyilvánosságot is biztosítottak. Az újságok vitathatatlanul óriási szerepet játszottak a szétszórt „ébredések” felekezeti felett álló mozgalommá szervezésében.³²

²⁶ BONOMI, 2003. 65–66. p. A Platform előírta, hogy a helyi szervezetek a lelkészekkel és „idősekkel” évente kétszer tartsanak gyűlést, és válasszanak küldötteket az évente összehívandó általános gyűlésre. A dokumentumot a connecticuti kongregacionalizmus alapiratának tekintették. ld. még: HUYLER, 1995. 188. p.

²⁷ BONOMI, 2003. 163. p. ld. még: TRACY, 1845. 302–304. p.

²⁸ HEIMERT, ALAN: Religion and the American Mind from the Great Awakening to the Revolution. Harvard University Press, 1966. 205. p.

²⁹ BAILYN, 1981. 136. p.

³⁰ A lelkészekre az egyes települések vitás ügyeiben döntőbíróként tekintettek. BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 17. p.

³¹ A 18. század első évtizedeiben kevesebb, mint a lakosság 10%-a élt kétezer fősnél nagyobb városokban. Bostont körülbelül tizenhatezren lakták, Philadelphiát tizenháromezren, New Yorkot tizenegyezren, Charlestont hatezer-nyolcszázán. BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 9. p.

³² BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 9–13. p.

A kialakulás folyamatában lévő, és ennél fogva a társadalmi rend megszervezésében újításokra hajlamos határmenti települések közösségi életének kialakulásában a vallási újjáéledés rendkívüli jelentőséggel bírt. A falvak a kezdeti időszakban az anyagi nehézségek miatt gyakran nem tudtak megfizetni egy lelkészt, így a vándorprédikátorokat különös örömmel fogadták. Az ébredési mozgalomban való nagyarányú részvételt tehát elsősorban a szervezett egyház hiányának tudhatjuk be.³³

A középső gyarmatok heterogén vallásossága: William Penn kormányzóságától a Függetlenségi Nyilatkozat aláírásáig

A New York, New Jersey és Pennsylvania (illetve Delaware) gyarmatokat már a 18. században nagyfokú etnikai és felekezeti kevertség jellemezte. A 18. század első felében a lakosság nagyjából egyharmada élt a közép-atlanti régióban, amelynek egyháztörténete az európai államegyházi minta felszámolásáról és a 19. századi amerikai pluralizmus előkészítéséről szól.³⁴

A Pennsylvania által dominált térség gazdaságát a térségben található több ipari és kereskedelmi központ, valamint a piacra termelő farmok határozták meg. Az 1700-as évek első évtizedeiben New York otthonául szolgált a holland és német reformátusoknak és az Angliából érkezett puritánoknak, akik a középső területeken általában presbiteriánusokként léptek fel, valamint a „Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts” (a továbbiakban: SPG)³⁵ térítői révén az anglikánok is megvetették a lábukat a régióban. New Jersey-ben a skót-ír bevándorlók alkotta presbiteriánus többség mellett kis számban hollandok, német lutheránusok és baptisták³⁶ telepedtek le.³⁷ A növekvő népesség számára a presbiteriánus egyház

³³ BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 19–21. p.

³⁴ MURRIN, JOHN M.: Religion and Politics in America from the First Settlements to the Civil War. In: Religion and American Politics. From the Colonial Period to the Present. Ed.: Noll, Mark A. – Harlow, Luke E. Oxford, 2007. (2. kiad.) (továbbiakban: MURRIN, 2007.) 25–26. p.

³⁵ Az 1701-től működő SPG első vezetője, a lelkész Thomas Bray (1656–1730) irányítása alatt az indián lakosság térítését tűzte ki célul, ám az elégtelen számú lelképásztor miatt a feladata a gyarmatokon az anglikán egyház életben tartásává egyszerűsödött. BAILYN, 1981. 137. p.; MATHEWS, DONALD: 'Christianizing the South'. Sketching a Synthesis. In: New Directions in American Religious History. Ed.: Stout, Harry S. - Hart, D. G. New York – Oxford, 1997. 84–115. p., 85. p.

³⁶ A baptisták a 17. századtól voltak jelen a toleráns Rhode Islanden, ám létszámuk alig növekedett, és a tartományon kívül általában üldözték őket. A felekezeten belül több irányzat is kialakult, például a hetedik napi, az arminiánus, vagy a hat alapelv („Six Principle”) baptistáié. A 17. század végén létrehozott „nemzeti” baptista gyűlés pár éven belül megszűnt, és a denominációt etnikai és teológiai ellentétek osztották meg (például a dogmatizmus és a „racionális” irányzatok ellentéte). Az 1707-ben felállított Philadelphiai Baptista Szövetség („Philadelphia Baptist Association”) lelkészi intézményként első feladatának a baptista prédikátorok ellenőrzését és közülük az angliai ajánlást nélkülözők kiszűrését tekintette. A felekezet a 18. században gyors növekedésnek indult, többek között Virginiában, az 1700-as évek utolsó harmadától pedig Észak-Karolinában. GAUSTAD, EDWIN SCOTT: Historical Atlas of Religion in America. New York, 1962. (továbbiakban: GAUSTAD, 1962.) 10–13. p.

nem tudott elegendő lelkészt biztosítani, ezért nyitottnak mutatkozott a Yale hallgatóival és általában a kongregacionalistákkal való együttműködésre. Pennsylvania elsősorban a kvékerek menedékeként szolgált, ám befogadónak bizonyult más keresztény felekezetekkel szemben is: a 18. század első húsz évében német mennoniták, az 1730-as években moráviaiak és skót-ír presbiteriánusok érkeztek a gyarmatra. A heterogenitás feszültséget gerjesztett, különösen a nagyobb városokban, ahol az indulatok az 1730-40-es évek fordulóján több ízben is a felszínre törtek. A gyarapodó létszámú afroamerikai lakossággal szembeni türelmetlenség és gyanakvás 1740-ben tetőzött, egy állítólagos kanadai katolikus papok által támogatott rabszolga-összeesküvés keltette pánikban. Két évvel később Philadelphiában utcai harc tört ki tengerészek és felfegyverzett német és kvéker csoportok között.³⁸

A presbiteriánusok

A legszilárdabb szervezettel a presbiteriánusok rendelkeztek, akik a térségi felügyelő szerepet betöltő presbitériumok megszervezésével figyelemmel tudták kísérni a helyi gyülekezetek helyzetét és a lelkészek tevékenységét. Az 1600-as években még kis számú denomináció a gyarmati korszak végére a kongregacionalisták után a második legnépesebb felekezeti csoporttá vált.³⁹ A 18. század első felében érkező közel kétszáz ezer „skót-ír” bevándorló jelentette a presbiteriánus terjeszkedés alapját, bár a kezdeti időszak nehézségeiről árulkodnak a boszorkányság, házasságtörés, részegség, átkozódás vagy a vasárnapi tilalmak be nem tartása („Sabbath-breaking”) miatt folytatott perek. 1706-ben lelkészek hozták létre a philadelphiai presbitériumot, a térítő tevékenységet elősegítő és a lekipásztorokat ellenőrző intézményként, amely 1716-ban átalakult a philadelphiai zsinattá, amely irányította a gyülekezetek életét. A zsinat megalakulásakor harminc kongregációt és huszonhét lelkészt tömörített, és három presbitérium tartozott hozzá.⁴⁰

Joseph Tracy (1793–1874), az első nagy ébredés fogalmának megalkotója, az 1730–1740-es évek új-angliai újjáéledési mozgalomának 19. századi megörökítője a presbiteriánusokat, etnikailag és teológiailag, két csoportba osztotta. A „szigorú” presbiteriánusok skótok és írek voltak, akik kiálltak amellett, hogy mindenkit, akiről nem bizonyosodik be, hogy eretnek, vagy erkölcstelen, megtérként kell kezelni, és részesíteni az úrvacsora szentségében. A másik, új-angliaiak, angolok és wales-iek alkotta tábor ellenben csak a vizsgált és hitelesített megtérési élménnyel bíró híveket sorolta a megtértek közé, és másokat kizárt az úrvacsorából.⁴¹ A presbiteriánus templomok a közösségi ügyek feletti ellenőrzés szerveként is funkcionáltak,

³⁷ BAILY, 1981. 137. p.; BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 3–6. p.

³⁸ BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 3–6., 24. p.

³⁹ BONOMI, 2003. 133–138. p.; GAUSTAD, 1962. 19–21. p.

⁴⁰ BUTLER, 1990. 124–125. p. 1740-ben hat presbitérium és ötven lelkész, 1770-ben Észak-Virginiától New Yorkig már százhusznál is több lekipásztor és kilenc presbitérium felsőbb szervének számított a philadelphiai zsinat.

⁴¹ TRACY, 1845. 60–61. p. 1745-ben a felekezeten belüli ellentétek egyházszakadáshoz vezettek, a philadelphiaival szemben létrejött a New York-i zsinat, majd a kettő a feszültség elmúltával 1758-ban újra egyesült.

a hívektől megtagadhatták a gyülekezeti tagságot, a keresztelest és az úrvacsorát.⁴²

1738-ban a philadelphiai zsinat határozatot hozott, hogy a lelkészek kizárólag európai egyetemi végzettséggel, vagy a Harvardon és a Yale-en szerzett fokozattal kaphatnak engedélyt, hogy prédikátorként tevékenykedhessenek.⁴³ A rendelkezés előzményei közé tartozott, hogy az edinburgh-i egyetemen tanult, eredetileg anglikán lelkészként prédikáló, 1718 óta amerikai presbiteriánus lekipásztor, William Tennent (1673–1746) 1730 körül létrehozta a Log kollégiumot,⁴⁴ egy mindössze egy helyiségből álló iskolát, ahol fiatal prédikátorjelölteket képzett. Az 1730-as években mindvégig működő intézményről kevés forrás maradt fent, de tudjuk, hogy Tennent körülbelül húsz diákjából sikeres evangelista lelkész vált, egyikük, Samuel Finley (1715–1766) a Tennent-féle iskola utódjának tekintett New Jersey-i kollégium (a későbbi Princeton) elnöke lett. Egy másik kitűnő hallgató, Samuel Blair (1712–1751) maga is iskolát alapított, és William Tennent fia, Gilbert Tennent (1703–1764) a középső gyarmatok újjáéledési mozgalmában játszott fontos szerepet.⁴⁵

A kvékerek

A presbiteriánusok mellett a középső gyarmatokon élő kvékerek egy olyan nem protestáns, az igazi kereszténységhez való visszatérést valló disszenter csoport tagjai voltak, amely a 17. század közepén, az angol polgárháborút követően alakult ki, és Angliában, illetve Wales-ben tett szert számottevő népszerűsége. Alapítójuknak George Foxot (1624–1691) tekintették, aki mind az anglikán, mind a nonkonformisták tanításait elvetette, és a lelkészek Isten és hívő közti közvetítő szerepe helyett a „belső fény” fontosságát kezdte hangsúlyozni: azt hirdette, hogy az egyén önmaga is képes Krisztus közvetlen megtapasztalására. Az 1660-as években megindult a blaszfémiaival vádolt felekezet üldözése, amely elől a hívek az amerikai gyarmatokra menekültek.

A gyarmati időszakban egyetlen felekezet sem szenvedett el olyan szigorú üldözést, mint az egyébként pacifizmusukról elhíresült kvékerek, vagy más néven Barátok Társasága (Society of Friends). Miután Massachusetts-ben és Connecticut-ban száműzetés, visszatérés esetén pedig csonkítás, vagy akár halálbüntetés is várhatott rájuk,⁴⁶ a kvékerek először Rhode Islanden találtak menedéket. 1661-ben tartották az első éves találkozót Newportban, majd 1684-ben az első philadelphiai éves találko-

⁴² BONOMI, 2003. 133–137. p.

⁴³ Az új jelöltek hittudományi felkészültségét és spiritualitását egy zsinati bizottság vizsgálatának vetették alá. BONOMI, 2003. 139. p.

⁴⁴ TRACY, 1845. 62–63. p.

⁴⁵ BONOMI, 2003. 139–142. p.

⁴⁶ Massachusetts-ben nem csupán a kvékereket büntették, hanem az őket a gyarmatra szállító hajóskapitányokat, és a számukra menedéket nyújtó más vallású lakosokat is. Egy 1657-es törvény értelmében, ha egy kitiltott kvéker visszatért, levágták a fülét, másodszori visszatérés esetén a másik fülét, harmadszor pedig keresztlégették a nyelvét. 1658-tól minden visszatérőre halálbüntetés várt: 1659 és 1661 között négy kvékert ítéltek el, és végeztek ki. GAUSTAD, 1962. 22. p. A puritán-kvéker ellentétéről ld. még: BONOMI, 2003. 27–28. p.

zót. Az intézményesülés – a decentralizált kongregacionalista rendszerrel ellentétben – központosítást és az angol egyházat idéző hierarchikus felépítést eredményezett, ami számos kvékert meggyőzött arról, hogy hittársaik egy része túl nagy befolyásra tett szert.

A 18. század elejére már megvetették a lábukat New Yorkban, New Jersey-ben, Pennsylvániában és a déli gyarmatokon. Észak- és Dél-Karolinában, ahová korábban az anglikán egyháznak nem sikerült kiterjeszteni a befolyását, gyorsan növekedett a kvékerek száma.⁴⁷

A legnagyobb népszerűsége a kvékerek Pennsylvániában tettek szert, főképp William Penn-nek (1644–1718), egy gazdag angol ingatlan-kereskedőnek köszönhetően. II. Károly angol uralkodó volt az, aki átruházta rá amerikai földjei egy részének kezelését, hogy így egyenlítse ki tartozását Penn apja felé. William Penn 1682-ben vette át Pennsylvania kormányzását, és a vallásszabadság korai elősegítőjének bizonyult,⁴⁸ Pennsylvania első alkotmányában minden felekezet (beleértve a katolikusokat!) számára biztosította a háborítatlan vallásgyakorlást. Amikor azonban a kvéker Penn tartományának általános gyűlésében saját felekezete jutott többségbe, a többi denomináció képviselői hangot adtak ellenérzéseiknek.⁴⁹ A kormányzó Barátokkal szemben állók 1704-től gyakorlatilag függetlenül vezethették ügyeiket a három déli megyében, a mai Delaware állam területén. William Penn részt vett Nyugat-Jersey⁵⁰ liberális alkotmányának megalkotásában is, elősegítve a további kvéker bevándorlást a gyarmatokra.

A lutheránusok

Az első amerikai lutheránus gyülekezetet 1638-ban svédek hozták létre, a holland és német telepesek között csak tíz évvel később kezdődött el a kongregációk megszervezése.⁵¹ 1664-től (ekkor lett Új-Hollandia neve New York) biztosították számukra a vallási toleranciát, és a 18. század első évtizedeiben megkezdődött a protestáns németek beáramlása a középső gyarmatokra. A század elején érkező bevándorlók jelentős hányada a Rajnai Palotagrófságból menekült, és többségük református volt. A lutheránusok nagy számban 1730 és 1745 között érkeztek az Újvilágba: Pennsylvániában a század közepére hatvanezren telepedtek le, és közülük sokan a déli gyarmatokra költöztek tovább, de Dél-Karolinába és Georgiába közvetlenül Európából is jelentős számban vándoroltak be. 1748-ban a német lutherá-

⁴⁷ Az egyházzsuzakadást a Barátok sem kerülhették el: a szétválás alapítójuk, George Fox halála után következett be. 1692-ben George Keith (1638/9–1716), egy művelt skót kvéker megszervezte a „keresztény kvékereket”, akik úgy vélték, hogy hittársaik elhanyagolják a Bibliában megköveteltek, és túlhangsúlyozzák az ún. belső fényt („Inner Light”) szerepét. Keith és követői kiválásukkal a helyi kvéker lelkészekből és kereskedőkből álló vezető réteg ellen léptek fel, de önálló szervezetet nem sikerült létrehozniuk, a kvéker felekezethől kilépve baptisták vagy anglikánok lettek.

⁴⁸ BONOMI, 2003. 36. p.; NOLL, 2002. 33. p.

⁴⁹ Különösen problémásnak tűnt a kvéker többségű gyűlés a felekezet pacifizmusa és a sürgető határvédelmi feladatok kettőssége miatt. BONOMI, 2003. 168–170. p.

⁵⁰ 1702-ig New Jersey gyarmatát kettéosztották Kelet- és Nyugat-Jersey-re. GAUSTAD, 1962. 25. p.

⁵¹ GAUSTAD, 1962. 16–19. p.

nus lelkészek közös szervezetet hoztak létre Pennsylvániában (Lutheran Ministerium of Pennsylvania).⁵²

A függetlenségi háború a felekezet fejlődésére nem hatott ki, a lutheránusok többsége szimpatizált az Angliától való elszakadás ügyével. Problémákat legfőképp az okozta, hogy megőrizték a német, illetve a holland vagy a svéd nyelv használatát, ami erősen gátló tényezőnek bizonyult a térítésben, és hosszú időre elodázta a lutheránus terjeszkedést, sőt az egyház belső egységének kialakulását is. Ugyanakkor a kezdeti időszakban a német lutheránusok és reformátusok között különösen erős együttműködés alakult ki, közös katekizmusokat és énekeskönyveket használtak.

A reformátusok

A 18. században a kálvinizmus vált a legelterjedtebb teológiai irányzattá a gyarmatokon. A három nagy korai református csoportból a hugenották érkeztek (és maradtak) a legkisebb számban. A hollandok 1628-ban hozták létre első templomukat Új-Amszterdamban (a mai New York-ban).⁵³ A kezdeti nehézségeket, az elégtelen számú lelkész jelentette gondot más felekezetek felé mutatott türelmetlenséggel próbálták orvosolni, olyannyira, hogy még a lutheránus miniszterek letelepedésének korlátozását is szorgalmazták a gyarmati törvényhozásnál. Két nemzeti egyház kapott kiváltságot biztosító oklevelet a korszakban, az anglikán és a holland egyház, és ezek a disszenterek felett törvényes hatalmat biztosító szabadságlevelek 1777-ig érvényben maradtak.

New Jersey-t a holland reformátusok 1720-ra teljesen a befolyásuk alá vonták, amiben kiemelkedő szerep jutott Theodorus Jacobus Frelinghuysennek (1692–1747 k.), aki a presbiteriánus új oldal és a kongregacionalista új világosság táborához hasonlóan nagyobb hangsúlyt fektetett a személyes, evangéliumi, érzelmekben gazdag prédikálásra.

Az észak-amerikai holland református egyház függetlenné válásában döntő tényezőnek egyrészt a Queen's College (Rutgers University) 1766-os megalapítását, másrészt a függetlenségi háború sikerét tekinthetjük, ami felbátorította a New York-i és New Jersey-i zsinatot: 1789-ben hivatalosan megalakult az önálló holland egyház az Egyesült Államokban.

A német reformátusok⁵⁴ első temploma 1710-ben nyílt meg: negyven éven belül többségbe kerültek holland hittársaikkal szemben, és a kolóniális éra végére kétszer többen éltek náluk a gyarmatokon. Létszámbeli növekedésük azonban nem térítő tevékenységüknek köszönhető, hanem a menekültek újabb és újabb hullámának. A 18. században körülbelül százhuszezren vándoroltak be német területekről Észak-Amerikába, a többségük Pennsylvániába.⁵⁵ Az etnikai és nyelvi korlátokon az egész korszakban nem tudtak túllépni: az angol presbiteriánusokkal való együttműködéstől, akárcsak a hollandokat, távol tartotta őket a félelem az identitásuk elvesztésétől. 1793-ig, az önálló német református egyház

⁵² BUTLER, 1990. 126. p.

⁵³ GAUSTAD, 1962. 26–28. p.

⁵⁴ BONOMI, 2003. 72–85. p.; GAUSTAD, 1962. 28–30. p.

⁵⁵ FRANTZ, JOHN B.: The Awakening of Religion among the German Settlers in the Middle Colonies. In: *The William and Mary Quarterly*, 1976. III. Nr. 2. 266–288. p. (továbbiakban: FRANTZ, 1976.) 267. p.; NOLL, 2002. 33–34. p.

megszervezéséig a holland református egyház joghatósága alá tartoztak. (Amsterdam Classis.)

A pennsylvaniai törvényhozásban többségben lévő kvékerekkel a németek zöme együttműködött a 18. században, számos német szekta pacifizmusukat is osztotta.⁵⁶ A lutheránusok és reformátusok érdekeik védelmét a Barátokra bízta, ám ahogy közülük egyre többen telepedtek le a határ mentén, és megtapasztalták az őslakosokkal folytatott mindennapos harcokat, egyre aggasztóbbnak találták, hogy a tartományi gyűlést uraló kvékerek elvből elutasítják a fegyveres küzdelem gondolatát.⁵⁷ Az aggodalom a német lelkészeket a politikai szerepvállalás felé terelte: az 1760-as évek királyi intézkedései következtében megromló angol-amerikai kapcsolatok időszakában a nemzeti és felekezeti sajátosságok a politikai mozgósítás eszközeivé váltak.⁵⁸

Míg a korábban érkezett kvékerek és a holland reformátusok a 18. század első évtizedeiben már a középosztály stabil rétegét képezték,⁵⁹ a később betelepülő német protestáns klérus számos súlyos problémával szembesült. Kevés lelkésszel kényszerültek egyházszervezet létrehozására, ráadásul hivatalos támogatásban sem részesültek, és az istentiszteleteik teljesen önkéntes jellegűek maradtak. A kihívások ellenére a 18. század közepére egy megerősödött német lutheránus és református felekezeti struktúra működött a gyarmatokon, és az egyházépítés sikerében kulcsszerep jutott a laikusok bevonásának.⁶⁰

A középső gyarmatok közül New Jersey és Pennsylvania 1776-ban, New York 1777-ben fogadott el saját alkotmányt, amelyek valamilyen formában garantálták a vallásszabadságot, bár nem jelentették automatikusan az állami szerepvállalás felszámolását az egyházak pénzügyi támogatásában.⁶¹ 1788-ban valamennyi közép-atlanti állam elfogadta a szövetségi alkotmányt.

Az 1619-es formális megalapítástól a vallásszabadságról szóló 1786. évi virginiai törvényig: a déli gyarmatok

A déli kolóniák – Észak- és Dél-Karolina, Georgia, Virginia, Maryland – közül Virginia gyakorolta a legnagyobb befolyást a rabszolgákat alkalmazó nagyobb és a kisebb, családi ültetvények uralta térségre. A déli régió a 18. század közepéig többségében anglikán maradt, bár kis számban katoliku-

⁵⁶ A szektákról és a német fejedelemségekből érkező bevándorlók közötti állandó vallási vitákról ld. FRANTZ, 1976. 268–269. p.

⁵⁷ A problémára Benjamin Franklin, aki 1785 és 1788 között Pennsylvania elnöke volt, „zavarbaejtő” elvként emlékezett vissza önéletrajzában. Benjamin Franklin's Autobiography. Ed.: Chaplin, Joyce. New York – London, 2012. 108–109. p.

⁵⁸ BONOMI, 2003. 176–180. p. A német lutheránusok közt kiemelkedő szerepet játszott a lelkész Henry Muhlenberg (1711–1787), akit 1742-ben a pietista lutheránus hallei misszionárius társaság (*Lutheran Halle Missionary Society*) küldött Pennsylvaniába. FRANTZ, 1976. 280. p.

⁵⁹ BONOMI, 2003. 95–96. p.

⁶⁰ BONOMI, 2003. 72–85. p.; FRANTZ, 1976. 270–273. p. 1741-ben mindössze négy felszentelt lelkész jutott a több mint tizenötezer német reformátusra a középső gyarmatokon, és a lutheránus lelképásztorok száma csupán három fő volt.

⁶¹ BAILYN, 1981. 291. p.

sok és kvékerek is éltek a tartományokban, illetve az anglikán jelenlét bizonyos területeken, például Észak-Karolinában, jóformán észrevehetetlen volt.

Az anglikán egyház Észak-Amerikában formálisan 1619-ben jött létre,⁶² amikor a virginiai törvényhozás döntött a lelkészek pénzügyi támogatásáról. Charlestonban, a déli gyarmatok legjelentősebb városában valószínűleg mégis meglehetősen későn, 1698-ban épült fel az első anglikán templom.⁶³ Az intézményesülésben fontos lépést jelentett a College of William and Mary 1693-as felállítása Williamsburgben, a prédikátorok alacsony száma azonban valamennyi déli gyarmaton súlyos gondot jelentett, Georgiába például csak 1735-ben érkezett meg az első anglikán lelképásztor.⁶⁴

Észak- és Dél-Karolina gyarmatokat ellenséges francia és spanyol szomszédok vették körbe, ami nagy lökést adott az anglikán egyház állami előjogokkal való felruházásának. Ugyanakkor a bevándorlás ösztönzésére a baptistáknak, hugenottáknak, kvékereknek és presbiteriánusoknak garantálták a vallásgyakorlás szabadságát.⁶⁵

Az anglikánok Virginiában bírtak a legnagyobb befolyással, és az anyaországgal való kapcsolatuk miatt a többi felekezet joggal tarthatott egy esetleges amerikai anglikán püspök kinevezésétől, és az egyház hegemoniára törekvéséről. „Összességében azonban az angol államegyház Amerikában megbukott” – állapította meg Jon Butler, a Yale professzora, a korai Amerika vallási életének kutatója –, mert olyan egyezségekre kényszerült, amelyeket a disszenter felekezetek el tudtak kerülni. Sosem került sor amerikai püspök kinevezésére, de működésképtelennek bizonyult az anyaország anglikán vezetését a gyarmatokon képviselő egyházbiztosi rendszer is. Az egyházszervezés a legalsó szinten, a lelkési közösség megerősítésében és megerősítésében úgyszintén kudarcot vallott, amelyből a kevésbé előnyös helyzetből induló új-angliai denominációk fő erejüket kovácsolták.⁶⁶

Egy amerikai püspök hiánya⁶⁷ az egész korszakban érezte negatív hatását az egyházban, amelyet így Londonból irányítottak, feszültséget gerjesztve a gyarmatok anglikán berendezkedésében. Az egyház Angliából történő ellenőrzése egy másik következménnyel is járt, méghozzá a laikusok (tulajdonképpen az ültetvényesek felső rétege) növekvő szerepével a gyülekezetekben.⁶⁸

⁶² GAUSTAD, 1962. 6–10. p.

⁶³ BUTLER, 1990. 64. p.

⁶⁴ A Karolinákon 1706-ban, Marylanden 1691 után lett hivatalos az anglikán berendezkedés. Az egyház terjeszkedésében Thomas Bray úttörő szerepet játszott nemcsak az SPG létrehozásával, hanem 1698-ban a Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK) megalapításával. NOLL, 2002. 31. p.

⁶⁵ HUYLER, 1995. 179. p.

⁶⁶ BUTLER, 1990. 127–128. p.

⁶⁷ Az 1767 és 1770 között tetőző vita egy esetleges püspök küldéséről a kinevezés esélyét illetően megosztja a történészeket. A források a tizenhárom gyarmatról a disszenterek aggodalmát tükrözik az amerikai szervezete megerősítésére törekvő anglikán egyház miatt, amit a kolóniák számára hátrányos angol intézkedésekkel együtt a „polgári és vallási” jogaik megsértéseként fogták fel. Az amerikai püspök-kinevezés körüli vitáról bővebben ld.: BONOMI, 2003. 199–209. p.

⁶⁸ BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 3–7. p.; TRACY, 1845. 37. p.

Az 1700-as évek első évtizedeiben a legnépesebb déli város, Charleston lakosságszáma messze elmaradt az új-angliai gyarmati központokétól. Az alacsonyabb déli népsűrűség miatt a távolságok jóval nagyobbak voltak: Új-Angliában a közösségi templomtól négy-öt mérföldnyire élők már a periférián érezték magukat, míg délen akár húsz mérföldet is elfogadható távolságnak tartottak a hívek a lakhelyük és a templom között.⁶⁹

A déli gyarmatok társadalmi sajátossága, a személyes becsület mindenekfeletti tisztelete, az ebből eredő párbajkultusz és a patriarchális kiváltságokhoz való szenvedélyes ragaszkodás nem könnyítette meg az anglikán lelkészek munkáját. A szociális viszonyokat tovább bonyolította a rabszolgatartás problémája.⁷⁰ Az egyház nem tudott biztosítani elegendő lelkészt a gyarmatok számára, noha a 18. század elejétől az SPG, az anglikán missziós szervezet egyre több Oxfordban vagy Cambridge-ben tanult lelképásztort irányított Észak-Amerikába. Ugyanakkor, amíg a két egyetemen tanulók létszáma nem emelkedett drasztikusan, a koloniális népesség minden negyed évszázadban megduplázódott az 1700-as évektől kezdve.⁷¹

Az első püspöki biztos, James Blair (1656–1743) honosította meg az egyház fenntartása érdekében a legnagyobb ültetvényesekkel való együttműködést, és az általa betöltött posztot Virginiában az „egyházi életben való befolyás központjává” tette. Blair és utódai számára azonban nemcsak az elégtelen létszámú klérus miatt bizonyult nehéznek ellenőrizni az egyes kongregációkat, hanem az illetékességüket megkérdőjelező törvényhozás („House of Burgesses”) és a kormányzó miatt is. Az anglikán egyháziaknak számos esetben rossz hírét keltették, a 18. század második és harmadik negyedét vizsgálva – emelte ki Patricia U. Bonomi, a New York University professor emeritája – láthatjuk, hogy minden tizedik lelkészt hivatalosan megvádoltak valamivel. Alaptalanul rágalmazták meg őket műveletlenséggel és azzal, hogy csupán azért jöttek Amerikába, mert Angliában nem bíztak rájuk gyülekezetet, miközben 1726-ban Virginia negyvenkét lelkészének legkevesebb 50 %-a egyetemet végzett.⁷²

Hasonló támadások érték a marylandi lelképásztorokat is, noha (főleg a korai időszakban) a jellemzően a középosztályból érkező lelkészek több mint fele BA végzettséggel, negyede MA fokozattal rendelkezett. Maryland és Virginia prédikátorai abban hasonlítottak, hogy az SPG nem támogatta őket anyagilag, így kizárólag a helyi adókból tartották fent magukat, ami kiszolgáltatta őket a tevékenységüket árgus szemmel figyelő adózóknak. Ugyanakkor elvált egymástól „az erszény és a hatalom,” mert a kormányzó az adózók akarata ellenére nevezhetett ki klerikusokat.⁷³

Ahogy azt már említettük, Észak-Karolinában az anglikánok nem rendelkeztek számottevő befolyással, Georgiában pedig csak 1758-tól alkottak hivatalosan egyházat, és a térségben élő disszentereket nemcsak tolerálták, hanem templomokat is építettek számukra. Dél-Karolinában az 1710-es évekre az egyházközségek beépültek a helyi kormányzásba, és a nonkon-

⁶⁹ BUMSTED – VAN DE WETERING, 1976. 17–18. p.

⁷⁰ NOLL, 2002. 31. p.

⁷¹ MURRIN, 2007. 28. p.

⁷² BONOMI, 2003. 43–45. p.

⁷³ BONOMI, 2003. 46–49. p.

formisták a törvényi szabályozás ellenére is gyakran tölthettek be egyház-felügyelői pozíciókat.⁷⁴

Az első nem anglikán lelkész, akit Virginiába rendeltek, a presbiteriánus, evangelista prédikátor Samuel Davies (1723–1761) volt, aki a kolóniában a vallásszabadság előmozdítójaként híresült el. 1752-ben a londoni püspöknek írt levelében⁷⁵ a disszenterok lelkiismereti szabadságának ügyvédjeként lépett fel, „törvényes és természetes” joguknak nevezve, hogy a maguk választotta egyházhoz tartozzanak, és kiállt azok mellett is, akik korábban az anglikán egyház tagjai voltak, ám áttértek egy másik felekezethez.

„Whether the laws of England forbid men to change their opinions, and act according to them when changed? And whether the Act of Toleration was intended to tolerate such only as were dissenters by birth and education? Whether professed dissenters are prohibited to have meetinghouses licensed convenient to them, where there are conformists adjacent, whose curiosity may at first prompt them to hear, and whose judgments afterwards direct them to join with the dissenters? Or whether, to avoid the danger of gaining proselytes, the dissenters, in such circumstances, must be wholly deprived of the ministration of the gospel?”⁷⁶

A függetlenségi háború sikere az állami támogatást élvező anglikán egyház végét jelentette, ami nem járt együtt a klerikális és az állami hatalom azonnali, teljes szétválasztásával. 1776-ra valamennyi disszertent felmentették az anglikán egyház részére történő adózás alól, és 1786-ban a virginiai törvényhozás elfogadta a Thomas Jefferson (1743–1826) által fogalmazott törvényt a vallásgyakorlás szabadságáról. Maryland, Dél-Karolina és Georgia alkotmánya a korábban az anglikánok javára beszedett adókat általánosan a „keresztény vallásra” fordította.⁷⁷

⁷⁴ BONOMI, 2003. 49–50. p.

⁷⁵ The Great Awakening. Documents of the Revival of Religion, 1740–1745. Ed.: Bushman, Richard L. Univ. of Carolina, 1970. (továbbiakban: BUSHMAN, 1970.) 162–166. p. Davies a levelet egy rendkívül előremutató gondolattal zárja le, miszerint, amíg a közös cél a bűnösök megtérítése, addig a lelkészeknek nem kell amiatt aggódniuk, hogy a feladatot melyik felekezet tagjaiként végzik.

⁷⁶ „Vajon Anglia törvényei megtiltották az embereknek, hogy megváltoztathassák a véleményüket, és aszerint cselekedjenek, amint változott? És vajon a türelmi rendelet csak azokkal szemben kívánt toleráns lenni, akik születésük és neveltetésük által disszenterok? Vajon a bevallottan disszenterok számára tilos, hogy engedélyezett megfelelő imaházai legyenek, amikor konformisták vannak a közelben, akiknek először talán kíváncsisága súgja, hogy hallgassák meg őket, és akiket ítéletük aztán afele irányít, hogy maguk is csatlakozzanak a disszenterokhoz? Vagy vajon, hogy elkerüljék az áttérők veszélyét, a disszentereket ilyen körülmények között teljesen meg kellene fosztani az evangélium prédikálásának jogától?” BUSHMAN, 1970. 165. p.

⁷⁷ BAILYN, 1981. 291. p.

Kitekintés: A függetlenségi háború következményei az amerikai vallásos életben

1740-ben még a lakosság több mint 60 %-a élt a kongregacionalista, vagy az anglikán egyházat törvényesen megerősítő gyarmaton.⁷⁸ A függetlenségi háború azonban felszámolta az anglikán egyház állami jellegét, és a szövetségi alkotmány első kiegészítése egyértelműen tilalom alá helyezett bármiféle kísérletet egy nemzeti egyház létrehozására, miközben szentesítette az egyházi élet sokpólusú jellegét. A kongregacionalisták kiváltságai egy részét át tudták menteni a 19. századba, ám a második nagy ébredés során azok is megsemmisültek. A változásokat a lelkes társadalom zöme támogatta: álláspontjuk arra a meggyőződésre épült, hogy az egyházak önkéntes támogatása „egészségesebb” alapra helyezi a hívekkel való viszonyt, mint a kötelező állami adók rendszere.⁷⁹

A kihívásra, amely elé a háború az egyházakat állította, többféle választ adtak: egyrészt keresztény alapokra helyezték a szabadságharcot és az új politikai berendezkedést, másrészt támadták a vallástalanságot, főképp a szkepticizmust és a deizmust, harmadrészt teret engedtek az új vallási csoportok megjelenésének.⁸⁰ A forradalom összességében jótékonyan hatott az egyes felekezetek fejlődésére, amelyek „szakralizálták a függetlenséget, ahogy korábban szakralizálták a tájat is”.⁸¹

⁷⁸ MURRIN, 2007. 25. p.

⁷⁹ MURRIN, 2007. 28–29. p.

⁸⁰ BUTLER, 1990. 212. p.

⁸¹ BUTLER, 1990. 195. p.

Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése

Kelemen Dávid

A magyarországi római katolikus egyházmegyék a 19. században az egyházmegyei zsinatok mellett a nemzeti zsinatok megtartását is igényelték. A század elején Rudnay Sándor hercegprímás szükségét látta egy átfogó belső reformnak, a kezdő lépések megtételére azonban csak esztergomi érseki kinevezése után nyílt lehetőség: 1822-ben Pozsonyban tartandó nemzeti zsinatot hirdetett. Újabb zsinat összehívásának gondolata 1848-ban merült fel, a pozsonyi törvénykezés egyházat érintő pontjai önvédelemre sarkalltak, s ezzel párhuzamosan a forradalmi hangulat hatására a radikális változás lehetősége is körvonalazódott. A zsinati munkálatok megindultak, és az egyes egyházmegyék megszervezhették az előkészítő tárgyalásokat, a politikai helyzet következtében azonban nem volt lehetőség a nemzeti zsinat megtartására.¹ Az egyházmegyei zsinatok és a tanácskozási kidolgozott esperesi kerületek előkészítő jegyzőkönyvei gazdag forrásanyagot tárnak a kutató elé. Egyrészt betekintést engednek a Magyar Katolikus Egyház és az egyes egyházmegyék életébe, problémáiba és törekvéseibe, másrészt e dokumentumokban az alsópapság nyugtalansága, a kor forradalmi hangulata is tetten érhető, gondoljunk például az anyanyelviség kérdésére.²

A zsinat meghirdetése a Győri Egyházmegyében

A győri egyházmegyei tanácskozmány annyiban volt sajátos, hogy a püspök váratlan halála következtében a káptalani helynök bonyolította le a zsinattal kapcsolatos ügyintézkést. Sztankovics János 1848. március 7-én hunyt el, a forradalom és szabadságharc alatt a püspöki szék betöltetlen maradt. Az új főpásztor, Karner Antal csak 1850-ben vette át az egyházmegye kormányzatát.³ Sztankovics halálát követően Dresmitzer József káptalani helynök kormányozta az egyházmegyét, s 1848. március 15-én a papság bizalmába ajánlotta magát.⁴ A május 24-én kelt körlevelében értesítette papjait, hogy „a leendő nemzeti zsinatra előre készülésül, kerületi tanácskozmánynak tartása rendeltetik, az előlegesen kitűzött pontok megvitatása végett”. Dresmitzer kérelemmel fordult az érseki tartomány nesztorához, Scitovszky János pécsi püspökhöz, hogy „egy nemzeti zsinatnak összehívását, és a tárgyalandókat illetőleg kellő

¹ TAMÁSI ZSOLT: Az 1848-as nemzeti zsinat előkészítése. A felsópapság és a radikális alsópapság értelmezése – az erdélyi egyházmegye tükrében. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2014. 2. sz. 25–44. p., 25–27. p.

² HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (továbbiakban: HERMANN, 1973.) 424. p.

³ SZABÓ TAMÁS: A Győri Püspökség története a 16. századtól napjainkig. In: A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk.: Kiss Tamás. Győr, 2000. 37–49. p., 43. p.

⁴ Győri Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: GyEL.) I. 1. (= Püspöki levéltár. Egyházmegyei Hatóság iratai. Vegyes egyházkormányzati iratok, XVIII–XX. század.) 15. (= Currentales, 1847–1851.) A körlevél fogalmazványa: 366. sz.

iránynak adását eszközölni méltóztassék”. Ezzel egyidejűleg „a dolgok sürgetőségét tekintve” célszerűnek tartotta, hogy a „fő teendőkről már eleve is tanácskozások történjenek”, s azt az utasítást adta papjainak, hogy a „tartandó kerületi összejövetelekben, a segítségül hívandó szent Lélek vezérlete alatt, előlegesen értekezzenek főleg e következő pontokról”:⁵

„1. A vallásos buzgalom mi módok és eszközök általi felélesztése, s virágoztatása, és a vallástalanság fékezteséről. Leginkább a sajtó használatván kárhuzatos eszmék közlönyeül; különösen figyelni kelletik a jó könyvek, és időszakos iratok kiadása, s terjesztésére; nem különben bizonyos ájtatos társulatok gyámolítására.

2. Az egyházi fegyelemnek a nép, és egyházi rendbeni gondos fenntartásáról; tekintettel lévén arra, hogy a netalán történendő kihágások esetében a tettesek tisztársaik és a kerületi gyűlések által előlegesen megintessenek.

3. A lelkészek, és segédek illendőbb, s biztos alpra fektetett, legkevesebb változások, és lejjebb szállíthatásoknak alávetett, ellátatásáról.

4. Az Úr szólejtének munkálásában elfáradt, s nyugalomra bocsátott papok tisztességes eltartásáról; figyelembe véve a történendő önkéntes adakozásokat.

5. Hogy az egyházi rendnek azon forró vágya, miszerint püspöki méltóságra kijelölési joggal az illető megyei papság ruháztassék fel, teljesülést érjen: megkívántatik, hogy ez üdvös szándoknak valószínűsítésére törvényszeres úton hatályosan törekedjünk.

6. Szorgalmaztassék a katholika egyház függetlenségének, valamint körében szabad működhetési, és vallásbeli ügyekben korlátozatlan intézkedhetési jogának törvény általi elismertetése; eltöröltetvén az ezzel ellenkező gyakorlat és a hatalma határin túlnyomult kormány rendeletei.

7. Az 1848:20 törvénycikk 2. § erejével megállapított, minden törvényesen bevett vallásfelekezetre nézve, különbség nélkül tökéletes egyenlőség, és viszonyosság alapján, sürgettessék a katolikusok kizárólagos jogának törvény általi biztosítása, saját iskoláik, s nevelő intézeteik alapítása, elrendezése, s igazgatására nézve, felsőbb felügyelés mellett.

8. A katolikus egyházi és iskolai alapítványok csupán egyházi s világi katolikusokból álló bizottmány által kezeltessenek. Mi végre ezen jogot biztosító törvénynek alkottatása a közlött mód szerint szorgoltassék.

9. Az egyházi javak, birtokok, és alapítványok iránti minden törvénytelen intézkedések, és amazoknak az alapítók szándokával ellenkező céljai fordítottatása ellen ünnepélyes tiltakozás jelentessék ki.

10. Tárgyaltassék, és határozottassék el: mily befolyás engedtessék minden plebániában a világiaknak a helybeli kegyes alapítványok kezelésébe, egyházi épületek, nevelés és erkölcsösségei felügyelésbe.”

⁵ GyEL. I.1. 15. 546. sz.

A nemzeti zsinatot előkészítő egyházmegyei zsinatokra történő felkészülésben egyszerre hatott a váci egyházmegye felhívása az egyházmegyei vezetők részére, és a budapesti papság beadványa az esztergomi helynöknek, amely a sajtóban is megjelent. A zsinati terv megfogalmazódását követően, miközben az alsópapság igyekezett a tárgyalásoknál saját törekvéseinek is érvényt szerezni, az országosan egységes szempontok szerint kialakított zsinati rend segítségével a felsópapság csak az általa javasolt pontokat szeretne volna megvitatni. A püspöki kar megállapodott Eötvös József kultuszminiszterrel, hogy az esetleges felfordulások elkerülése érdekében megyei zsinatokat és zártkörű megbeszéléseket is célszerű tartani. Mivel az alsópapság követelődése előrevetítette annak lehetőségét, hogy esetleg lázongás fordulhat elő, ezért az alulról jövő reformok radikalizmusát látva, az egyházmegyei zsinatok helyett csak egyszerű tanácskozásokra hívták össze a papságot.⁶ A Győri Egyházmegyében is kibontakozott az alulról jövő kezdeményezés.⁷ A tíz pont győri kezdeményezésén kívül továbbá sajátosság, hogy az első körlevélre a féltoronyi kerület nem 10, hanem 12 pontos javaslatot terjesztett be: a 11. pontban a kegyuraság kérdését terjesztették fel, az utolsóban pedig azon sérelmükről számoltak be a főpásztornak, hogy Moson vármegye az egyháziakat is besorozta a nemzetőrségbe, akik „a besorozásnak egyházi törvényeik által akadályozva meg nem felelhetnek”, és az egyházi szelídséggel, illetve papi hivatásukkal sem tartják összeegyeztethetőnek a fegyveres katonai szolgálatot.⁸ A káptalani helynök első körlevelére az esperességek papsága megvitatta a tervezett pontokat. A dokumentumokból kitűnik, hogy bizakodó reménnyel várták az egyházmegyei tanácskozmány, illetve a nemzeti zsinat összehívását. Mosonból arra kérték a káptalani főhelyettest, hogy „más egyházmegyék példáját követve a minél előbb tartandó megyei zsinatunk iránt kegyesen rendelkezni méltóztatnék”.⁹ A szentmártoni kerületben a kitűzött pontokat „köz tanácskozás alá vévén, annak tartalmát szívök’ mélyéből eredettnak érezve, minden kitelhető, ’s leg erélyesb pártolással tevék magukévá”.¹⁰ Hasonló véleményen voltak a nezsideri kerületben is.¹¹ Július 10-én Dresmitzer a püspöki kar által kidolgozott 21 pontot tartalmazó körlevelet is elküldte papjainak, a válaszok beküldésének határidejét augusztus 12. napjában állapítva meg. Egyúttal az espereseket és az egyes kerületekből szabadon választott küldötteket (kerületenként egy-egy főt), továbbá a soproni társaskáptalan küldötteit is meghívta az augusztus 22-re kitűzött „megyei gyülekezetre”.¹² A 25 pontos tematika nem került kiküldésre, mert

⁶ TAMÁSI ZSOLT: Az 1848-as erdélyi egyházmegyei zsinat. Bp., 2013. (továbbiakban: TAMÁSI, 2013.) 26–27. p. A budapesti papság követelésére: ZAKAR PÉTER: Isten és szabadság 1848/49-ben Magyarországon. In: *Századvég*, 2001. 21. sz. Online: <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/21-2014.december>.

⁷ GyEL. I.1. 15. A széplaki kerület levele, 1848. június 20.; 9. Győri közép I., 1848. június 27.

⁸ GyEL. I.1. 15. 9. Féltoronyi I., 1848. június 19.

⁹ GyEL. I.1. 20. (= Correspondentiae cum Gubernio, 1847–1849.) A mosoni kerületi papság levele, 1848. június 13.

¹⁰ GyEL. I.1. 20. A szentmártoni kerület 1848. június 20-án kelt levele.

¹¹ GyEL. I.1. 15. Nezsideri I., 1848. június 13.

¹² GyEL. I.1. 15. 684/1848. július 10.; 756/1848. augusztus 4.

a magyarországi püspökök négy pontot a nemzeti zsinaton kívántak tárgyalni. Fontos megjegyezni, hogy a tárgyalandó kérdések nem sorrendben, hanem egy öt szakaszra felosztott csoportosításban szerepelnek a győri püspöki helynöknek megküldött listán. A csoportosításra azért volt szükség, mert a nemzeti zsinatra javasolt pontok kapcsán a püspöki kar öt bizottságot nevezett ki, mindegyik bizottság élére egy-egy püspököt állítva: az egyházmegyei tanácskozáson megfogalmazott véleményeket a megfelelő témakörökből nekik kellett elküldeni. A javasolt pontok a következők voltak, melyek tárgyalására csak a nemzeti zsinaton került volna sor:

„A: Lonovics József egri érseknek lesz beküldendő

1. A katolika Egyház függetlensége, – az anyaszentegyház fejéveli szabad közlekedés, – minden egyházi áhítatos és iskolai alapítványoknak, ide értve azokat is, melyek eddigelé a m. kir. Helytartó Tanács által kezeltettek, legfelsőbb felügyelés melletti szabad kezelése, – úgy szinte a katolikus iskoláké is. (1. pont)
2. Catholicum Institutum alakítása, – a jó és olcsó könyveket kiadó társulat pártolása, és terjesztése. (10. pont)
3. Egy egyházi lapnak biztosítása. (11. pont)
4. Az ürességben lévő püspöki székek, s káptalani stallumok betöltése. (13. pont)
5. Az alesperesek kinevezésének módja. (14. pont)
6. Az otthoni egyházi pénztárak, és iskolaügy kezelése iránti intézkedés. (20. pont)

B: Zichy Domokos veszprémi püspöknek lesz beküldendő

1. A vasárnap, és ünnepnapok meg böjtök megtartása iránti intézkedés. (4. pont)
2. A délutáni isteni tisztelet, és szolgálat célszerűbb elrendezése, – egyszersmind a cselédek, s dolgozó néposztály vasár- meg ünnepnapokoni tanítása. (6. pont)
3. Áhítatos társulatok behozatala, a nép buzgalmának ébresztése és ápolása végett. (8. pont)
4. A gyermekek első áldozati szertartásának elintézése. (3. pont)
5. Az év végén tartandó délutáni isteni tisztelet elrendezése. (7. pont)
6. Szent mise előtt, vagy után mondassék a nép jelenlétében imádság a Pápaért, királyért, egyházi s világi felsőbbbségekért, Egyházért, népért stb. egy meghatározandó formula szerint. (5. pont)
7. A búcsúknál olykor előfordulni szokott visszaélések elhárítása iránt. (9. pont)

C: Szcitovszky János pécsi püspöknek lesz beküldendő

1. Az egyházi csődöknek az egyházi javadalomnyerés irányábani célszerű elrendezése, s életbe léptetése.¹³
2. A plébániák instructus fundusa iránti célszerűbb intézkedés. (18. pont)
3. Az elaggott papok jobb ellátása iránti intézkedés. (17. pont)
4. A párbérnek készpénz által, vagy deputátumokbani méltányos megváltása. (16. pont)

¹³ Tárgyalására csak a nemzeti zsinaton került volna sor.

5. A patronatus kérdése, azzal járó teher viselése és joggyakorlatára nézve. (19. pont)

6. A plébánosok és káplánok congruája iránti óhajtsanak kivétele, és a Semináriumoknak ügye.¹⁴ (15. pont)

D: Rudnyánszki József besztercebányai püspöknek lesz beküldendő

1. A római és eddig használatban lévő rituálék nyomán egy új, s valamennyi deák szertartású megyékben behozandó oly rituálénak kiállítására, melyben a szentségek és szent szertartások kiszolgáltatásának alkalmával, némely épületes imádságok anyanyelven lennének használandók, némely célszerű oktatások formulái mellett. (2. pont)

2. A Moldvai magyar katolikusok ügye.¹⁵

3. A Kolonich-féle szerződésnek, a püspökök és más javadalmas fő papok irányábani megszüntetése. (21. pont)

E: Ocskay Antal kassai püspöknek lesz beküldendő

1. Általában a világi és szerzetes klérus irányában a fegyelemnek korszerű szilárdítása, – az utóbbi nemzeti zsinat irományaiból használtatván a használhatók. (12. pont)

2. Miként lehetne a klérusra nézve behozni a külföldön oly üdvös hatású közönséges lelki gyakorlatokat?

3. A szerzetesek és apácák fogadalmáról, – szerzetesek felszentelésének idejéről, – és a laikus frátereknek mellőzéséről.¹⁶

A győri egyházmegyei tanácskozást előkészítő vélemények

Előjáróban meg kell jegyezni, hogy a rendelkezésre álló források jellege erősen heterogén. Egyes kerületeknél csak a 21, míg másoknál a 10 pontos javaslat maradt fenn, a legtöbb kerületnél azonban mindkét dokumentum fellelhető a levéltári iratok között. A tárgyalt pontok alapján jól látható, hogy a két sorozat között voltak átfedések, a 21 pontos javaslat azonban szerzeágazóbb, kiforrottabb volt. Egyes kerületek a májusi felhívás alapján tartott tanácskozást épp hogy befejezték július elejére, máris hozzáláthattak a július 10-én kapott újabb tematika kidolgozására. A legtöbben eltérő időpontban terjesztették be véleményüket a 10, illetve a 21 pontról, de előfordult az is, hogy egy felterjesztésben reagáltak a két eltérő tematikára. A győri alsó kerület június 26-án és augusztus 8-án küldte be véleményét, a győri közép június 27-én és augusztus 3-án, a tatai július 31-én (csak a nemzeti zsinati pontokról), a csepregi június 15-én és augusztus 1-jén, a széplaki június 20-án és augusztus 9-én, a kishéri június 26-án és augusztus 3-án, a kapuvári június 19-én és augusztus 8-án, a soproni június 11-én és június 27-én, a nagymartoni keltezés nélkül (mindkét sorozatról), a ruszti augusztus 1-jén, a kismartoni július 31-én, a nezsideri június 27-én, a féltoronyi június 19-én és augusztus 8-án, a mosoni június 15-én és augusztus 2-án, a szentmártoni június 20-án és augusztus 4-én, a locsmándi június 27-én és augusztus 10-én, a magyaróvári pedig július 10-én és augusztus 8-án. A szanyi esperességből egyszerre terjesztették fel

¹⁴ A szemináriumok ügye a helynöknek megküldött listán szerepelt, azonban a kerületekben nem véleményezték.

¹⁵ Csak a nemzeti zsinaton kívánták tárgyalni.

¹⁶ Utóbbi két pontot is a nemzeti zsinatra halasztották.

mindkét jegyzőkönyvet, dátum nélkül (Első gyűlésüket július 18-án, a másodikat augusztus 3-án tartották.). A nemzeti zsinat vonatkozásában fontosabb 21 pontos dokumentumok alapján szemléletes képet alkothatunk a kerületi tanácskozásokról, a papság véleményéről, továbbá a Győrben tartott megyei tanácskozmányról. Tanulmányomban ennek feldolgozására tesztek kísérletet, kiegészítésként használva a 10 pontra beküldött válaszokat.

A magyar püspökök által megfogalmazott első pont – a „katholika Egyház függetlensége” – nagyon is aktuális kérdéseket tűzött napirendre. A Pozsonyban szentesített, az egyházat is érintő áprilisi törvények ugyanis a reformok átgondolására és megfogalmazására adtak lehetőséget. Az 1848. évi 3. tc. az új miniszteri közigazgatás alá helyezte az egyházzal kapcsolatos ügyintézkést, a felelős miniszteriális rendszer átvette a király jogkörét. A 13. tc. deklarálta a tizedről való lemondást, a 20. pedig a vallásfelekezetek közötti egyenlőség kimondásával a katolikus vallás addigi államvallás jellegének vetett véget. A püspökök és az egyházi képviselők hiába tiltakoztak az alsótáblán, hozzászólásaikat nem vették figyelembe.¹⁷ A püspöki kar által kidolgozott meghatározás már alapjában véve irányt adott a kerületi gyűléseknek, s ennek szellemében fejezték ki az ügy pártolását. A győri megyei tanácskozáson elsőként egy rövid állásfoglalást fogalmaztak meg az Egyház helyzetére vonatkozóan, ezután került sorra az első pont megtárgyalása. Az Egyház szabadságát, önállóságát és függetlenségét az állam is ismerje el, és törvényekben biztosítsa. A protestánsoknak és a nem egyesülteknek adott biztosítékokra, a vallásfelekezetek egyenlőségére és viszonyosságára hivatkozva kérik, hogy „a katolikusok sérelmei orvosoltassanak, és elvitathatlan jogaiknak élvezetében ne háborgattassanak”. „Minden eréllyel” szükséges azért a nemzeti zsinaton szorgalmazni, hogy a legközelebbi törvényhozáson rendezzék a kérdést. A függetlenséget hit és erkölcs dolgában, az ezeket előmozdító eszközök megállapításában, a vallásgyakorlatban, az egyházkormányzatban, a törvényhozói és bírói végrehajtó hatalom gyakorlásában, a szertartások megállapításában, az egyházi fegyelem alkalmazásában és a tanításban értették, s egyúttal függetlenséget kértek a katolikus iskolák és nevelő intézetek elrendezésére és igazgatására nézve, és az egyházi alapítványok kezelésére. Utóbbiakat egy egyháziakból és világiakból álló bizottmány felügyeletére kívánták bízni, minden más vallásfelekezet kizárásával. A második alpontban az Anyaszentegyház fejével való szabad közlekedést és a királyi tetszvényjog megszüntetését szorgalmazták – bár ez utóbbit a gyakorlatban nem alkalmazták. A teljes szólásszabadság álláspontjára helyezkedtek egyházi ügyekben: ami a szószéken elhangzik, abba az államnak ne legyen beleszólása. Ugyanilyen függetlenséget képzeltek el a főpapok és más javadalmas egyházi személyek kinevezésében, az anyagiakban, és ennek biztosítása érdekében semmit nem voltak hajlandóak elfogadni a törvények által okozott veszteség kárpótlásán kívül.¹⁸ A függetlenség és szabadság kérdésében az egyes kerületekben is egyetértés bontakozott ki, különbség csupán a vélemények alaposságában és az esetleges új szempontok felvetésében volt. Egyes beadványokban

¹⁷ TAMÁSI, 2013. 10–11. p.

¹⁸ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

tetten érhetőek az alsópapság és a főpapok között meghúzódó feszültségek: „Az egyházi javak egyedül az adott 's nem más célokra fordíttassanak. Azok nem a Fő papság tulajdonai, hanem az egész magyar Cath. Egyházé.”¹⁹ Az első volt az a pont, amelynek lényegét tekintve teljes egyetértés bontakozott ki az egyházmegyében, s a tanácskozásokon nem egyszer erősebb hangvételű hozzászólások születtek, amikor a Katolikus Egyházat régi jogaikba kívánták visszahelyezni.

A forradalmi szellem a liturgiába bevezetendő anyanyelviség terén is erőteljesen érződött. A „római általános rituále” kérdésében a kerületi tanácskozásokon messzemenően támogatták az anyanyelviséget. Olyannyira, hogy míg a püspöki kar tematikája szerint csupán „némely épületes imádságok anyanyelven lennének használandók” (teljes összhangban a tridenti döntésekkel²⁰), addig az alsópapság azon óhaját fejezte ki, hogy a latin helyett magyar nyelven lenne célszerű kiadni a szertartáskönyvet. A kerületek többsége ezen a véleményen volt, a részletekben azonban nem alakult ki egységes álláspont. Általában az alábbi igényeknek adtak hangot az előkészítő gyűléseken: a rituálé legyen jól érthető és használható, tartalmazza az alapvető szertartások szövegét. A nem használatosakat hagyják ki, továbbá „újabb szertartások rendszabályoztassanak, és azok bevezetendők volnának”. Többen „épületes anyanyelvű imádságokat” is szívesen látnának az új szertartáskönyvben – noha ez volt a nemzeti zsinat eredeti célkitűzése. A többség véleményétől eltérően a latin nyelv mellett érvelt a csepregi kerület papsága, az egyházmegye területén élő „külömbféle nyelvűek egyensúlyozása miatt”. Természetesen ők is jónak látták „szív emelő imákat közbeszóni anyanyelven”, amelyhez egy „rövid, oktatásra szolgáló beszéd dolgoztatnék ki a” szentségek és szertartások ki szolgáltatásakor a’ jelenlevők előtt elmondandó”.²¹ Az ő álláspontjuk állt közelebb a zsinatoló atyák szándékához. Az egyházmegyei „gyülekezeten” a püspöki kar által kitűzött ponthoz jobban igazodva, latin nyelvű rituáléra tettek javaslatot, amely tartalmazza főleg a szentségek kiszolgáltatásánál, az ünnepélyes „keresztmeneteknél”, temetéseknél és az egyházkelői szertartásoknál „anyanyelven célszerűn szerkesztett velős” imádságokat és intéseket. Ezen túlmenően kérték, hogy az exorcizmus szertartása „szelídebb modorban szerkesztessék”. Állást foglaltak a nem használatos szertartások elhagyása mellett, és felsorolták azokat a liturgikus ténykedéseket, amelyekhez szükséges lenne újakat kidolgozni: „A vásár- és ünnepnap délutáni isteni szolgálatnak módja, könyörgések az egyházi és világi előljárók, nép, és közszükségért, az év végén tartandó isteni szolgálatnak rendje, a gyermekek első áldozásának szertartása, halottak estéjén tartandó ájtatosság, a’ vegyes házasságra lépőknek egybeadása, és a’ más hitfelekezetűek eltemetési módja.”²²

Nem csak a rituálé, hanem „a gyermekek első áldozati szertartásának elintézése” is élenken foglalkoztatta az egyházmegye papságát. A papság egy véleményen volt abban, hogy a felkészítést és a szertartást a helyi lelképásztornak kell végeznie, hiszen ő ismeri legjobban híveit. A széplaki

¹⁹ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

²⁰ TAMÁSI, 2013. 121. p.

²¹ GyEL. I.1. 15. 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

²² GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

kerületben annak gondolata is felmerült, hogy a gyermekek lelki vezetése érdekében „kívánatos volna, minden Lelkészt más plébániai kisebb korú gyermekeknek gyóntatásáról az illetőnek engedelmé nélkül, egyenesen letiltani”.²³ Az előkészítő jegyzőkönyvek a szertartás ünnepélyességének hangsúlyozásában is egységes álláspontot tesznek tanúságot. Többen úgy látták jónak, hogy az eltérő gyakorlatot egységesíteni kell, a végleges forma kidolgozását azonban a nemzeti zsinatra bízták. Az egyházmegye papsága többnyire oktató beszéd, ének és ima kíséretében, a szülők részvételével látta volna jónak az elsőáldozás szertartását. A győri közép és a csepregi kerületben úgy vélték, hogy „Nagy Csütörtökön, mint Urunk szenvedő heti napjára volna határozandó”,²⁴ a kismartoniak pedig „évenként fehér vasárnapon a’ hívek jelenlétében az öreg, vagy nagy mise alatt” javasolták megtartását.²⁵ A szanyiak emlékeztettek, hogy „e szertartásnak határnapja az anya egyházban a Fehérvasárnap, a fiók egyházakban a rá következő vasárnapok lehetnek”.²⁶ Néhol célszerűnek vélték alkalmazni a napjainkban már elterjedt szokást: „Kedvező volna ekkor azon gyermekeknek, kik először a’ Sz. Áldozatba részesültek, képeket, melyek az utolsó vacsorát ábrázolják, áhítatos emlék gyanánt osztogatni.” A gyermekek életkorára vonatkozóan a széplakiak így vélekedtek: „Nem évek száma, hanem elégsége, fogékonyság és készütség kívántatik itt”, a magyaróváriak pedig hozzátették, hogy a gyermekek ne csak ismerjék, hanem meg is értsék az áldozat lényegét.²⁷ Az előkészítő tárgyalások során elhangzott javaslatokat az egyházmegyei zsinaton meglehetősen tömörséggel foglalták össze. Az „első áldozati szertartás” csak jeles ünnepeken, például fehérvasárnapon, a filiákban pedig az utána következő vasárnapon legyen. A gyermekek felkészítése az illetékes lelképásztor feladata, „minden más pap óvakodjék a gyermekek első gyónásukat kihallgatni”. Csakis azoknak a gyermekeknek szabad megengedni az első áldozást, akiket a helybeli lelképásztor „az értelmi kifejtettség, és a’ keresztény hitbeni szükséges tudomány által” felkészültnek ítél, és legalább a 7. életévüket már betöltötték. A pap feladata, hogy megelőző vasárnap a szószékről kihirdesse a szertartás időpontját, amelyen a gyermekek ünnepi ruhában jelenjenek meg, szüleikkel együtt. Az elsőáldozásra szentmise keretében kerülne sor, és az áldozási könyörgést követően a gyermekek részéről elmondandó imát, a keresztségi fogadalom megújítását, s magát az áldozást foglalná magában. Végül hálaima zárná a szertartást, és kívánatos lenne egy rövid beszédet mondani a szentáldozás előtt és után.

A liturgikus kérdések között még aznap sor került a 4. zsinati pont megtárgyalására. A résztvevők kijelentették, hogy az egyház minden tagja lelkiismeretében köteles az isteni és egyházi parancsokat megtartani. Ezért „szükséges, hogy a vásár- és ünnepnapok mind a szentegyházban, mind azon kívüli megszentelésére különös gond fordíttassék”. Hogy ezt végre lehessen hajtani, a vonatkozó „üdvös és kielégítő” királyi rendeleteket lenne célszerű életbe léptetni és betartatni. Amennyiben ez nem vezetne

²³ GyEL. I.1. 15. 5. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

²⁴ GyEL. I.1. 15. 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1. Idézet a győri javaslatokból.

²⁵ GyEL. I.1. 15. 6. Kismartoni II., 1848. július 31.

²⁶ GyEL. I.1. 15. 17. Szanyi I–II., dátum nélkül.

²⁷ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.; Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.

eredményre, akkor a nemzeti zsinaton kell sürgetni egy kötelező erejű törvény megalkotását, „mellynek erejénél fogva minden az ünnepek szentségével ellenkező botrányok megakadályoztassanak”. Eredetileg ennél részletesebben fejtették ki álláspontjukat, azonban a piszkozatban áthúzták a feleslegesnek ítélt részeket. A kihúzott sorok így szóltak: „[Törvény által] köteleztessenek a hívek templomba járni, és a gazdák cselédeiket oda elküldeni. Tiltassanak el a dombérozások, éjjeli lármás táncmulatságok, fuvarozások, boltnyitások. Tiltassék el vásár- és ünnepnapokon a marhának külön őrzése reggeli 8 órától déleesti 6 óráig, sőt általában óhajtható volna, hogy minden helységnek külön csordása legyen, és a marhák őrzése ne bízássék a gyermekekre.”²⁸ Az esperesi kerületek által beküldött javaslatok részletesebben is rávilágítanak a korszakban az általános problémákra. Ők is abból indultak ki, hogy alapvetően a már meglévő rendeletek szigorú betartására, esetenként szigorítására van szükség, de tisztában voltak azzal, hogy ezt a gyakorlatban nem könnyű keresztülvinni. Egyrészt a vasárnap méltó megszentelésének egyik legnagyobb akadálya a munka, és sok helyen csordások hiányában a gyermekek és a fiatalok felügyelnek a marhákra. Másrészt a problémát a vallásfelekezetek közötti súrlódások is árnyalták. Az isteni parancsok könnyelmű megszegői „lelkipásztorjaik által üdvösen intessenek”, súlyosabb esetben pedig a „világi hatalom törvényes beavatkozása által gátolandók”,²⁹ sőt, „jó lenne a’ Kormányt megkérni, hogy minden vallásúakra nézve legalább a’ külső munkákat, a’ leginkább ezen a napon történni szokott visszaéléseket, kihágásokat, rendbontásokat, szigorú törvények által megtiltáná; és mindenkit, kinek okszerű mentsége nints, az egyházba menésre kötelezné”.³⁰ Egyes kerületekben felismerték, hogy az előkelők, tisztviselők – „számos uraságok, ezek tisztviselői, fő és alrendű hivatalnokok, ezek hatalma alatt álló szolgák, és cselédek” – és a magukat műveltnek képzelők kerülnek a vallásos köteleességek teljesítését, rossz példát mutatva az „egyszerű embereknek”. Különösen pedig az egyháziak állítsanak követendő példát híveik elé. Ezért szorgalmazták többen „az isteni tiszteletnek szoros rend szerinti megtartását, és az egyháziak részéről a vonzó erejű szép példaadást”.³¹ Természetesen a jó szentbeszéd is hatásos eszköz a buzgóság fenntartásában: „inkább rövid és épületes, mint hosszú és célttévesztő legyen”.³² Említésre méltó a mosoni kerület javaslata, mely szerint a templomban felcsendülő egyházi zenét „egy szigorú tűzi próba alá venni felette szükséges volna, hogy így minden világias salaktól megtisztulna.” Az „istenes érzelmek ébresztésére ’s az ájtatosság emelésére” hatásos eszköz a népének – írták – ha annak szövege és dallama szívre ható. Ezért a régi, „korunk tekintetben ellentétben lévő” énekek elhagyását „és az egyformaság kedvéért minden egyházmegyében újakat ’s czélszerűket béhozni” szorgalmazták. Szcitovszky János *Közajtatosság* című könyvének német és magyar nyelven kiadott második kiadását, illetve a *Katholisches Gesangbuch zur Feier des öffentlichen*

²⁸ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

²⁹ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.

³⁰ GyEL. I.1. 15. 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

³¹ GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.; 3. Győri alsó II., 1848. augusztus 8.

³² GyEL. I.1. 15. 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

Gottesdienstes in Bisthum Rottenburg című énekeskönyvet ajánlották, mely utóbbit a kerület néhány templomában használták is. Új énekeskönyv elkészítését szorgalmazták a szanyi esperesi gyűlésen is.³³

„A vasárnap, és ünnepnapok meg böjtök megtartása iránti intézkedés” megvalósítására több kerületben az ünnepnapokkal kapcsolatban hangzottak el javaslatok, noha a megyei jegyzőkönyvben ennek nincsen nyoma. Néhol azt kívánták, hogy a súrlódások elkerülése végett az ünnepeket tegyék át a legközelebbi vasárnapra, „kivéven Krisztus Urunk minden Innepeit, Nagyasszony, és István király napját”,³⁴ mások pedig az ünnepek számának csökkentését látták jónak.³⁵ A magyaróváriak húsvét és pünkösd hétfőjét is eltörölték volna, Szűz Mária ünnepei közül pedig Gyümölcstől Boldogasszony, Kisboldogasszony és Szeplőtelen fogantatás ünnepét a rá következő vasárnapra kívánták áttenni, „minthogy a’ nép kivált városokban illy ünnepeken gyakrabban dolgozik”.³⁶ Széplakon viszont épp az ellenkezőjét fogalmazták meg: „el töröltetésüket épen nem szeretnénk, mert híveink jelenleg is rosz néven veszik, hogy egyházi vizsga alkalmával fogadott ünnepek akaratjok ellenére töröltettek el”.³⁷ A böjti fegyelem kérdésében az egyházmegye gyűlésén egyetlen óhaját fogalmazták meg, ez azonban liberális elképzelés volt: „A mostani engedmények mellett, a szomszéd tartományokban fenlévő szokás szerint a hívek szombati, kántor és negyven napi böjti napokon a húseledelektől meg tartóztatás kötelessége alól felmentessenek”.³⁸ Itt kell utalnunk az egyházi előírásra, hogy az egész egyházat érintő ügyekben (a böjti fegyelem márpedig ilyen) még a nemzeti zsinat sem hozhat érvényes döntést.³⁹ Ezt a zsinatoló atyák is jól tudták, és tisztában voltak ezzel az előkészítő tárgyalásokon is. Valószínűleg ennek tudható be, hogy többnyire óhajítás és vélemény formájában fogalmazták meg javaslataikat az esperesi gyűléseken. A legtöbb kerületben egyetértettek abban, hogy a böjti fegyelmet nem lehet teljes szigorral megtartatni, „miután ezek iránti érzete a’ népnek nagyon változott, és buzgósága meghűlt”.⁴⁰ Egyedül a kapuváriak nem tartották célravezetőnek a kialakult gyakorlat megváltoztatását: „Fentartani a’ meg becsülhetetlen lelki hasznokért, és azért is szükséges, hogy azok változást szenvedvén, a’ kevés hitűek – kik a’ böjtök, ha meg ritkíttatnának is, a’ meg hagyottakat sem tartanák meg – csak okot nyernének az Anyaszentegyházat áthatatlanságról vádolni; a’ hívők pedig meg fosztatnának azon érdemektől, mellyekben a’ böjtölés által részesülhetnek, és kísértetben vitetnének más Egyházi törvények könnyelműleg meg szegésére.”⁴¹ A locsmándiak is kiegyeztek volna a korabeli fegyelmmel, csupán azt javasolták, hogy a böjti napokra eső

³³ GyEL. I.1. 15. 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.; 17. Szanyi I–II., dátum nélkül.

³⁴ GyEL. I.1. 15. 18. Kibéri II., 1848. augusztus 3.

³⁵ Hogy melyik ünnepekre gondoltak, nem derül ki beadványukból. 12. GyEL. I.1. 15. Szentmártoni II., 1848. augusztus 4.

³⁶ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári kerület, II., 1848. augusztus 3.

³⁷ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

³⁸ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

³⁹ TAMÁSI, 2013. 97–98. p.

⁴⁰ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.

⁴¹ GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

ünnepeken „ne kellessen különösen felmentésért folyamodni”, a jövőben a diszpenzációt ne a megyéspüspök, hanem az illetékes lelkipásztor adhassa meg. A féltoronyi kerületben is egyetlen enyhítést kívántak: „a hívek szombaton a zsírosat megehetnék”.⁴² Voltak olyanok is, akik nem mertek érdemben hozzászólni a kérdéshez.⁴³ Az egyházmegye papságának hangsúlyos része miért vélte szükségesnek a böjti fegyelem enyhítését? A probléma lényegét talán a győri papság megállapítása érzékelteti legjobban:

„hogy a' sok tekintetbe nehéz és súlyos böjtök által a' hívek lelkiismerete ne terheltessen, hanem inkább a' böjtök megkönnyebbítése által alkalom nyújtasson a' híveknek azoknak megtartására, a' heti böjtök csak a' pénteki napra, a' negyven napi böjtök pedig a' szerdai és pénteki, és a' nagy hétre fordíttasson, a' kántor hetekbe szerda és péntek. A' zsír és vaj közötti különbség az ételben szüntessen meg, hazánkba a' szükség általános lévén, a' cselédeknek, munkásoknak, szegény sorsúaknak nints lehetőségükbe a' legbuzgóbb akarat mellett is a' drága tej és vajjal böjtöket megtartani.”⁴⁴

A széplaki gyűlésen ennél nagyobb engedményeket kértek, álláspontjukat a nép lanyhaságával indokolva: „A nagyobb rossz gátlása végett korszerű volna fen álló, de már kevés erővel bíró böjti törvényeket századunk gyarlóságaihoz idomítani.”⁴⁵ A kismartoni jegyzőkönyvből érződik a határ közelsége: „A szombati napra nézve a' határos Ausztriában már létező kedvezmény – mellőzvéen egyéb indokokat – az oly üdvös egyformaság végett hazánkra is kiterjesztendő volna.”⁴⁶ A javaslatokból kitűnik, hogy a lelkipásztorkodó papság nagy része a böjti fegyelem enyhítését, különösen a szombati böjt eltörlését kívánta.

A mise előtti és utáni imádság, illetve az év végi hálaadó istentisztelet kérdésében (5. és 7. pont) a győrmegyei papság egyöntetűen helyeselte a különféle szükségletekért mondandó imákat. Különbség csak annyiban volt, hogy egyesek konkrét javaslatokkal készültek (a királyért, elöljárókért, hazánk szerencsés átalakulására, biztos és hosszú jövődőért stb.), mások a zsinat belátására bízták a részletes szabályozást, hogy a „magyar egyházban egyformaság törvényesíttessék”.⁴⁷ Lényeges szempontra mutattak rá a kapuvári esperességben: az imádságok a „nép értelméhez legyenek szabva”, hogy „a' mit a könyörgő nyelvével mond, elméjével is felfoghassa, különben az imádság nem lesz más, mint üres beszélgetés vagy históriázás”.⁴⁸ Két kerületben is hozzáfűzték, hogy a „három isteni fő erények el maradását” nem szeretnék. A szanyiak szerint az imádságoknak

⁴² GyEL. I.1. 15. 13. Locsmándi II., 1848. augusztus 10.; 9. Féltoronyi II., 1848. augusztus 8.

⁴³ GyEL. I.1. 15. 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

⁴⁴ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.

⁴⁵ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

⁴⁶ GyEL. I.1. 15. 6. Kismartoni II., 1848. július 31.

⁴⁷ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.

⁴⁸ GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

„inkább mise végén mint kezdetén lenne ideje”, mégpedig anyanyelven, „mivel a köznép a deák nyelven imádkozó papot nem értvén, egészen magára van hagyva”.⁴⁹ A féltoronyiak óva intettek, hogy a mindennapok megszokott állandósága közömbössé tegye a lelkeket: szerintük csak akkor kellene elmondani az imákat, amikor „a nyomasztó körülmények azt szükségessé teszik; hogy így a hívek is a nehezedő időket érezzék, és kérésükkel annál buzgóbban az Isten zsámolyához járuljanak”.⁵⁰ Csupán a kismartoni és a mosoni kerületi gyűlésen nem tartották szükségesnek újjak kidolgozását. Előbbiek szerint „a’ néppel a’ királyért, pápáért, egyházi, ’s világi felsőbbiségekért mondandó imádságok minden imádságos könyvben a’ minden szentek Lytánia után találtatnak”, utóbbiak pedig azt az imádságot tartották legalkalmasabbnak, „melly minden magyar és német s. a. t. Evangeliomos könyvnek végén találtatik, és melly régi parancs szerint a’ Mise végén elmondani szokott, vagy elmondatnia kellene”.⁵¹ Az augusztus 22. és 24. között tartott megyei tanácskozáson született rövid megállapítás csupán a kismartoni, a mosoni, a széplaki és a soproni kerület javaslatát foglalja magában: szentmise után „mondassanak ezen imádságok, amint a minden szentek lytániája után vagy az evangeliomos könyvben találtatnak, ezekkel kapcsolatosan öszve a három isteni főerények”.⁵² Az „év végén tartandó délutáni isteni tisztelet elrendezése” tárgyában is a legszükségesebbekre szorítottak a megyei gyűlésen: az Oltáriszentség előtti szentségimádást kövesse az alkalomra szerkesztett könyörgés, majd következzen a *Te Deum Laudamus* eléneklése, hálaadó imák, végezetül szentségi áldás. Utólagos betoldásként vetették papírra, hogy egyházi beszédet is tartsanak.⁵³ A kerületek lelkészeinek általános véleményét tükrözte e javaslat: ez bizonyára a már kialakult gyakorlatból eredt.

A rituálé kérdéséhez hasonlóan a 6. pont tárgyalásánál is tetten érhető az anyanyelviség igénye. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a latin vecsernyék helyett az anyanyelven végzett imádságokat, litániákat részesítették előnyben. A széplaki tanácskozáson ki is mondták: „Minden cél és összefüggés nélküli latin vecsernyék egészen tiltassanak meg, nem érti őket a nép, a pap maga is ritkán.”⁵⁴ Mosonban mint kialakult szokást említették, hogy a kerület néhány templomában „egy német Lytánia énekeltek a’ nép által, melly külföldről hozatva tiszta egyházas szellemet lehel és épületes”.⁵⁵ A széplaki papság viszont a litániákon sem tapasztalt különös figyelmet és buzgalmat – kivéve Mindenszentekről és az Oltáriszentségről szólót –, „helyettök tartson az illető Lelkész, amúgy is legfőbb és szentebb kötelessége szerint tanítást”.⁵⁶ A cselédek és a dolgozó nép vásár- és ünnepnap tanítására nézve többen a vasárnapi iskolák

⁴⁹ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.; 4. Soproni II., 1848. július 27.; 17. Szanyi I–II., dátum nélkül.

⁵⁰ GyEL. I.1. 15. 9. Féltoronyi II., 1848. augusztus 8.

⁵¹ GyEL. I.1. 15. 6. Kismartoni II., 1848. július 31.; 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

⁵² GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

⁵³ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

⁵⁴ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

⁵⁵ GyEL. I.1. 15. 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

⁵⁶ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

felállítását, az ifjúság kötelező megjelenését szorgalmazták. A tataiak azt javasolták, hogy nevezzenek ki tanítókat, akik a felnőtteket is oktatják.⁵⁷ Felmerült annak gondolata is, hogy „szükséges volna egy új Káténak kidolgozása, mellyben a hitnek ágozatin kívül az erkölcsi életnek módja buzdító példák, és sz[ent]. történetek által felhozatna”.⁵⁸ Több beadványban is visszatükröződik a realitás: a tanításokon éppen a cselédség és a dolgozó néposztály vesz részt a legkevésbé. Orvosságot sokan úgy láttak a bajra, hogy „elkerülhetetlenül szükséges a’ megjelenésre kötelező, sőt szorító törvényzikk”.⁵⁹ A cselédekre és pásztorokra különös figyelmet kell fordítani, „kiknek leginkább szükségük van intésre, tanításra; azért buzdíttassanak gazdáik és egyéb előjáróik által a’ szorgalmas megjelenésre”, szóval és jó példával egyaránt.⁶⁰ Az egyházmegyei tanácskozás javaslata most is a legfontosabbakat foglalta magában: a tanítást követően a pap és a hívek felváltva mondjanak könyörgést az áldoztató kehely kitétele mellett, „ezt követik az imádságok és végre a nép éneke alatti áldás a Cibóriummal”.⁶¹

Az áhítatos társulatokat illetően is különböző vélemények hangzottak el a kerületi tanácskozásokon, de a legtöbb javaslatból kiviláglik, hogy ha pártolták is megalakításukat, a körülményeket erre még nem tartották alkalmasnak. A tatai, a soproni és a kismartoni jegyzőkönyvből azt lehet kiolvasni, hogy egyesületeket csak ott érdemes életbe léptetni, ahol „szükségeseknek ítéletnek”, illetve ahol a hívek buzgósága, hajlandósága, igénye ezt lehetővé teszi. A locsmándi kerületben radikálisabb hangot ütöttek meg: „Behozatalának nincs most ideje, midőn a’ papok iránt oly nagy dühösség uralkodik: csak béketűrés, szelídség, buzgó-forró imádság bapszága: „Az ájtatos társulatok bármelyikéhez, csak az egész Megyében egyforma legyen, és lelki gyümölcsökkel biztathasson, édes örömet járulunk”.⁶³ A győri közép kerületben konkrét javaslatokkal is éltek, és egy „Olvasó társaság” megalakítását szorgalmazták a „B[oldogságos]. Szűz Isten Anyja tiszteletének emelésére”.⁶⁴ (Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy 1844-ben – elsőként az országban – éppen Győrött jött létre rózsafüzér társulat.⁶⁵) A szanyiak csak a „Katholikus Egylet” megalakítását látták célszerűnek,⁶⁶ a mosoniak pedig „mérsékleti egylet”⁶⁷

⁵⁷ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9., 3. Győri alsó II., 1848. augusztus 8.; 19. Tatai II., 1848. július 31.

⁵⁸ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

⁵⁹ GyEL. I.1. 15. 13. Locsmándi II., 1848. augusztus 10. 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

⁶⁰ GyEL. I.1. 15. 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

⁶¹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

⁶² GyEL. I.1. 15. 12. Szentmártoni II., 1848. augusztus 4.; 13. Locsmándi II., 1848. augusztus 10.

⁶³ GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

⁶⁴ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.

⁶⁵ HORVÁTH JÓZSEF: Vallásos társulatok a Győri Egyházmegye falvaiban a 19–20. század fordulóján. In: *Néprajzi Látóhatár*, 2000. 3–4. sz. 223–234. p., 225–228. p.

⁶⁶ GyEL. I.1. 15. 17. Szanyi I–II., dátum nélkül.

(bár ez inkább hasznos, mint szükséges az egyházmegyében), „eleven olvasó társulat”, illetve „Keresztény-tudomány társulat” megalakítását javasolták.⁶⁸ A megyei jegyzőkönyv csupán elvi állásfoglalást tartalmaz a vallásos társulatok, „mint a hitbuzgóságnak és keresztényi szeretetnek hathatós gyámolai” mellett. A pizskozatban szerepel egy igen óvatosan fogalmazott zárójeles megjegyzés is, de később ezt is áthúzták: „Azonban ezeknek a mostani zivataros időkben minden vidékbeli behozatala talán nem volna legjobb sikerű.” Viszont röviden kifejtették, hogyan lehetne segíteni a kialakult helyzeten. A vallásos buzgalom visszaesésének fő okát abban látták, hogy a „keresztény tudomány a közép és felsőbb tanodákban vagy épen nem, vagy nem kellőleg taníttatik, és így a szükséges hitbeni meggyőződés meg nem szereztetik”. Ezért a nemzeti zsinaton kellene sürgetni, hogy a vallástant bővebben és alaposabban oktassák, „és a többi tudományoknak előadására kirendelt órák számánál kevesebb erre ne fordíttassék.”⁶⁹

Az egyházmegye papságának egyetértése bontakozott ki a búcsúknál tapasztalt visszaélések és a világias magatartás megszüntetése kérdésében is, ennek mikéntjéről azonban sokszínű és figyelemre méltó véleményeket vetettek papírra. Itt kell megjegyezni, hogy a búcsú elnevezés a magyar nyelvben három különböző fogalmat takar: *indulgentiae*, azaz a szent búcsú, amelyre a tridenti zsinat döntése is vonatkozik; *festum tituli*, vagyis a templombúcsú ünnepe, amely alkalmat ad a búcsú elnyerésére; végül pedig a *peregrinatio*, a búcsújárás,⁷⁰ „a szent helyeknek szokott társas látogatása”. Az esperességek közül egyedül a győri alsóban különböztették meg e három fogalmat, a többi kerület csak az utóbbi két jelentésre gondolt. A kismartoni esperességben az egyháziak felelősségét hangsúlyozták: „A’ papok részéről minden lakomák, és összejövetelek eltiltassanak, a’ nép között divatozó táncz, és egyéb multságok ugy korlátoztassanak, hogy a’ nap leáldoztával végök szakadjon.”⁷¹ A győrmegyei papság sokkal inkább azokra a visszaélésekre panaszkodott, amelyeket a világiak szoktak előidézni. A kapuváriak szerint nem baj, ha az ember meglátogatja ilyenkor a rokonságát, netán elfeledkezik az italban való mértéktartásról, „hisz nem szakaszthatta mindennap a’ Paradicsom érett almáját, így hébe-hóba helyeslés nélkül át kell nézni a’ szitán”. Annál nagyobb baj van a táncoló fiatalsággal, „ez már előtte való nap kezd a búcsút ülni, napján pedig elcsavarogja az Isteni szolgálatot; annak végét sem várván veri össze tenyerit-bokáját, meg is toldja a’ búcsút legalább egy nappal, habár péntek legyen is”.⁷² A széplaki kerületben érdekes véleményt fogalmaztak meg: a közös ájtatosság emelésére semmi sem tudna úgy hatni, mintha a kerület összes papja részt venne a búcsúi ünnepen, „és év negyedenkint plébániát változtatva legünnepélyesebben karingbe öltözve

⁶⁷ A mosoni papságnak bizonyára a *Religio és Nevelés* 1848. áprilisi számában szerepelt „középponti mérsékleti egylet” adta az ötletet, amely a mértéktelen ivászat elterjedésére és káros következményeire mutatott rá. TAMÁSI, 2013. 110. p.

⁶⁸ GyEL. I.1. 15. 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

⁶⁹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Pizskozat.

⁷⁰ TAMÁSI, 2013. 119. p.

⁷¹ GyEL. I.1. 15. 6. Kismartoni II., 1848. július 31.

⁷² GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.; 18. Kisbéri II., 1848. augusztus 3.

nyilván az egész nép láttára áldoznék”. Nagy hatással bírna egy alkalmi szentbeszéd, s így a nép buzgóságát is elő lehetne mozdítani: „A látott szent példa által elragadtatva ők is gyónnának és áldoznának, vagy legalább megilletődve térnének lakjaikba.”⁷³ Azt lehet mondani, általános volt a papság meggyőződése, hogy a patrocíniumok napján „a nép összecsoportosuló sokaságától származni szokott visszaéléseknek” leginkább a világi hatóság tudná elejét venni, az egyháziak szerepe csupán a buzdításra kell, hogy korlátozódjon: a már „elhatalmasodott visszaélések, és rendetlenségek meg gátolására e szabadsági korszakban minden papi szorgalom, és erélyesség sikertelen”.⁷⁴ Többben azt az óhajt fejezték ki, hogy az egyháznapokat részben az idő kíméléséből, részben pedig a hívek nagyobb buzgósága miatt vasárnapra lenne célszerű áthelyezni. A búcsújárásoknál tapasztalt kihágásoknál leginkább abban mutatkozott egyetértés, hogy azokat nem a zarándoklat eltiltásával kell megelőzni, hiszen „vallásos érzelmeinek kifejezésében, ’s az ezeket elősegítő eszközök használatában senki meg nem határozthatatik”,⁷⁵ hanem azzal, ha a búcsújáróhelyek szertartásos és ünnepélyes látogatását csak a lelkipásztor vezetése alatt engednék meg, „ki nem zárátván senkinek magános ájtatossága”.⁷⁶ Némelyek a legszigorúbban tiltanák a több napos, lelkipásztor távollétében tartott búcsújárásokat, mások szerint „vidékre levő búcsújárásoknál erkölcsös fölviigázók rendeltessenek, kik a’ visszaéléseket gátolni akarják, és csak azok volnának elbocsájtandók, kikről is föltehetni, hogy buzgó szándék vezérli őket”.⁷⁷ A búcsúk eltörlését egyedül a csepregi gyűlésen helyezték kilátásba: „A’ búcsúkat szent dolgoknak tartjuk ugyan: de mivel sok visszaélés történnék azokkal, óhajtánánk, hogy azok vagy jobban rendeztessenek, vagy ha nem lehetne, inkább törültsessenek el.”⁷⁸ Ebből a sokféle álláspontból kellett a megyei tanácskozás résztvevőinek véleményét formálniuk. A templomok búcsúnapjait mindenütt, a szentségimádási napokat pedig a vegyes vallású településeken vasárnapra lenne célszerű áthelyezni, továbbá a jövőben minden összejövetelt, lakomát és vásárt tiltsanak meg, az „előforduló rendetlenségeket” pedig a világi hatóságnak kell megfékeznie. A búcsújárások előtt fel kell világosítani a híveket a búcsúk lényegéről és hasznáról, „és gátoltassanak meg üdvös intések által az ezen alkalommal elkövetni szokott visszaélések”. A zarándoklatokat jámbor és tekintélyes férfiak vezetésére kell bízni, több napos búcsújárást pedig csakis az illető lelkész felügyelete alatt szabad tartani. A búcsújáró helyeken állóatató atyáknak pedig „szigorú vizsgálat” után adják meg a joghatóságot, „s ezek óvakodjanak minden könnyelműségtől és elhamarkodástól”.⁷⁹

A püspöki kar által kidolgozott 10–11. pont kulturális kérdésekkel foglalkozott: „Catholicum Institutum alakítása, jó és olcsó könyveket kiadó

⁷³ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

⁷⁴ GyEL. I.1. 15. 3. Győri alsó II., 1848. augusztus 8.; 17. Szanyi I–II., dátum nélkül.

⁷⁵ GyEL. I.1. 15. 12. Szentmártoni II., 1848. augusztus 4.; 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.; 19. Tatai II., 1848. július 31.

⁷⁶ GyEL. I.1. 15. 3. Győri alsó II., 1848. augusztus 8.

⁷⁷ GyEL. I.1. 15. 4. Soproni II., 1848. július 27.; 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.

⁷⁸ GyEL. I.1. 15. 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

⁷⁹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

társulat pártolása és terjesztése”. A kerületek legnagyobb része elvben támogatta a kérdést. Előbbinek tervezete ismert volt az atyák előtt, hiszen a *Religio és Nevelés* 1848. április 20-i száma részletesen kitért a „Catholicum Institutum” kérdésének tárgyalására. A cikk szerzője angol katolikus mintára egy vegyes, világiakat és egyháziakat magában foglaló társaságot vázolt fel.⁸⁰ Egyik-másik beadványból látható, hogy megértették az ügy fontosságát: „czélszerű volna minden plebaniai községben néhány tagokat választani, kik az Egyháznak érdekét felfogván, általuk sikerelne a’ jó és olcsó könyveket kiadó társulatnak a’ nép közötti pártolása, és erkölcsös szokásoknak a’ községbeni behozatala”.⁸¹ A soproni kerület pedig „nem szóval csak, hanem azonnal tettleg is pártolá [...], magát a küldött aláírasi íven a nevezett társulat résztvevő tagjai közé besorozván”.⁸² A megyei klérus hasonló lelkesedéssel fogadta az egyházi lap támogatását. Egyesek a nemzeti zsinat utasítását várták, mások konkrét elképzeléseket vetettek papírra, ismét mások anyagi áldozatokra is vállalkoztak. Fenntartását általában úgy látták biztosítottnak, hogy „legalább minden egyházi kerület az egész magyar honban járassa, ezzel egyesek bőkezűsége ki nem záratván”.⁸³ A csepregi kerület papsága a saját tapasztalatából indult ki: „A’ Religio és Nevelés czimű egyházi folyó-iratból kerületünk több példányt hozat, mit ha több kerületek is követnek, úgy e’ folyó irat biztosítva leend.”⁸⁴ A soproniak pedig a jövőre vonatkozóan határozták el, hogy „ezután mindég a kerületi papság saját költségén két példányt fog az említett egyházi lapból járatni”.⁸⁵ Az egyházi lapot és a kiadandó könyveket illetően fő kritériumokként hangzottak el, hogy egyrészt a „műveltek és a’ nép felfogásaihoz alkalmazott modorba szerkeztessen”, másrészt pedig a „divatozó nyelveken”, mivel „megyénk híveinek tetemes része németül és horvátul beszél”.⁸⁶ Egyedül a mosoniak vélték célszerűnek latin nyelven kiadatni, a klérus nyelvi megoszlásának ellensúlyozására.⁸⁷ A Győrben tartott megyei értekezleten mind a „Catholicum Institutum”, mind a jó és olcsó könyveket kiadó társulat a „legmelegebb részvétellel pártoltatik”. Annyit kértek csupán, hogy az egyházmegye szükségletére németül és horvátul is adják ki ezeket a könyveket. A *Religio és Nevelés* folyóiratot egyhangúan pártolták, fennmaradását pedig úgy látták biztosítva, ha minden kerületet köteleznének két példány előfizetésére, azokon kívül, amelyeket egyes lelkipásztorok maguknak járatnak. A szanyi kerület óhaját is figyelembe véve javasolták: a lap szerkesztőjének a nemzeti zsinaton „méltányos elismerés és köszönet szavaztassék”. Mindazonáltal egy katolikus politikai lap megjelenését is szükségesnek tartották.⁸⁸

⁸⁰ TAMÁSI, 2013. 77–78. p.

⁸¹ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.

⁸² GyEL. I.1. 15. 4. Soproni II., 1848. július 27.

⁸³ A kerületek többsége hasonló óhajot fogalmazott meg. Idézet: GyEL. I.1. 15. 3. Győri alsó II., 1848. augusztus 8.

⁸⁴ GyEL. I.1. 15. 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

⁸⁵ GyEL. I.1. 15. 4. Soproni II., 1848. július 27.

⁸⁶ GyEL. I.1. 15. 19. Tatai II., 1848. július 31.; 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.

⁸⁷ GyEL. I.1. 15. 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.

⁸⁸ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

A Dresmitzer júliusi körlevelében közölt 21 pont közül a megyei zsinat résztvevői és a kerületi papság különös gonddal kezelték a fegyelem korszerű szilárdítására vonatkozó kérdést, bár akadt olyan is, aki még a véleményformálásra sem érezte magát feljogosítva.⁸⁹ Az ügy fontosságát a gyakorlatban előforduló problémák indokolták. A püspöki kar a papi fegyelem szigorítását a szerzetesekre is értette, és ennek szellemében tárgyalták azt a győri egyházmegyei tanácskozáson. (A hatályos egyházi jogi döntés szerint ebben a kérdésben döntenem sem nemzeti, sem pedig tartományi zsinatnak nincs joga. A tridenti zsinat csak azon szerzetesek felett ismeri el a püspök felügyeleti jogát, akik zárdához nem tartozó világi személyek körében lelkésznek, a lelkipásztorkodást illető ügyekben. Ugyanez érvényes a zárdában tartózkodó nem szerzetes tagokra is. Ez azonban nem zárta ki a nem döntésként megfogalmazott elvi állásfoglalás lehetőségét.)⁹⁰ Legelőször is a papneveléssel kapcsolatos észrevételeiket fogalmazták meg. A növendékek felvételére a legnagyobb gondot kell fordítani, „tekintettel lévén főleg romlottan erkölcsiségük, alázatosságuk ’s egyházas szellemükre”, őket „példás tudományos és tapasztalt” előjárók neveljék és oktassák, különösen érvényes ez a pasztorális és katechetikai tanokra, ahol csak a „lelkipásztorságban gyakorlott egyén alkalmaztassék”. Ezekon felül a buzgóbb papi lelkiületet, ájtatosságot és az imádság fontosságát hangsúlyozzák. Szorgalmazzák a papok gyakoribb gyónását, s ennek előmozdítására a kerületi lelkigyakorlatok bevezetését látták a legjobb megoldásnak, „mellyek alkalmával lelkileg megújulva nyilván a templomban szent gyónás után együtt részesüljenek az Oltáriszentségben”. Bár a megyei lelkigyakorlatot is kívánatosnak tartották, az egyházmegye nagy kiterjedéséből adódó nehézségekkel is számoltak. A javaslatok következő csoportja a lelkipásztorkodó papság felkészültségére, a szertartások épületes végzésére vonatkozott, végül az egyházfegyelmet érintő óhajokat fogalmazták meg. A klérus életmódjában és magaviseletében „szorosán alkalmazkodjék” az egyház előírásaihoz: „A papnak személye, gondolkodása, beszédje, társalgása, és háza olly tiszta legyen, hogy még ellenségünk is tartózkodjék rosszat mondani rólunk.” Az alesperesek hatáskörébe utalták, hogy az erkölcsileg eltévelyedett papot testvérileg figyelmeztesse hibáira, ha ez nem használna, akkor a kerületi koronában kell őt meginteni, paptársai jelenlétében, barátilag és szeretettel. Ha ennek ellenére sincs esély a javulásra, a szentszéknak kell őt feljelenteni. A tanácskozáson részt vevők szerint ugyanezt az eljárást kellene alkalmazni a káptalanoknál is. Azok számára, akik a szentszék büntető ítélete után sem lépnek a javulás útjára, „országos javító házak” felállítását javasolták. A fegyelem szilárdítását tehát inkább javító, mint elmarasztaló jellegű büntetések alkalmazásától várták. Talán ez állt annak hátterében, hogy az Egyház közösségéből való kizárást elméleti lehetőségként sem említették meg a jegyzőkönyvben.⁹¹ Az egyházmegye papsága is hasonlóan vélekedett,

⁸⁹ „Míthogy ez a’ pont egyes Egyházi Kerületnek tanácskozása terén túl esik, így ennek tárgyalásátul annál is inkább óvakodtunk, mivel tanácsosabbnak véltük erre nézve azoknak bölcs utasítását bevárni, a’ Kiket a’ S. Lélek az Isten Egyházának kormánya mellé állított.” GyEL. I.1. 15. 18. Kisbéri II., 1848. augusztus 3.

⁹⁰ TAMÁSI, 2013. 168–169. p.

⁹¹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

a nagymartoni, szanyi és a tatai kerület azonban súlyos esetekben az egyházi rendből való kizárást is kilátásba helyezte: „Ki felejtve felséges hivatását, feslett élete által, csak a megütközés köve, és a botránynak sziklája a' nép előtt: szűnjön meg pap lenni; s minthogy az újabb törvények értelmében, szabad az egyházi rendet elhagyni; szoros következetességgel zárassék ki az illy makacs papi egyén”.⁹² Hogy a püspök jobban megismerje papjait, a csepregiek szerint „Igen célszerű lenne még, ha a' lelkészek buzdítására, és sz[ent] hivatásuk pontosabb vezetésére, ha a' megyei Főpásztor vasárnapokon hol egyik, hol másik plébánust tudta nélkül is a' templomban meglepné, 's beszédjét kihallgatná.”⁹³ Néhány kerületben a lelkipásztorkodó papság önképzését is fontosnak tartották. A féltoronyiak szerint más egyházmegyék példáját követve célszerű volna „időről-időre megfajtható egyházas kérdéseket kitűzni”, a magyaróváriak pedig ezen túlmenően azt is jónak látták, hogy negyedévenként „kerületi gyűlések, tudományos értekezés végett tartassanak, a' hol egyik vagy másik valamely eleve kitűzött Theologiai kérdéstről tudományos és korszerű előadást tartson, 'e kölcsönös, barátságos vitatkozás után az eszmék kicseréltesse-nek, s tisztuljanak”.⁹⁴ A megyei jegyzőkönyvben megfogalmazták, hogy a „mostaninál célszerűbb Breviariomot” kívánnak kezükben látni. Ez az óhaj egyes kerületek beadványában is szerepelt. A szanyi gyűlésen „gyökeres javítását s célszerűbb alakítását” sürgetik, a kapuvári kerületben pedig részletesen meg is indokolták, miért lenne erre szükség: nagyobb helyeken a lelkipásztori teendők általában egész napját betöltik az egyházi embernek, „a' hosszú Zsoltárok, és Leczkék éjfélna maradnak, és a' jó szívű lelkész – ha alhatik mégis – álmában is azokkal vesződik!” Továbbá: „Kiváltképpen az Énekek énekei sokszor a fiatalabbak képzelődéseit mosolyra indíttják – hanem egyszer-mászor olly homályosak, hogy azok megmagyarázásában a' tanárok is törölgették homlokukat. [...] Nem volna tehát céliránytalan egy vásár-ünnepekre, és más alkalmakra áhítatos imádságos könyvet – talán anyanyelveken – kiállítani, és azt hozzá vévén az olvasót is használni.”⁹⁵ A tridentinai zsinat határozata értelmében a Breviárium végzésénél csak a latin nyelvet szabad használni,⁹⁶ s ezért inkább a zsolozsma reformját vagy kiváltását javasolták.

Az egyházi fegyelem kérdéskörén belül került tárgyalásra a papság életmódjára vonatkozó két elvi állásfoglalás: nevezetesen a papi ruházat és a cölibátus kérdése. Utóbbi szintén azok közé tartozik, amelyről a nemzeti zsinatnak nincs joga dönteni, véleményalkotásra, javaslattételre azonban van lehetősége. Bár a zsinat történetében a cölibátus kérdését szokták a legnagyobb botránnyá minősíteni,⁹⁷ a győregyházmegyei tanácskozáson

⁹² GyEL. I.1. 15. 5. Nagymartoni kerület, keltezés nélkül.; 19. Tatai II., 1848. július 31.; 17. Szanyi I–II., dátum nélkül. Idézet a tataiak beadványából.

⁹³ GyEL. I.1. 15. 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

⁹⁴ GyEL. I.1. 15. 9. Féltoronyi II., 1848. augusztus 8.; 10. Magyaróvári I., 1848. július 10.

⁹⁵ GyEL. I.1. 15. 17. Szanyi I–II., dátum nélkül.
; 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

⁹⁶ TAMÁSI, 2013. 107. p.

⁹⁷ TAMÁSI, 2013. 163. p.; SARNYAI CSABA MÁTÉ: A radikális alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban. In: Egyház és politika a XIX. századi

– ritka kivételként⁹⁸ – arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a papi nőtlenséget továbbra is meg kell őrizni. Ugyanez vonatkozott az eddig is viselt, az egyháziakat a világiaktól megkülönböztető papi ruházatra is.⁹⁹ A kerületi jegyzőkönyvek tanúsága szerint a papság inkább tartózkodott a véleménynyilvánítástól. Abban a néhány districtusban, ahol érdemben foglalkoztak a kérdéssel, inkább a lelkipásztor felelősségét, körülményeit hangsúlyozták: ritkábban társalogjanak a világiakkal, „gazdaasszonyaikat figyelemmel megválasszák, és vélek ne kocsikázzanak; világi házakba óvatossággal járjanak”.¹⁰⁰ Egyetlen jegyzőkönyv, a magyaróvári kerület első beadványa helyezkedett elvi álláspontra a papi nőtlenség védelmében:

„Ha némely egyháziak vér ösztönének engedve, a’ nőtlenség megszüntetése végett petitioval járulnának a’ zsinathoz, kívánatuk véleményünk szerint, nem teljesítendő, mert a nőtlenség mellett harczoló okok, úgymint a’ szent szolgálatra méltó kiváló bizonyos lelki és testi tisztaság, és ne hogy az egyházi személyek a’ családi ’s világi gondok által hivatásukban akadályoztassanak, meggyőződésünk mélyebben hatnak, mint bármely ellenkező okok; bizonynyal semmi rossz nem lehet abban, mit Krisztus és az Apostolok ajánlottak.”¹⁰¹

A papi öltözetre nézve is egyetértés mutatkozott annak megtartásában, néhol azonban kérték, egyházi ténykedéseken kívül engedtessek meg a világi viselet hordása. A javaslatok szerint ez a ruha kényelmes, tisztességes, bármilyen színű és szabású, „de csak szerény és férfias” lehet, illetve a pap „mindig illően és jellemzőleg öltöztetve legyen”, hiszen ha a papi öltöny „nem teszi a papot, annál kevésbé az Attila, Pantalon, Frakk”.¹⁰²

Az elmondottakon kívül voltak még olyan pontok, amelyeket a megyei gyűlésen jegyzőkönyvbe foglaltak. Ezek egyike a megyéspüspökre vonatkozott: évenként látogassa meg egyházmegyéje egy részét, és gyakrabban szolgáltatassa ki a bérmlás szentségét, évente hívjon össze egyházmegyei zsinatot. A főesperesek pedig minden évben tegyenek hivatalos látogatást.¹⁰³ (A kerületi tanácskozásokon is felmerült óhajok voltak ezek.)¹⁰⁴ Ezután fogalmazták meg a szerzetesekre vonatkozó elképzelésüket, „kik közt a fegyelemnek még inkább kelletik virágoznia”. Növendékeiket „kettőztetett szorgalommal” válasszák meg, neveljék őket istenfélelemben, és vezessék vissza őket regulájuk eredeti tisztaságára és üdvös szigorára: „A szerzetesi alázatosságot, egyszerűséget mindenben tanúsítsák, mély tudományosság, tiszta erényesség, példás istenesség, és lángoló szent buzgalomban folytonosan haladni törekedvén.” A kolduló

Magyarországon. Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, 1999. 57–82. p., 69. p.

⁹⁸ HERMANN, 1973. 424. p.

⁹⁹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹⁰⁰ GyEL. I.1. 15. 9. Féltonyos II., 1848. augusztus 8.; 6. Kismartoni II., 1848. július 31.

¹⁰¹ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári I., 1848. július 10.

¹⁰² GyEL. I.1. 15. 4. Soproni II., 1848. július 27.; 9. Féltonyos II., 1848. augusztus 8.

¹⁰³ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹⁰⁴ Moson, Magyaróvár, Tata, Győri közép.

rendekre vonatkozóan kérték, hogy „mint a papság tekintélyét lealacsonyítók”, szüntessenek meg, így a szerzetesek száma is annyira fog mérséklődni, hogy alapítványaikból és jövedelmeikből el tudják magukat tartani. A megyei jegyzőkönyv fogalmazványában utólag áthúzták az exemptio megszüntetésére és a szerzeteseknek a megyéspüspök felügyelete alá történő helyezésére vonatkozó kívánságot.¹⁰⁵ A kerületi gyűléseken több helyen javasolták ezt, míg mások a növendékek körültekintőbb megválasztását, illetve a rendi szabályok szigorúbb megtartását kérték. Széplakon és Kismartonban a fogadalomtételre, illetve a szerzetesek életkorára vonatkozó elképzeléseket is papírra vetettek.¹⁰⁶ A féltoronyi esperesség 12. pontja és a magyaróváriak beadványa hatására a zsinatoló atyák is jegyzőkönyvbe foglalták sérelmüket, hogy a nemzetőrségbe egyházi személyeket is besoroztak, és az ezzel kapcsolatos folyamatok sikertelenek maradtak. A püspöki kar próbáljon megegyezni a kormánnyal, ha ez nem vezet eredményre, akkor a nemzeti zsinat intézkedjen.¹⁰⁷

Az üresedésben lévő püspöki székek betöltésének mikéntje már Dresmitzer helynök első körlevelében is hangsúlyos szerepet kapott (A tíz pontos tematika 5. pontja). A kérdése ekkor nagyon is aktuális volt: az 1848. évi 3. törvénycikk ugyanis az új miniszteri közigazgatás alá rendelte – a püspökök és az alsóházi képviselők heves tiltakozása ellenére – az egyházzal kapcsolatos ügyintézés. Az egyházi vezetők számoltak azzal az eshetőséggel, hogy a kormányok gyakran cserélődnek, s nem mindegy, ha egy vallásellenes, protestáns, vagy csak vallásilag közömbös kormányzat gyakorolja a királyi főkegyúri jogot.¹⁰⁸ Általános óhaj volt a kerületek részéről, hogy ismét az Egyház legyen illetékes püspökeinek kinevezésében, és lehetőleg az ősi példát követve, az érintett egyházmegye papságának kijelölési jogával, „melly megvéjének viszonyait és egyéneit leginkább ismeri”. A győri középkerület papsága éppen abban látott „kimondhatatlan nagy veszélyt”, ha a változó minisztérium olyan püspököket ajánl az egyházmegyék élére, „kikben az fel nem találhatik, a’ mi az Egyház testében kívántatik”. Ha a kinevezés jogát az uralkodó továbbra is magának kívánja fenntartani, akkor egy egyházi zsinaton kijelölt három alkalmas személy közül válasszon egyet. Hasonló véleményen voltak a csepregiek, azon kitételrel, hogy a jövőben a kijelölés jogát az évenként tartandó megyei zsinat gyakorolja. A tataiak elképzelése szerint minden egyes esperesség küldöttjeiből alakítandó választmány jelölje ki a magyar katolikus papság köréből „a közbizodalom és szeretet egyénjeit”, akik közül az legyen az egyházmegye püspöke, aki a legtöbb szavazatot kapja. „Elsőség adasson a megyebéli papnak, és nélkülözhetlen feltétül kimondatott, hogy csak olly egyén választható meg püspöki székre, ki a lelkipásztorkodás hivatalába jártas.”¹⁰⁹ Az alsópapság tehát részt kíván venni a püspökök választásában, „mert csak így remélheti, hogy nem mostoha, hanem édes atyát nyer”.¹¹⁰

¹⁰⁵ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹⁰⁶ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.; 6. Kismartoni II., 1848. július 31.

¹⁰⁷ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹⁰⁸ TAMÁSI, 2013. 85–86. p.

¹⁰⁹ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.; 19. Tatai II., 1848. július 31.

¹¹⁰ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári I., 1848. július 10.; 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

Győrben az alábbiakban összegezték a püspöki székek betöltésének kérdését. A megyei papság összessége, titkos szavazással jelöljön ki három személyt, „kiknek egyikét Ő Felsége rövid időn belül kinevezni kegyeskedendik”. Ugyanígy választanak a magasabb rangú papokat és a kanonokokat is, hogy közülük a megyéspüspök nevezze ki a legalkalmasabbat.¹¹¹

A győrmegyei papság nemcsak a püspökök kijelölését, hanem az alesperesek választását is demokratikusabb alapokra kívánta fektetni: tehát nem a kinevezést, hanem a választást szorgalmazta. Többen megfogalmazták, hogy a kerületi papság tagjai közül, szavazattöbbséggel, bizalom útján kell a választást lebonyolítani, a legidősebb plébános elnöklete alatt. A püspök beleszólását illetően azonban megoszlottak a vélemények: szükséges-e vajon a megyéspüspök, illetve az egyházmegyei hatóság megerősítése (a többség így látta jónak), vagy nincs szükség felsőbb tekintély jóváhagyására. A csepregiek a kanonokok kinevezésére is gondoltak: az évenkénti egyházmegyei zsinat jelölése alapján a főpásztor nevezze ki őket.¹¹² Nem volt nehéz eldönteni, mi kerüljön bele a megyei jegyzőkönyvbe: az alespereseket a kerületi papság választja titkos szavazás útján, majd megerősítés végett felterjeszti a megyéspüspöknek.¹¹³ Érdemes itt egy pillantást vetni a hatályos egyházi előírásokra, melyek szerint a püspök saját egyházmegyéje területén minden egyházi hivatalra szabad és teljes adományozási joggal bír (*collatio libera*).¹¹⁴ Az esperesi kerületek többsége szükségesnek tartotta ugyan a püspök aktív részvételét, kinevezési jogát azonban megerősítő tevékenységre redukálta, és a megyei tanácskozás résztvevői is elfogadhatónak vélték igazodni ehhez az eljáráshoz. A püspök kezdeményező jogát csupán a magyaróvári kerület második beadványa említi: a főpásztor, illetve annak távollétében a káptalani helynök jelöljön ki kerületenként három személyt, a választás jogát azonban ők is a kerületi papságnak tartanak fenn. A győri alsó kerület gyűlésén felhívták a figyelmet egy korabeli hiányosságra, hogy a főesperesek neve ne csak az egyházi névtárakban legyen feltüntetve, hanem a valóságban is gyakorolják hatáskörüket.¹¹⁵

A plébánosok és káplánok kongruájának kérdésében a papság reménytelen várakozással tekintett a nemzeti zsinatra, s „méltányos és igazságos” megoldást kívánt. Jövedelmeiket ugyanis úgy látták leginkább biztosítottnak, ha birtokaikat saját maguk kezelik, s amennyire lehetséges, a földbirtokokra kellene azt alapítani. Ha azok továbbra is az egyháziak kezelésében maradnak, akkor a fennálló hiányokat és panaszokat meg kell vizsgálni, ha pedig az állam veszi át azokat, akkor gondoskodjon a papok illő eltartásáról. A széplakiak viszont óva intettek attól, hogy ez megtörténjen: „Ha a Status fizetne bennünket, hová lenne Egyházunknak lelkesedéssel felkarolt függetlensége? Ha a vallás ministerének tetszenék, predikáló székeinket politikai szószékeké varázsolhatná át, különben a

¹¹¹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹¹² GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.; 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

¹¹³ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹¹⁴ TAMÁSI, 2013. 94–95. p.

¹¹⁵ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.; 3. Győri alsó II., 1848. augusztus 8.

fizetésnek felfüggesztésével fenyegetődöz.”¹¹⁶ Aggodalmukban a soproni papság is osztozott: „Igen is készebbek vagyunk cum paupere Christo némi fogyatkozást szenvedve munkálódni az Úr szőlőjében, mint anyagi hasznokért a Status bérenceivé szegődni.”¹¹⁷ Ezért inkább jobb lenne, hogy az egyház pótolná ki a hiányzó összegeket. Ennek módját a legtöbben alapítványokon keresztül vélték célszerűnek biztosítani. A locsmánci kerület papjai viszont azon reményüket fejezték ki, hogy az 1848. évi 20. törvénycikk alapján a kormányzat a katolikus papság ellátásáról, „minthogy ez a kormány iránt mindig hű volt, gondoskodni fog”.¹¹⁸ A nagymartoni gyűlésen úgy vélték, államilag kellene meghatározni a lelkészek ellátására szánt összeget, az ingatlan birtokok sértetlenül hagyása mellett. Mosonban a plébánosok részére 800–1000, a káplánoknak pedig 300 forintos fizetést elégségesnek gondoltak. A csepregi és a magyaróvári kerületben háromkulcsos rendszert dolgoztak ki: 800, 1000 és 1200 forintos kategóriában a plébánosoknál, a káplánok fizetésére pedig 200–300 pengőforintot javasoltak.¹¹⁹ A káplánok sorsán enyhítendő, többen szerették volna függetleníteni őket a plébánosoktól hivatási körükben és az anyagiakban, és tisztességes jövedelmet biztosítani nekik. Külön óhajként fogalmazták meg a kapuváriak, hogy „a’ segédlelkészek előléptetésében rend tartassék, és azoknak az Úr szőlőjében dicséretesen töltött évei megszámtassanak, és ezek szerint jutalmaztassanak”.¹²⁰ A megyei zsinaton megpróbálták megnyugtatóan rendezni a kérdést, lényegében mégis a tervezett nemzeti zsinatra bízták az érdemi döntést. A lelkészek ingatlanait továbbra is sértetlenül kell megőrizni, és jövedelmeiket a kongruába beszámítani. A plébános és káplán illetményének hiányát egy újonnan alakítandó, egyháziakból és világiakból álló választmány kezelte alaphól kell kipótolni. A püspököket kell kérni, hogy hozzanak intézkedést a javadalmak célszerű elrendezéséről, és az ebből származó bevétel gazdagítsa az alapot. A káplánok fizetésének minimumát 120 pengőforintban vélték kielégítőnek, a káplántartásért pedig további 100 forintot szántak a plébánosoknak.¹²¹

A Győri Egyházmegye papságának élénk érdeklődése bontakozott ki a párbér megváltásának kérdésében. A lelkipásztorok átértékelték a döntés súlyát, hiszen időről időre szembesültek a rideg valósággal: „Semmi sem teszi személyeinket híveink előtt gyűlöletesebbé az évi tartozmányok követelésénél” – jellemezték a helyzetet a széplaki kerületi gyűlésen.¹²² A féltoronyiak szerint pedig „legjobban segítve volna, ha ennek kiszolgáltatását a község magára vállalná!”¹²³ A pozsonyi törvénykezésen

¹¹⁶ GyEL. I.1. 15. 5. Nagymartoni kerület, keltezés nélkül.; 9. Féltoronyi II., 1848. augusztus 8.; 3. Győri alsó II., 1848. augusztus 8.; 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

¹¹⁷ GyEL. I.1. 15. 4. Soproni I., 1848. július 11.

¹¹⁸ GyEL. I.1. 15. 13. Locsmánci II., 1848. augusztus 10.

¹¹⁹ GyEL. I.1. 15. 5. Nagymartoni kerület, keltezés nélkül.; 11. Mosoni II., 1848. augusztus 2.; 10. Magyaróvári I., 1848. július 10.; 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.

¹²⁰ GyEL. I.1. 15. 18. Kibéri II., 1848. augusztus 3.; 19. Tatai II., 1848. július 31.; 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

¹²¹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹²² GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

¹²³ GyEL. I.1. 15. 9. Féltoronyi II., 1848. augusztus 8.

hoztak ugyan kárpótlási ígéretet – a tized eltörlésének kimondásakor –, azonban az állam csak abban az esetben tudta volna ezt végrehajtani, ha az egyházi alapítványok kezelését is megkapta volna. Ezekről azonban az egyháziak nem voltak hajlandók lemondani.¹²⁴ A kérdés tisztázásához először is meg kell állapítani, az egyes terményekből mi az a mennyiség, ami feltétlenül szükséges. Ami ezen felül marad, azt lehetne készpénzben megváltani – vélekedtek a közép győri kerületben. A magyaróváriak inkább azt látták jónak, hogy a hívek belátására és teherbíró képességére kellene bízni a párbér megváltását.¹²⁵ Egyetértés bontakozott ki abban, hogy a járandóságokat a községi előjáróság kötelessége beszedni, csupán Széplakon gondolták úgy, hogy egy egyháziakból és világiakból álló bizottmányra kellene bízni a párbér beszédését és kiosztását. A kisbériek nem csak a párbérnek, „hanem minden egyéb munkabeli tartozásoknak is, mellyeket eddig híveink viseltek, örök időkre általánosan ellene mondunk, és azoknak csak méltányos megváltását követeljük, a’ melly megváltást a törvényes Előjáróság szedjen be”.¹²⁶ A párbér megváltása mellett foglaltak állást az egyházmegye augusztusi tanácskozásán is. Kézenfekvő megoldásként javasolták, hogy közmegegyezéssel megállapított deputátummal kell azt megváltani, mivel „a természetnyekben jövedelem biztos a változó értékű pénznél, és a hívek amazokat, mellyek birtokukban vannak, könnyebben meg is adhatják”. Ennek beszédése és meghatározott időben való kiadása a községi előjáróság feladata lenne.¹²⁷

A papi nyugdíjalap kérdésében a kerületek általános óhajaként fogalmazódott meg, hogy betekintést nyerjenek a pénzügyekre: „még is legyen szabad kérdezni, hogyan áll a’ megyei pénztár?”¹²⁸ Némely districtus erősebb hangot ütött meg: „Követeli az esperesség: hogy valamennyi nyugdíjas számadások, a’ Kelcz-féle alapítvány eddigi számadásai jelen állapotja és ezután kezelése az egész megyével közöltessenek.”¹²⁹ Egyetértés alakult ki abban, hogy „az Úr szőlőjének munkálásában megfáradt” lelkészek kapják meg az őket illető, tisztességes ellátást. Ha az erre a célra létrehozott alapítvány elégtelen volna, kötelezni lehetne az egyházmegye papjait, beleértve a megyéspüspököt is, hogy jövedelmük meghatározott százalékát áldozza fel,¹³⁰ nagyobbrészt azonban önként is készek voltak erre a célra adakozni.¹³¹ Több kerületben 400 pengőforintot javasoltak évi nyugdíjnak, a magyaróváriban hatszázat, a nezsideri esperességben pedig a lelkészek részére 500, a segédlelkészeknek pedig

¹²⁴ TAMÁSI, 2013. 142. p.

¹²⁵ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.

¹²⁶ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.; 18. Kisbéri II., 1848. augusztus 3.

¹²⁷ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹²⁸ Egyöntetű kívánság volt ez a kerületek részéről, és valamennyi jegyzőkönyvben megtalálható. Idézet: GyEL. I.1. 15. 13. Locsmáncsi II., 1848. augusztus 10.

¹²⁹ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári I., 1848. július 10.

¹³⁰ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

¹³¹ Kapuvár, Szany, Moson, Kis- és Nagymarton, Nezsider, Győri közép, Csepreg, Szentmárton, Féltony.

300 forintot legalább biztosítottak volna.¹³² Sokan méltatlannak tartották, hogy „az erkölcsileg megrótt egyénekek”, „kik fenyíték alatt vagynak”, a nyugalmazott papok egy fedél alatt lakjanak, mert ez egyrészt rájuk nézve, másrészt az egész egyházi rendre nézve is megalázó.¹³³ Ugyanis egy épületben laktak az ún. deficientekkel, akikről a házat *deficientia*-háznak (*domus deficientium sacerdotum*) is nevezték.¹³⁴ Mielőbb megoldást kell találni a problémára: a nyugdíjas papok illő ellátásban részesítve, „ki-ki ott, azokkal és úgy töltené el öreg napjait, a mint neki tetszik”, a deficientekre nézve pedig „legcélszerűbbnek ítélvén azoknak valamely szigorúbb fegyelmű kolostorbai zárását, hol, a csendes magányba vonulás, és némely megtartóztatási szabályok tán legalkalmasabb eszközök lehetnének a még nem egészen megrögzött büntetésekre javítására”.¹³⁵ A kapuvári *districtus*-ban szomorúan állapították meg, hogy egyes lelkipásztorok „a’ Váczi siket némák, Pesti vakok, vagy tébolydára rendelt segedelmeket” jobban tennék, ha „a’ lelkek halászattyában elaggott, vagy ezen szent hivatalra bármi oknál fogva alkalmatlanná lett” papok javára fordítanak.¹³⁶ A megyei zsinaton mindezeket a problémákat szerették volna megoldani. Egyetértettek abban, hogy a fenyíték alatt lévőktől el kell különíteni az érdemesült papokat. Viszont senkit sem szabad felvenni soraikba, és senkit sem szabad az évi négyszáz pengőforintos nyugdíjban részesíteni addig, amíg kerületbeli paptársai bizonyítványaikkal alá nem támasztják, hogy arra érdemes. Amennyiben a számadások megvizsgálása után kiderülne, hogy a mostani alap nem hoz kellő jövedelmet, akkor az egyházmegye papsága késznek mutatkozik arra, hogy jövedelmének meghatározott százalékát évenként felajánlja e célra, illetve nevezetes hagyományokkal felsegítse. Kimondták, hogy a számadások kivonatát minden évben közölni kell a kerületekkel, a többi kegyes alapítvány számadásaival együtt. „Az elaggott papok intézete célszerűbb alakítására, és pénztömegöknek megvizsgálására” pedig egy tizenhárom tagú bizottságot neveztek ki, arra törekedve, hogy lehetőleg a papság minden rétegét képviselje valaki.¹³⁷

A megyei papság véleménye a plébánia berendezési tárgyai, a *fundus instructus* kérdésében is nagyon közel állt egymáshoz: a kerületek többségében a használati tárgyak és termények készpénzre váltását

¹³² GyEL. I.1. 15. 18. Kisbéri I., 1848. június 26.; 4. Soproni I., 1848. július 11.; 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 14. Csepregi II., 1848. augusztus 1.; 10. Magyaróvári I., 1848. július 10.; 8. Nezsideri I., 1848. június 27.

¹³³ GyEL. I.1. 15. Győri alsó I. és II., 1848. június 26. és augusztus 8.; 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

¹³⁴ BEDY VINCE: A győregyházmegyei papnevelés története. Győr, 1937. (Győregyházmegye múltjából, II.) 389. p.; UÓ: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából, III.) 458. p.

¹³⁵ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.; 4. Soproni I., 1848. július 11.

¹³⁶ GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

¹³⁷ Susich György, Mogyorósy Pál és Silberknoll József kanonokokat, Mogyorósy Mátyás apát és Müller Károly prépost urakat, Tóth József és Somorjai János alespereseket, Tartsay Ferenc tanárt, Kozmár Pál „papnöveldei lelkészt”, a plébánosok közül Vinterl Antalt (Győrsziget), Hess Józsefet (Újváros) és Tóth Antalt (Majorok), a nyugalmazott papság képviselőjében pedig Schumigraszt Józsefet választották meg.

tartották a legjobb megoldásnak. A kishéri kerület papsága szemléletesen fogalmazta meg véleményét: „A' Plebánosok az ő Utódaiknak nem egy vén haszonvehetetlen könyvekkel megrakott almáriomot, vagy egy pár korhadtt szék, foszlányos ágyot, hanem inkább csak kész pénzt és gabonát hadjanak, a' miket az olyan új gazdák azonnal használhatnak, és idővel ismét könnyen utódaiknak hátra hagyhatnak.”¹³⁸ A legtöbb helyen felmerült annak igénye, hogy a fundus instructus-t minden plébános legyen köteles egy bizonyos összeggel gyarapítani. A tatai kerületben azt is hozzátették, hogy ahol nincs, ott „véghagyományilag történne a rendelkezés”. A kérdésben a megyei tanácskozmány a többség véleményét tette magáévá, és a következőket fogalmazta meg: „a' bútorok, és haszonvehetetlen könyvek pénzzé változtassanak, a' természetménybeliek pedig továbbra is megmaradjanak”, azzal a feltétellel, hogy a „plébániáról lelépő által, vagy az elhunyt plébános tömegéből” legalább öt pengőforinttal szaporíttassék. Az elkerülhetetlen építkezésekre és tagosításokra fordított azon költségeket, melyeket a plébános az egyházi hivatal engedélyével a sajátjából fizet, húsz évre felosztva az illető lelkész és utódai a megbecsült ár és idő arányában viseljék. „Legnagyobb alávalóságként tekintnék, hogy ha valaki azon gyümölcsfákat, melyeket ő maga ültetett, változás esetében kiásván elvinné.”¹³⁹

A püspökök által megfogalmazott 19. pont, a „patronatus kérdése, azzal járó teher viselése és joggyakorlatára nézve” szintén problematikus pontnak számított. A kegyuraknak ugyanis komoly jövedelmi veszteséget jelentett a jobbágyság eltörlésére megalkotott 1848: 4. törvénycikk, amelynek következtében esetleg a kegyúri kötelezettségek alóli kibújás is lehetségessé vált.¹⁴⁰ A győregyházmegyei esperességek egy része úgy vélte, a patronatus intézményét nem kell eltörölni, csupán a kor igényeihez kell alkalmazni, mások azt mondták, csak akkor kell a kérdéssel foglalkozni, ha a kegyurak önként mondanának le. Ez viszont maga után vonná, hogy a hívekre hárul a terhek viselése, sok helyen azonban a közösség nem tudná ezeket fedezni.¹⁴¹ Alapjában véve abban mutatkozott egyetértés, hogy ha valamilyen okból megszűnne a kegyuraság, akkor egy egyháziakból és világiakból álló bizottság, a „Katholicismusnak közös kegyes vallási alapítványai”, vagy a „megyei közpénztár” fedezze a szükséges kiadásokat.¹⁴² Ahol nincs patrónus, ott az egyházi javadalmak haszonélvezői vagy a vallásalap kezelésében lévő birtokok fedezzék a terheket. A patronatussal járó jogokkal kevés helyen foglalkoztak érdemben. A győri középben javasolták, hogy amennyiben egy plébánia megüresedik, azt körlevélben tegyék közhírré, kitűzve a határnapot is, majd a jelentkezők közül a legérdemesebbet nevezze ki a megyéspüspök, illetve egy bizottmány. Ezt az eljárást lehetne alkalmazni az egyházi hivatalnokok, tanárok esetében is, a kanonokságra pedig minden

¹³⁸ GyEL. I.1. 15. 18. Kishéri II., 1848. augusztus 3.

¹³⁹ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹⁴⁰ TAMÁSI, 2013.

¹⁴¹ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.; 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.; 19. Tatai II., 1848. július 31.

¹⁴² GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.; 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 17. Szanyi I–II., dátum nélkül.

kerületből egy jelöltet terjesszenek fel, a választást a püspökre bízva. A féltoronyiak is úgy gondolták, hogy a lelkész választása és kinevezése a püspököt illesse meg, úgy, hogy „a folyamodóknál a szolgálati évekre és érdemekre tekintettel lenni tartozzék”.¹⁴³ A megyei gyűlésen az alábbiak szerint foglalták össze ezeket a javaslatokat. Amennyiben megmaradnak a patrónusok, akkor az eddigi gyakorlat szerint élvezzék jogaikat. Ha pedig lemondanak jogaikról, akkor se háruljon az a hívekre, hanem a kinevezési jog a püspököt illesse meg. A *jus praesentandi* tehát a főpásztor kiváltsága lenne, viszont „a terhek viselése az illető községeket illetné, a mennyire pedig ezek elégtelenek volnának, segítsenek a közös Katholikus pénztárból, vagy pedig az e célra felállított megyei alapból”. Továbbá azt a kívánságukat fogalmazták még meg, hogy az egyházi ténykedések után járó díjakat a nemzeti zsinaton az egész országra nézve egységesen állapítsák meg.¹⁴⁴

A 20. pont vonatkozásában egyes kerületek elégségesnek tartották az eddigi gyakorlatot, mások az újítást szorgalmazták. A többség azt tanácsolta, hogy egy helybeliekből álló bizottság intézze az illető lelkész felügyelete alatt.¹⁴⁵ Nem csak a pénztárra, hanem az iskolai ügyekre is felügyelne, például a hiányzások visszaszorítása, anyagiak rendezése kapcsán, „s meg jelenésével ünnepélyesítené a nyilvános próbatételeket”.¹⁴⁶ Az egyházmegye zsinatán is a fennálló szokást tartották megfelelőnek: a királyi rendeletek értelmében az egyházi pénztár kezelője a templomatyja, a plébános felügyelete alatt. A számadásokra az előjárókat is meg kell hívni. Az iskolai ügyek anyagi részét pedig egy választmányra kell bízni, részletesen azonban nem fejtették ki ennek mibenlétét.¹⁴⁷

A Kolonich-szerződésről alapjában véve két részre oszlott a papság véleménye: azt meg kell szüntetni, mivel senkit sem szabad végrendelkezési jogában korlátozni, illetve egy korszerűbb intézkedést kell a helyébe léptetni. A tataiak hozzátették, hogy „E szerződésnek csak akkor legyen ereje, ha végintézet nélküli halál esete fordulna elő, ellenben szabadságába álljon mindegyiknek, javairól intézkedni.”¹⁴⁸ A Szalontay György esperes elnökletével összeült kapuvári papság viszont arra mutatott rá, hogy a papok hátrahagyott javait „az Egyház a szegények patrimoniumjának mondja, a' magyar törvény pedig a' végrendelet nélkülieket az atyafiak, szegényeknek, és Királyi Fiscusnak rendeli. [...] a' most említett harmad rész is az elaggott, és elem által meg károsult lelkészek hasznára fordíttassék.”¹⁴⁹ A megyei tanácskozáson úgy döntöttek, hogy a Kolonich-féle szerződés, mint a „Clerus jogaira nézve felette

¹⁴³ GyEL. I.1. 15. 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.; 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 9. Féltoronyi II., 1848. augusztus 8.

¹⁴⁴ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹⁴⁵ GyEL. I.1. 15. 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 10. Magyaróvári II., 1848. augusztus 3.; 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.; 4. Soproni II., 1848. július 27.

¹⁴⁶ GyEL. I.1. 15. 15. Széplaki II., 1848. augusztus 9.

¹⁴⁷ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

¹⁴⁸ GyEL. I.1. 15. 4. Soproni II., 1848. július 27.; 2. Győri közép II., 1848. augusztus 3.; 18. Kibéeri I., 1848. július 3.; 19. Tatai II., 1848. július 31.

¹⁴⁹ GyEL. I.1. 15. 16. Kapuvári II., 1848. augusztus 8.

sérelmes” intézkedés, töröltessék el. A végrendelet nélkül elhunyt főpapokra nézve is lépjen életbe az alsópapságra vonatkozó törvény.¹⁵⁰

A Győri Egyházmegye példáján keresztül is látható a magyar katolikus papság reform iránti igénye. Bár a nemzeti zsinatot a politikai légkör miatt nem lehetett megtartani, az előkészítő egyházmegyei tanácskozás elérte célját, hiszen a rá bízott feladatot különös gonddal és alaposággal oldotta meg. További szempontokat vet fel a határozatok gyakorlati megvalósítása: Melyek voltak azok a pontok, amelyeket később életbe léptettek, vagy amelyek hatással voltak a Győri Egyházmegye kormányzatára? Ennek vizsgálata azonban meghaladná e tanulmány kereteit.

¹⁵⁰ GyEL. I.1. 15. A megyei tanácskozás jegyzőkönyve. Piszkozat.

Kereszténydemokrácia és sajtó a II. Lengyel Köztársaságban

Debreceni Péter

Bevezetés

Dolgozatunk célja a II. Lengyel Köztársaság legjelentősebb kereszténydemokrata pártjának, a PSChD (valamint 1937-től a SP) politikai tevékenységének, sajtójának, valamint a társadalom számára – lapjain keresztül – közvetített állásfoglalásának ismertetése a két világháború közötti korszak releváns lengyel kérdéseiről, mint például a zsidókérdésről.

A PSChD (majd SP) a korszak során végig aktív politikai tevékenységet folytatott, igaz szerepük – bár országos szervezetről beszélhetünk – más, például a nemzeti demokrata szervezetekhez képest korlátozottabb hatáskörrel rendelkezett. Esetükben egyfajta regionális (Szilézia), centralizáltabb befolyás és támogatottság érvényesült. Egyes vezetői, mint Wojciech Korfanty vizsgált korszakunk meghatározó szereplője volt, publicisztikája a társadalom bizonyos rétegeiben komoly befolyást gyakorolt.

Kereszténydemokrata („chadecja”) irányzat: a PSChD, SP és Korfanty szerepe a két világháború közötti Lengyelországban, állásfoglalásuk a zsidókérdésre vonatkozóan

A lengyel kereszténydemokrata irányzat két világháború közötti korszakon túlmutató gyökerekkel rendelkezett. Még az I. világháború kirobbanása előtt létrejött a Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Robotnicze (Keresztény-Nemzeti Munkás Párt) a Monarchia területein, 1916-ban az oroszokhoz tartozó részen alakult meg a Stronnictwo Chrześcijańsko-Demokratyczne (Keresztény-Demokrata Párt), egy évvel később hozták létre, porosz fennhatóság alatt (Wielkopolska és Pomorze területeken) a Narodowe Stronnictwo Robotników-ot (NSR – Munkások Nemzeti Pártja). E három párttól teljesen függetlenül alakult meg 1905-ben az 1920-ig létező Narodowy Związek Robotniczy (Dolgozók Nemzeti Szövetsége), melyből az irányzat egyik legfontosabb politikai szervezete, az 1937-ig létező NPR (Narodowa Partia Robotnicza – Nemzeti Munkáspárt) kinőtt.¹ A párt 1920.

¹ Az NPR a kereszténydemokrata irányzat fontos szervezete volt, mely 1937-ig létezett önálló pártként, ekkor fuzionált az általunk részletesebben elemzett Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji (PSChD) párttal. Az NPR akárcsak a PSChD a szanációs rendszer ellenzéki pártjai közé tartozott, több integrált pártcsoporthoz tartozott, attól függetlenül, hogy belsőleg egyik párt sem volt egységes, sőt a korszak végén bekövetkezett fúziójukig egymással is rivalizáltak. A pártok országos lefedettsége nem volt olyan erős, mint pl. a nemzeti demokratáké, inkább egyes régiókban voltak jelentősebb csoportjaik. 1926-ban az NPR-ből vált ki az 1932-ig létező Narodowa Partia Robotnicza – Lewica (Nemzeti Munkáspárt – Baloldal), melyből 1933-ban alakult meg a Narodowe Stronnictwo Pracy (Nemzeti Munkapárt) és a Partia Narodowych Socjalistów (PNS – Nemzeti Szocialisták Pártja), melyek korszakunk végéig, 1939-ig léteztek. Mindkét utódpart története érdekes. A

május 23-án alakult, a keresztény etika társadalmi életben való alkalmazása mellett nyilatkozván – határozottan szembehelyezkedve az Egyház politikai tevékenységekbe történő beavatkozásával. Programjuk a másik kereszténydemokrata párténál, a korszak jelentős részében rivális PSChD-nél baloldaliabbnak tekinthető.²

Az NPR-nél erősebb befolyással rendelkező másik kereszténydemokrata párt, a II. Lengyel Köztársaság újjáalakulását követően az orosz és osztrák területeken létező pártok fúziójából jött létre 1919 szeptemberében Polskie Stronnictwo Chrześcijańsko-Demokratyczne (Lengyel Keresztény-Demokrata Párt) néven, melyhez az NSR egyes csoportjai is csatlakoztak, másik részük pedig a fentebb említett NPR-be lépett át. A párt az említett (politikai) szervezetek mellett különböző egyesületek (karitatív, vagy akár kulturális csoportok) tagjaira, bázisaira alapozott, kifejezetten katolikus arculattal. Ettől függetlenül nem lett klerikális párt és nem volt katolikus párt sem, de ideológiai és személyi kötődése az Egyházzal megkérdőjelezhetetlen volt, melyet vallási kötődésük hangsúlyozása szintén alátámasztott.³

1923-ban a három területi egység egyesült pártjaihoz csatlakozott a sziléziai területeken működő Chrześcijańskie Zjednoczenie Ludowe⁴

NSP Poznańban alakult, Antoni Cizak vezetésével kifejezetten közeledett a kommunistákhoz, miközben szocialista ideológiát vallva együttműködött az OZN-nel, vagyis az antikommunista ideológiát is valló táborral. Cizak korán közel került a berlini szociáldemokrata párthoz németországi tartózkodása során, majd hazatérése után 1920-ban belépett az NPR-be. 1926-ban a kivált NPR–Lewica vezetője, kétszer nyert mandátumot a Szejmbe, mint követ. 1935-ös halálát követő temetése endecja-ellenes tüntetésbe torkollott Poznańban. Cizak mellett meghatározó politikusuk volt az elsősorban II. világháború után komoly politikai karriert befutó orvos–politikus Feliks Widy–Wirski (álnevén Roslaw), valamint Stanisław Mróznak, aki 1935 és 1938 között volt követ a Szejmben. A PNS a lengyel nemzetiszocialista pártok közé sorolható az NPR Lewica-ból való kiválása után, Kazimierz Dagan és Frydryk Fiałkiewicz vezetésével. Politikai céljaként a „munka győzelmét a kapzsi kapitalizmus” felett határozta meg, „az államban osztatlan hatalmat” kívánván a dolgozó osztálynak, mely földreformmal és a nagyipar nacionalizálásával járt volna. Nemzetiségi kérdésben a többi szláv csoporttal szemben toleranciát hirdetett, a zsidókérdés megoldásában a kivándoroltatást találta megoldásnak; külpolitikailag a szláv államok blokkszerű együttműködését javasolta. A párt Lengyelország több nagyvárosában rendelkezett saját kiadvánnyal. A lengyel kereszténydemokrata pártok genealógiája 1939-ig: BZORZA, CZESŁAW – SOWA, ANDRZEJ LEON: Historia Polski 1918–1945. Kraków, 2006. (továbbiakban: BRZOZA–SOWA, 2006.) 360. p. A PSChD és az NPR, valamint az SP történetével foglalkozik még: MAJCHROWSKI, JACEK: Geneza politycznych ugrupowań katolickich. Paris, 1984. (továbbiakban: MAJCHROWSKI, 1984.) Első fejezet.

² MAJCHROWSKI, 1984. 20. p. Programjukat ld. ui.

³ MAJCHROWSKI, 1984. 17–18. p.

⁴ Chrześcijańskie Zjednoczenie Ludowe 1920 és 1923 között tevékenykedett a sziléziai területeken. A párt Bytomban alakult, 1923-ban olvadt teljesen bele a már országos tevékenységet kifejtő Chrześcijańsko–Narodowe Stronnictwo Pracy-ba. 1921-ben Bytom a felosztásnak köszönhetően Németországhoz került, csak 1945-ben lett része Lengyelországnak. A sziléziai felkelésekről ld. 9. sz. jegyz. Chrześcijańska Demokracja

(Keresztény Népi Egyesülés). A PSChD 1920 májusában átnevezte magát és egészen 1925-ig Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy néven politizált, majd újra a PSChD nevet kezdte el használni.

Az 1920-as években a kereszténydemokrata pártok önmagukat jobboldaliként meghatározva,⁵ szorosabb kapcsolatot áptak a nemzeti demokratákkal, vagyis „endecja”-val. Támogatói és szimpatizánsai közé leginkább a városi kispolgárság, a szellemi foglalkozásúak, illetve a munkások csoportjai tartoztak. Jelentős támogatást jelentett számukra keresztény szakszervezetekkel való együttműködés, mely főleg a nyugati, egykori porosz területeken volt számottevő. Programjukban az őket támogató társadalmi rétegeknek kívántak kedvezni, osztályszolidarizmust és a „kapitalizmus demokratizálását” hirdetve, melyhez a munkáltatók és munkavállalók közötti antagonizmus enyhítését kapcsolták.⁶ A PSChD programjában nagy szerepet kapott a munkásság érdekeinek védelme, például a munka-kódex bevezetése, a szociális törvényhozás kodifikálása, a társadalombiztosítás kiszélesítése, a munkáslakások építése.⁷ A „chadecja,” a republikánus és demokratikus ország alapjaira helyezkedve, szemben állt az Egyház államtól való elkülönülésével, szorosabb kapcsolatot tartva a katolikus lengyel egyházi klérussal, s bár a vallások egyenjogúságát elismerték, az általuk vezetőnek vélt katolikusoknak előjogokat követeltek.⁸ A korszak során egyes vezető személyiségei már ekkor kiemelkedtek, mint például a 8 éven keresztül szejmköveti pozícióval és komoly politikai tapasztalatokkal rendelkező, az 1930-as években irányító Wojciech Korfanty,⁹ Józef Chaciński, Stanisław Adamski katowicei megyéspüspök,

na Górnym Śląsku. In: E-ncyklopedia. Online: <http://www.encyklo.pl> – 2014. október.

- ⁵ LACHENDRO, JACEK: Prasa województwa krakowskiego. Kraków, 2006. (továbbiakban: LACHENDRO, 2006.) 129. p.
- ⁶ LECZYK, MARIAN: Druga Rzeczpospolita. Społeczeństwo, Gospodarka, Kultura, Polityka. Warszawa, 2006. (továbbiakban: LECZYK, 2006.) 160. p.
- ⁷ MAJCHROWSKI, 1984. 18. p.
- ⁸ LECZYK, 2006. 160–161. p.
- ⁹ Korfanty a két világháború közötti korszak egyik kiemelkedő lengyel politikusa volt, aki már a II. Lengyel Köztársaság újjáalakulása előtt aktívan részt vett a politikai életben, mint Felső-Szilézia követe a német parlamentben. Korfanty tevékenységéhez a Reichstagban: ORZECZOWSKI, MARIAN: Wojciech Korfanty. Bibliografia polityczna. Wrocław, 1975. (továbbiakban: ORZECZOWSKI, 1975.) 91. skk. p. Széleskörű politikai karriert futott be munkásszarmazása hangsúlyozása ellenére. (Apja szénbányász volt.) Német mandátumát örökítve tovább egyből a lengyel törvényhozó Szejm tagja lett, a Poznańban 1918. november 12-én megalakított Naczelna Rada Ludowa tagja volt. Kezdetben a ZLN, vagyis az „endecja” befolyásos politikusa, de már – függetlensége hangsúlyozása mellett – az első „chadecja” irányt képviselő Chrześcijańskie Zjednoczenie Ludowe-hoz kötődött 1919–1920 fordulóján. A II. Rzeczpospolita megszületése utáni hónapokban a sziléziai térség életében központi szerepet játszott, mint a III. Sziléziai Felkelés diktátora. 1920-ban lengyel biztos a felső-sziléziai népszavazáson, többször fellépett Lengyelország mellett, híressé vált azon beszéde, melyben állítólag minden lengyel gazdának egy tehenet ígért szavazatáért. A lengyelek számára kedvezőtlen eredményt követő kölcsönös feszültség, terror és megfélemlítések miatt állt többek között az 1921. május elején

aki követ és szenátori pozíciót is betöltött az 1920-as években, vagy például Waclaw Bitner, aki 1922 és 1935 között¹⁰ volt delegált a Szejmben. Befolyásuk leginkább a Korfanty érdekerületéhez köthető Felső-Sziléziában érvényesült, Katowice központtal; valamint a nyugati részeken. (Poznań környékén, a Tengerszemlén, ill. Łódź városában volt még számottevő bázisuk.¹¹)

Legnagyobb politikai szerepet a korszak elején játszották sikeresnek nevezhető koalíciós politikájuknak betudhatóan. 1922 augusztusában szövetségbe léptek a nemzeti demokrata ZLN-el (Związek Ludowe-Narodowe – Népi-Nemzeti Szövetség), valamint konzervatív-kereszténydemokrata Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe-val (Nemzeti-Demokrata Népi Párt)¹² és az inkább konzervatív Chrześcijańsko-

kirobbant felkelés élére. A III. Sziléziai felkelés július 5-én zárult Pilsudski támogatása nélkül, így a két politikus feszült nexusa már ekkor megfigyelhető volt. Orzechowski Korfanty-feldolgozásában kitér az 1918 novemberében lezajlott Korfanty–Pilsudski találkozóra, melynek menetéről – a szerző szerint – nem maradt fenn információ. A tárgyalás sikertelenségére és rossz hangulatára utalhat, hogy maga Korfanty szerint ekkor a szemébe mondta Pilsudskinak, hogy ő „csak a gyerekek és a hisztérikus nők hőse”, a kormánya pedig csak pár hétig képes fennmaradni. (Korfanty ezen információkat egy harmadik személlyel közölte.) ORZECZOWSKI, 1975. 186. p. Ez azért is érdekes, mert az I. világháború utolsó napjaiban a magdeburgi börtönben lévő Pilsudski szabadon bocsátását egyedülként az 1903 óta a Reichstagban követi pozíciót betöltő Korfanty követelte. KORFANTY, WOJCIECH: Naród, Państwo, Kosciół. Wybór publicystyki katolicko-społecznej. Z prowadzeniem Andrzeja Brożka i Edwarda Baławajdera. Katowice, 1992. (továbbiakban: KORFANTY, 1992.) 7. p. A sziléziai felkelés(ek)el komoly szakirodalom foglalkozik, ld. pl.: JĘDRUSZCZAK, T.: Plebiscyt i trzecie powstanie śląskie. In: Historia Polski. IV. Warszawa, 1984.; POPIOLEK, K.: Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku. Katowice, 1984.; Uó: Trzecie Śląskie Powstanie. Katowice, 1946. Korfantyhoz ld. a teljesség igénye nélkül: MALINOWSKI, LUDWIK: Durga Rzeczpospolita. Ludzie władzy i polityki. Warszawa, 1995. (továbbiakban: MALINOWSKI, 1995.) 105–125. p.; BAŁAWAJDER, EDWARD: Wojciech Korfanty: Myśl katolicko-społeczna i działalność. Katowice, 2001.; KORFANTY, WOJCIECH: „Marzenia i zdarzenia”. Do druku przygot wstępem i przypisami opatrzył Władysław Zieliński. Katowice, 1984.; LEWANDOWSKI, JAN F.: Wojciech Korfanty. Warszawa, 2013.; PRZEWŁOCKI, JAN: Wojciech Korfanty. Polityka, wzloty i niepowodzenia. Katowice, 1994.; SKRZYPEK, MOŁOSZ: Wojciech Korfanty, Warszawa, 2009.; SZARANIEC, LECH: Wojciech Korfanty: przywódca chadecji na Górnym Śląsku w II Rzeczypospolitej. Katowice, 1997.; ZIELIŃSKI, WŁADYSŁAW: Wojciech Korfanty, 1873–1939. Polski Komisarz Plebiscytowy i Dyktator III Powstania Śląskiego. Katowice, 1983.

¹⁰ Bitner, Waclaw. In: *Onet.wiem*, s.d. Online: <http://portalwiedzy.onet.pl> – 2014. október.

¹¹ LECZYK, 2006. 309. p.

¹² A Narodowo–Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe 1920 és 1922 között létezett Edward Dubanowicz irányítása alatt. Létrejött a Narodowe Zjednoczenie Ludowe szétválásának volt köszönhető. Az 1922-es választási siker után Keresztény–Nemzeti Párttá alakult (Stronnictwo Chrześcijańskie–Narodowe), mint az NZL kontinuitása, és ebben a formájában 1925-ig létezett. Dubanowicz volt a Narodowo–Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe alapítója, 1919 és 1927 között követ, az 1921-es alkotmány kidolgozásában kiemelkedő szerepet játszott.

Narodowe Stronnictwo Rolnicze¹³-val (Keresztény-Nemzeti Földműves Párt). Az így létrejött Chrześcijański Związek Jedność Narodowa (Nemzeti Egység Keresztény Szövetség – hétköznapi elnevezéssel „Chejna”) komoly sikereket ért el az 1922. november 5-én tartott választásokon, a szavazatok 28,81%-át megszerezve, mely 163 követi és 48 szenátori helyet jelentett – igaz nem alkotott közös frakciót a Szejm falain belül.¹⁴ Maga a kereszténydemokrata párt (ChNSP) önálló csoportja 44 követével a negyedik legnépesebb parlamenti „klub” volt, további hét szenátori pozíciót birtokolva, legnagyobb támogatást a sziléziai (Cieszyn) és volt porosz területeken szerezve, legkevesebb szavazatot a volt galíciai területeken kapva. (Az NPR 5,4%-ot elérve 18 mandátumot szerzett.)¹⁵

A kereszténydemokraták 1923 májusában kerültek kormányzati pozícióba az ún. lanckoroński paktumnak¹⁶ köszönhetően, mely alapján a PSL-Piast parasztpárttal közös platformra helyezkedve nem egészen két hét múlva, Witos vezetése alatt kormánykoalíció meghatározó tagjává váltak, Korfanty októbertől két hónapon át a miniszterelnök-helyettes pozíciót töltötte be, továbbá az igazságügyi tárca került „chadecja” politikai kezébe.¹⁷

Az alig féléves kormányzati periódus alatt felmerült a numerus clausus bevezetése mind a közép- és felsőoktatásban, mind a foglalkozási ágazatokban. Más nemzetiségeket érintő kérdésekben viszont történtek konkrét fellépések. Az időnként nacionalista vonalat mutató Witos-kormány a német nemzetiségűeket eltávolította az adminisztrációs szférából, az ukránok azon kérését, hogy Lwówban legyen ukrán egyetem és műegyetem, ill. a zsidó nyelvű iskolák alakítását igyekezett akadályozni.¹⁸

¹³ A konzervatív, nemzeti, katolikus és kereszténydemokrata elveket valló párt 1920-ban alakult a volt porosz területeken élő konzervatívok szervezeteként. 1925 júniusában csatlakozott a Stronnictwo Chrześcijańsko–Narodowe-hez.

¹⁴ LECZYK, 2006. 179. p. Az 1922. évi lengyelországi választás rendkívül kiegyensúlyozott eredményeket hozott. A „Chejna” közel 29 %-a mellett 25-25 % körüli eredményt ért el a Centrum és a baloldal, a nemzetiségi blokk (BMN) 22 %-ot kapott. A szenátus 39 %-át szereztek meg, ami még nagyobb siker volt, mint a szejmbeli követek megválasztása.

¹⁵ Uo. A PSChD és NPR választási eredményeihez 1922 és 1930 között: MAJCHROWSKI, 1984. 22–23. p.

¹⁶ Az egyezmény a lengyel középpárt és az (akkori) jobboldali pártok megállapodása volt, a ChNSP, a ZLN és a centrumot képviselő PSL–Piast között, melyet 1923. május 17-én kötöttek Varsóban. Ennek értelmében az államnak és az önkormányzatnak a II. Köztársaság nemzeti karaktereit kell tükröznie, és a kormányt csak lengyelek alkothatják. A katolikus egyháznak (a jelenleginél – értsd 1923) nagyobb a szerepe az állam életben: a lengyelesítés (polonizáció) erősítése a keleti végeken, a teljes oktatásra vonatkozóan a numerus clausus bevezetése és a földosztások, ún. parcellázások gyorsítása. A paktum aláírását követően az aktuális miniszterelnök, Władysław Sikorski lemondott, Wojciechowski elnök Witost nevezte ki miniszterelnöknek.

¹⁷ ECKERT, MARIAN: Historia Polski 1914–1939. Warszawa, 1990. (továbbiakban: ECKERT, 1990.) 155. p.; ORZECZOWSKI, 1975. 254. skk. p.

¹⁸ ECKERT, 1990. 158–159. p.

A kormányzat módosította a Szejm és a Szenátus választási szabályzatát és komoly hangsúlyt helyeztek a földreformra. Külpolitikailag a német fenyegetést találták a legveszélyesebbnek, és a csehszlovák-lengyel viszony szabályozására törekedve, a Szovjetunióval kereskedelmi szerződést kötettek,¹⁹ gazdasági helyzetük szanalásához brit vagy amerikai kölcsönben bizakodva a volt antanthatalmakkal jó viszonyra törekedtek.

A Piast-Chejna kormányzatot a komoly gazdasági krízis, mint például hiperinfláció mellett állandó sztrájkok, tüntetések és összezsapások kísérték, melyek következtében a kabinet megbukott.

A keresztény párt bő egy év múlva visszavette a korábban használt Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji nevet, amit 1937-ig viselt, 1926 tavaszán rövid időre, Witos harmadik kormányzásához újra életre hívták a Piast-Chejna koalíciót (szintén az igazságügy-miniszter posztját kapva), melyet Piłsudski – Korfanty számára meglepő – hatalomátvétele alig 10 nap múlva elsöpört.

A kereszténydemokrata irányzatra súlyos csapást mért a „szanációs” hatalomátvétel, a párt tagsága megosztottá vált, egy részük az új rendszer mögé sorakozott, a többség ellenzéki pozíciót foglalt el és több, a rendszerrel szembehelyezkedő csoportosulás, politikai együttműködés(ek) aktív tagjává válva politizált tovább.²⁰ A tagságot az Egyházhoz való viszony tovább dezintegrálta (annak politikai viszonyai is megváltoztak 1926 májusa után), továbbá szintén komoly problémát jelentett a tényleges tekintéllyel rendelkező politikai vezető személyének hiánya.²¹ A piłsudskista-rezsimmel szemben kétfrontos harc bontakozott ki, egyrészt hivatalos fórumon vállalták a küzdelmet, másrészt a kulisszák mögött is felléptek. A szanációs ellenlépés sem maradt el, a rendszer nyíltan, sajtójukat bevetve, propagandisztikusan, magas állami kormányhivatalnokkal hajtották végre Korfanty-ellenes akcióikat, mely a sziléziai régió kétpólusúvá válását eredményezte: az erősödő és fokozatosan kiépülő kormányzati rendszer küzdelme a másik erős irányzat, a kereszténydemokrata „chadecja” ellen irányult.²²

A belső ellentétek a következő években még súlyosabbá váltak, egyes szervezetek a kapcsolatot is megszakították egymással (Például Varsó és a

¹⁹ LECZYK, 2006. 180–181. p.

²⁰ 1928-tól figyelhető meg az irányváltás a kereszténydemokratáknál, akik a jobboldalról a centrumot jelentő pártok közé sorakoztak fel. LACHENDRO, 2006. 129. p. Egyes történészek, mint pl. a korszakbeli krakkói politikai sajtót feldolgozó Czesław Brzoza munkájában az 1926 előtti sajtótörténeti részre vonatkozó fejezetében is a centrumirányzatok közé sorolta a „chadecja”-t. BRZOZA, CZESŁAW: Polityczna prasa krakowska 1918-1939. Kraków, 1990. (továbbiakban: BRZOZA, 1990.) 57. skk. p.

²¹ MAJCHROWSKI, 1984. 19–20. p. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a megosztottság nem csak a közvetlen pártpolitikai életre hatott, hanem a (pártközeli) szakszervezetek befolyása is számottevően csökkent.

²² ORZECHOWSKI, 1975. 281–286. p. Megfogalmazását idézve: a helyi szanációs vezetésben „tisztaban voltak vele, hogy a sajtó pozíciójának megalapozásához gyengíteni kell a »chadecja«-t és ki kell szorítani a politikai életből a vezetőit”. ORZECHOWSKI, 1975. 285. p.

sziléziai csoport 1927 végén.²³). Ezt szimbolizálta, hogy a PSChD legerősebb bázisa, a Korfantyhoz erősen kötődő sziléziai terület például különálló szervezatként működött 1927 decembere és 1930. október 1. között.²⁴ A viszony a korábbi, pártpolitikai szinten együttműködő partnerrel az „endecja”-val is megromlott, bizonyos régiókban komoly konkurencia harc bontakozott ki, mely mindkét irányzat támogatottságára károsan hatott (Az NPR 1927 végén visszautasította az együttműködést Korfantyékkal.²⁵). 1928-ban a PSChD irányt váltva, a centrumhoz orientálódva, együttműködést kötött a korábbi kormány-koalíciós partnerrel, a PSL-Piasttal és Polski Blok Katolicki (Lengyel Katolikus Blokk) néven közösen mérették meg magukat az aktuális választásokon, súlyos vereséget szenvedve. A szavazatoknak mindösszesen a 6,7%-át szerezték meg,²⁶ ami 33 mandátumot jelentett, ezek fele lett a „chadecja”-é.²⁷ (A két párt nem alkotott közös frakciót a továbbiakban sem, aminek következtében ez a szám osztódott közöttük). Parlamenti tevékenységüket és mozgásterüket tovább szűkítette, hogy a szintén ellenzéki „endecja” pártjával, a ZLN-ről SN-re (Stronnictwo Narodowe – Nemzeti Párt) változtató csoporttal a Szejm falain belül nem működtek együtt, ellenzéki tevékenységüket csak a parasztpárti Piasttal koordinálták, akikkel 1929 novemberében megalakították a szanáció-ellenes, baloldali „Centrolew” csoportot. A népi és kereszténydemokrata pártok, mint a PSL-Wyzwolenie, Stronnictwo Chłopskie, a fentebb említett NPR, valamint a baloldali PPS kooperációjának köszönhetően a tömörülés a legfontosabb (és leghatározottabb) ellenzéki erőjévé vált a májusi fordulat után,²⁸ aktív

²³ ORZECHOWSKI, 1975. 308. p. Maga a sziléziai pártszervezet is súlyos belső konfrontációkkal küzdött.

²⁴ SOZAŃSKA, DOMINIKA: Chrześcijańska demokracja w Polsce. Kraków, 2011. 79–85. p.

²⁵ ORZECHOWSKI, 1975. 312. p.

²⁶ A másik kereszténydemokrata párt az NPR, mint önálló induló még ennél is kevesebb, összesen 2 % szavazatot kapott. Érdemes megemlíteni, hogy egyes kérdésekben volt egyfajta közeledés, ill. támogató szándék is egyes szanációs törekvésekre, pl. a végrehajtó hatalom megerősítésére. A szanáció szövetséget is ajánlott a „chadecja”-nak, de az együttműködés feltétele a Korfanty személye nélküli politizálás volt. Ld. ORZECHOWSKI, 1975. 319–320. p. Korfatny majd 1928–1929 fordulóján stabilizálta helyét a mozgalomban.

²⁷ Majchrowski 15 PSChD-s képviselőről írt, (más forrás 16-ról) továbbá külön megemlítette (az 1928-ban különálló) sziléziai csoportot, akik önállóan mérették meg magukat, 3 mandátumot szerezve. A kereszténydemokrata frakciók tagságához az adott választási években: MAJCHROWSKI, 1984. 22. p.

²⁸ A Centrolew előzményének tekinthető az 1928. november 14-én, bő fél évvel a választási kudarc után létrehozott Komisja Porozumiewawcza Stronnictw Lewicowych dla Obrony Republiki Demokratycznej- Baloldali Pártok Egyeztető Bizottsága a Demokratikus Köztársaság Védelméért). A bizottságot – ahogyan neve is mutatja – baloldali pártok alapították meg, (PPS, PSL-Wyzwolenie), melyet 1929-től a centrumhoz tartozó PSL-Piast, ill. a kereszténydemokrata PSChD és NPR is támogatott. BRZOZA-SOWA, 2006. 300–301. p. Korfantynak volt más együttműködési terve is, elsősorban „jobbra” nyitva, „Centropraw”-ot létrehozni, ami a gyakorlatban az „endecja”-val való együttműködést jelentette. PACZKOWSKI,

tevékenységet kifejtve a rezsim ellen, például 1929-ben bizalmatlansági indítványt kezdeményezve ellenük.²⁹

A Centrolew 1930. június 29-én Krakkóban konferenciát tartott (Kongres Obrony Prawa i Wolności Ludu (Nép Szabadsága és Jog Védelme Kongresszus), ami „kétségtelenül az első szanáció-ellenes manifesztáció” volt.³⁰ A találkozón elfogadott deklaráció céljaként a regnáló rendszer kormányainak eltávolítását, valamint Mościcki elnök lemondását határozták meg,³¹ mely a Szejm és a társadalom bizalmát élvező kormány létrehozásával párosulna, illetve más, gyakorlatilag sablonos kijelentéseket hangoztattak, mint például a gazdasági nehézségek leküzdését. A találkozó során a hatalom nem lépett fel ellenük, retorzió mindössze annyi történt e napokban, hogy azokat a lapokat, melyek az elfogadott javaslatokat, dokumentumokat publikálni akarták, elkobozták. Ettől függetlenül a rezsim nem szemlélte passzívan az eseményeket, még ha azonnali reakciót nem is kezdeményeztek. Komolyabb ellentámadást csak augusztus végén indítottak. A hónap utolsó napján Mościcki feloszlatta a Szejmet és a Szenátust, új választásokat írt ki, az aktuális kormányt leváltották, a miniszterelnöki székbe maga Piłsudski ült, az ellenzéki delegáltakat megfosztották mentelmi joguktól. Ezek után nem volt meglepetés, hogy szeptember 9–10-én megkezdődtek a rendszer-ellenes politikusok között a letartóztatások, melyeknek például a korábbi háromszori miniszterelnök, néppárti Witos, valamint a kereszténydemokraták vezetői, például maga az 1922 óta követi pozícióban lévő Korfanty is áldozatául esett.³² A dátum sem volt véletlen: a Centrolew szeptember 14-re³³ tervezett nagyobb volumenű manifesztációkat.

A kormányzati represszióba ütköző kooperáció nem tartott sokáig, a PSChD kilépett a Centrolewből, döntésüket azzal indokolván, hogy a párt nem akar együttműködni a számukra vallástalannak deklarált népi baloldallal és szocialistákkal; így a soron következő, 1930-as őszi választásokon önállóan mérettette meg magát. Eredményeiken a kormányzati fellépések és az ellenzéki megosztottság, illetve a belső ellentétek egyértelműen meglátszottak: a szavazatok mindössze 3,8%-át

ANDRZEJ: Prasa Polska, 1918–1939. Warszawa, 1980. (továbbiakban: PACZKOWSKI, 1980.) 120. p.

²⁹ LECZYK, 2006. 319. p. A PSChD együttműködése már ekkor megkérdőjelezhetőnek mutatkozott, a kérdésben egyáltalán nem bizonyult partnernek a Centrolew-vel.

³⁰ BRZOZA–SOWA, 2006. 304. p. A találkozón másfél ezren vettek részt. A Centrolew egy új blokkot szeretett volna életre hívni az 1930-as választásokra, ZPWL (Związek Prawa i Wolności Ludu – A Nép Szabadságának és Jogának Szövetsége) néven, melytől a PSChD, akárcsak a bizalmatlansági indítványtól, távol maradt. LECZYK, 2006. 319–320. p.

³¹ Kraków, 29 czerwca 1930. In: Kalendarz Historyczny. Online: <http://www.chronologia.pl> – 2014. október.

³² A szeptember 9–10-én 84 követet és szenátort, a teljes ellenzéknek kb. a 30 %-át tartóztatták le, a teljes létszám pedig 5000 körül mozgott. BRZOZA–SOWA, 2006. 308–309. p. A barátok és a család közbenjárására Korfantyt 1930. december 20-án elengedték, visszatért Katowicébe. MALINOWSKI, 1995.

³³ A tüntetéseket a hatóságok szétverték, a beavatkozások több sebesültet és halottat eredményeztek.

kapták, ami 14 mandátumot jelentett a Szejmben és csak két helyet tudtak elfoglalni a Szenátusban.³⁴

A szanációs rendszer első öt évének negatívumai változásokat és változtatásokat vontak maguk után a PSChD-ben. Az 1931-es esztendőben jelentős fordulatok történtek a párt életében. Wojciech Korfanty állt az irányzat élére, programjuknak pedig a XI. Pius pápa által meghirdetett *Quadregesimo Anno* enciklikája³⁵ vált pillérévé. Gazdaságilag a liberális kapitalizmus kritikáját jelentő³⁶ körlevél döntő dokumentummá vált a társadalmi, különösen a munkásságra vonatkozó kérdésekben a „chadecja” számára. Leginkább állami beavatkozást javasoltak gazdasági kérdésekben, valamint a munkás és munkáltató közötti konfliktusok likvidálását tűzték ki célul.³⁷ (E körlevél elemei majd egy évvel később tükröződtek Hlond primás sajátos kritikájú pásztorlevelében is.)

Több újdonságot lehetett felfedezni a '30-as évek új kereszténydemokrata célkitűzéseiben, mint például az egykamarás törvényhozás ötletét, mely a Szejm és a Szenátus között teremtett volna egyenlőséget.³⁸ A vallási értékek továbbra is alapvető fontosságúak voltak a párt számára mind az egyénre, mind az egész nemzetre vonatkoztatva. A gazdaság szabadságát (amennyiben az nem haladja meg az etikátlanság határát) és ingyenes közoktatást kívántak. Az adózás célját a társadalom „fizetőképességének növelésében” határozták meg. Politikailag határozottan szembehelyezkedtek a szocializmussal és a kommunizmussal.

Az eredményesebb politizáláshoz elengedhetetlenül szükséges belső egység a formálódások és az új program után sem jött létre, Korfanty személye tovább differenciálta a pártot, ami az irányzat gyengülésében (is) szerepet játszott, emigrációja még tovább súlyosbított. A gazdasági világválság következtében a párt radikalizálódódott, egyre erősebben kritizálták a kapitalizmust, melyet a keresztény morállal ellentétesnek vélték.

Az évtized közepén a PSChD újabb integrációs-dezintegrációs folyamatokon ment keresztül. 1934-ben kiszakadt a *Chrześcijańskie Zjednoczenie Społeczne*, majd 1935-ben kivált a *Chrześcijańskie*

³⁴ Az ellenzéki pártok közül az „endecja” szervezete, az SN 12,7%-ot szerezve 63 mandátumot szerzett a Szejmben (és 12 helyet a Szenátusban), a *Centrolew* 5 pártja (PPS, PSL-Piast, PSL-Wyzwolenie, Sch és a szintén kereszténydemokrata NPR) 79 helyet kapott a Szejmben (ami 17,3%-ot jelentett) és további tizenháromat a Szenátusban.

³⁵ Az enciklikában XI. Pius pápa a gazdasági struktúra gyökeres átalakítását és ennek nyomán új társadalmi rend létrehozását szorgalmazta. A körlevélben a pápa elismerte a magántulajdon jogosságát, igazságos munkabéreket követelt, a társadalmi rend megújítása mellett. A gazdasági élet szabályozó rendjének a szociális igazságosságot tekintette, nem pedig az osztályharcot vagy a szabad versenyt. A körlevél záró részében az egyházfő elítélte a kommunizmust és a szocialista eszméket, ill. erkölcsi megújulást sürgetett. Részletesebben: Sz.F. [SZABÓ FERENC SJ.] *Quadregesimo Anno*. In: Magyar Katolikus Lexikon. Online: <http://lexikon.katolikus.hu> – 2014. október.

³⁶ ROSZKOWSKI, WOJCIECH: *Historia Polski, 1914–1990*. Warszawa, 1991. 67. p.

³⁷ BRZOZA–SOWA, 2006. 327. p.

³⁸ A javaslat egyáltalán nem volt egyedí, a centrumhoz közeli pártok szintén az egykamarás Szejmet követelték. LECZYK, 2006. 309. p.

Stronnictwo Ludowe, mindkét szervezet a szanációs rendszer mögé sorakozott. A párt az 1935. évi választásokat (ahogyan több ellenzéki és zsidó szervezet is) bojkottálta, ami egyáltalán nem jelentett egyet a politikai passzivitással. Miután híre ment, hogy az irányzat vezetőjét, Korfantyt hamarosan újra letartóztatják – több ellenzéki társával egyetemben – külföldre emigrált, de a politikai élettől nem vonult vissza, immár Prágából irányítva.

A szanáció-ellenes erők újabb összefonódásának volt az eredménye, a kereszténydemokraták iniciatívájával megalakított Front Morges,³⁹ mely az összes ellenzéki csoportot kívánta kooperálni a rendszer ellen. A teljes paletta felvonultatása azonban sikertelennek bizonyult, a szocialista PPS nem csatlakozott, ahogyan a nemzeti demokrata SN sem, sőt utóbbiak konfrontálódtak is a Fronttal, filozemitizmussal vádolva azt.⁴⁰

Kezdeti lépésként (1936-ban) létrehozták a Komisja Porozumiewawcza Zjednoczenia Narodowo-t (Egyesült Nemzeti Egyeztető Bizottságot), a másik kereszténydemokrata párt az NPR, a parasztpárti SL, valamint a ZZP (Zjednoczenie Zawodowe Polskie – Lengyel Szakszervezeti Egyesület) és a Związek Hallerczyków⁴¹ együttműködésével.⁴² E bizottság tagjai dolgozták ki a Front Morges politikai-ideológiai alapjait, mely szociális intézkedések sokaságát, például munkabér növelését, munkaórák számának csökkentését stb. irányoztak elő, valamint fontos szerepet szántak a hadsereg modernizálásának az ország védelme miatt. A Frontot több baloldali és gazdasági szakértő is támogatta, mérvadó személyiségei a létrehozásában kulcsszerepet játszó Władysław Sikorski tábornok, Wincenty Witos, Ignacy Paderewski, Józef Haller tábornok, valamint Zygmunt Kaczyński atya a „chadecja” köreiből és Stanisław Kot az SL-ből.⁴³

A Front mögé, mint politikai és szervezeti háttérként két nagyobb párt sorakozott fel: a parasztpárti SL és az 1937-ben létrejött kereszténydemokrata Stronnictwo Pracy (továbbiakban SP), mely a két nagy csoport a PSChD és az NPR (a Front Morges tevékenységének

³⁹ A Front Morges elnevezés azon svájci település nevére utal, ahol Paderewski korábbi miniszterelnök és külügyminiszter élt. Az első emigrációs–ellenzéki találkozó 1936 februárjában történt Paderewski otthonában Sikorski és Haller tábornokok, valamint Witos részvételével. A következő morgesi találkozón vettek részt a kereszténydemokraták, Korfanty és Karol Popiel által képviselve. BRZOZA–SOWA, 2006. 359–361. p. A többi számottevő ellenzéki erő, az SN és a PPS kimaradt a tanácskozásokból. A Front Morges történetével és tevékenységével részletesen foglalkozik: PRZYBYLSKI, HENRYK: Front Morges w okresie II. Rzeczypospolitej. Warszawa, 1972. (továbbiakban: PRZYBYLSKI, 1972.)

⁴⁰ MAJCHROWSKI, 1984. 25–26. p.

⁴¹ Związek Hallerczyków 1920-ban, Felső-Sziléziában, az I. világháborús sebesültek által létrehozott országos szervezet. A csak 1924-ben regisztrált csoport politikailag leginkább a nemzeti demokratákhoz, vagyis a szanációs rendszer jobboldali ellenzékéhez volt köthető, nemzeti elvekre és keresztény vallási alapokra támaszkodva léptek fel a rendszer ellen. Tiszteletbeli vezetői pozícióját Józef Haller töltötte be.

⁴² A Bizottság saját sajtóval is rendelkezett, az *Odnowa* (Megújulás) lappal. LECZYK, 2006. 459. p.

⁴³ LECZYK, 2006. 460. p.

betudhatóan) fuzionálásával létrejött,⁴⁴ a Związki Hallerczyków és több, elsősorban Wielkopolska régióban tevékenykedő szakszervezet csatlakozásával. A magát centrumnak, valamint a radikális baloldal és a totalitárius-fasiszta rendszer ellenségének meghatározó párt elnökének a Prágában élő Korfantyt választották meg, helyettese és a tényleges vezető pedig Karol Popiel lett⁴⁵ (aki a Frontban is meghatározó személyiség volt). Társadalmi bázisukban számottevő modifikálódás nem következett be a korszak végére, nagyobb népszerűségnek örvendtek (továbbra is) a kisipari egyesületek tagsága és a (kis)kereskedők között (akik bizonyos szinten a zsidóság konkurenciájának számítottak foglalkozási kategóriájukat tekintve); területi szinten tényleges regionális támogatójuk továbbra is Szilézia maradt, valamint a tenger melléki és Wielkopolska-területek. Tagságuk az irányzat többi vezető párttagságához képest (például „endecja” vagy népiek) jóval kisebb számú volt, nagyjából 20 000 fő körül mozgott.⁴⁶

A SP új programot hirdetett 1937. október 10-én,⁴⁷ melyben a nemzetet a legértékesebb hagyományok forrásának tekintette és (akárcsak korábban például az 1931-es pápai enciklikához kapcsolódva) a liberális-kapitalista gazdaságot kritizálva az állam által szabályozott és szervezett gazdasági kereteket tervezett a magántulajdont alapul véve, a kartelleket és a szindikátusokat felosztatva.⁴⁸ Politikai berendezkedésnek egy parlamentáris-demokrata államot képzeltek el, melyben a nemzetiségeknek garantálták volna a jogot a nemzeti elkülönülésük ápolásához a lengyel államhoz való lojalitás feltétele mellett. Aktív politikát javasoltak a vegyes lakosságú területeken, a német lakosságra vonatkozóan azt irányozták elő, hogy a velük való bánásmód olyan legyen, mint ahogy a

⁴⁴ Az egyesüléshez ld.: MAJCHROWSKI, 1984. 32–33. p. A fúziótól függetlenül nem szűntek meg a belső viszályok a volt PSChD és NPR-tagok között.

⁴⁵ ORZECZOWSKI, 1975. 405. p.

⁴⁶ LECZYK, 2006. 461–462. p. Érdekeség, hogy területi szinten vizsgálva az SP Varsóban még a Városi Tanácsban sem rendelkezett egyetlen képviselővel sem. MAJCHROWSKI, 1984. 35. p. Tagságukra vonatkozóan több adattal rendelkezünk, az idézett Majchrowski-munkában 1939-ben 12 315 tagot említenek (csak) Sziléziából, ahol 246 politikai kör és 22 női szervezetük működött. Más források ennél kisebb számokat közöltek.

⁴⁷ Az SP részletes programját: KORFANTY, 1992. 304–315. p.; PRZYBYLSKI, 1972. 198. skk. p. Teljes mértékben elítélték az aktuális politikai rendszert: a „Totalitarizmus nem hisz az emberben” hirdették. Ezt a liberalizmus elutasításával állították párhuzamba, a demokratikus berendezkedést hangsúlyozták. A hivatkozás alatti munka egy rövid Korfanty-életrajz után a *Polonia* lapban megjelent cikkek gyűjteménye, különböző témakörök szerint csoportosítva. Korfanty maga írta meg az SP politikai programját. Fontos szerepet szánt a keresztény morálnak, amit etikus fundamentumnak képzelt el a társadalom átépítésében, szolidaritást szorgalmazott az előjogokról való lemondás mellett. „Egy modern államnak számolnia kell a keresztény morállal” – hirdette 1927-ben. Az állam „a legtökéletesebb kifejezése a nemzeti szervezetének, mely minden állampolgár számára biztosítani köteles a sokoldalú fejlődés feltételeit és az alapvető jogok védelmét”. Az állam hatalmát ebben a felfogásban Isten törvényei határozzák meg. KORFANTY, 1992. 28–29., 31–34. p.; MAJCHROWSKI, 1984. 42–44. p.

⁴⁸ KORFANTY, 1992. 314–315. p.

Németországban kezelik a lengyel kisebbséget. Külpolitikailag a francia vonal erősítése mellett foglaltak állást, ellentétük az aktuális rezsimmel legkevésbé a külpolitika szférájában volt érezhető, lévén, maga Korfanty a korszak utolsó éveiben üdvözölte a Beck-féle külpolitikát.⁴⁹ A SP programjában kifejtette, hogy a lengyel külpolitikának kizárólag a nemzet érdekeit kell szolgálnia, a szomszédok fenyegetéseit reálisan látva, koloniális felosztásban való részvételt követelve Lengyelországnak.⁵⁰

Kiemelkedő szerepet szántak – továbbra is – a katolikus vallásnak, melynek véleményük szerint első helyet kell elfoglalni a lengyelországi vallások között, a fiatalok nevelésének szintén egyetértésben kell lennie a vallási parancsokkal és a lengyel hagyományokkal.⁵¹

Zsidókérdésben a kereszténydemokraták az egész korszak során diszkriminatív álláspontot képviseltek, a zsidósággal kapcsolatos ügyeket „égető” problémának látták. Megoldási javaslatuk az „endecja”-val és a kormányzati erőkkel szinkronban a kivándorlás-kivándoroltatás volt. Úgy vélték, hogy „a zsidóság számbeli túlsúlya következtében a lengyel nemzeti és állami javak érzékenyen szenvednek, a szociális és területi elhelyezkedésük, mindenekelőtt morális, politikai irányzatbeli és szociális elkülönülésük különösen káros a gazdasági, kulturális és morális érdekeinkre [értsd: lengyelségre] nézve”.⁵² A lengyel gazdasági és kulturális szféra támogatását szorgalmazták, előbbi szférában a kapitalista rendszer fokozatos átépítését a lengyel társadalmi- és magántulajdon bővítését, a lengyel ipar és kereskedelem fejlesztését. Egyes pontjaik egyértelműen párhuzamba hozhatóak az „endecja” követeléseivel és a gazdasági antiszemitizmus fogalmát merítették ki, lévén, hogy a (keresztény) lengyel lakosság helyzetbe hozását célozták – a zsidó állampolgárok kárára. „A lengyel társadalomnak és hatalomnak részt kell vállalni a tömeges zsidó kivándorlás realizálásában.”⁵³ A lengyel gazdasági tevékenység növeléséhez a szövetkezeti mozgalom támogatásában láttak kompenzáló erőt. A biológiai antiszemitizmus – akárcsak a többi politikai csoportnál – nem volt felfedezhető, sokkal inkább lelki és pszichológiai alapú diszkriminációt proklamáltak, de elutasítottak mindennemű radikális és agresszív fellépést. A zsidóságot idegen kultúrának és morálisan károsnak vélték a lengyel társadalom számára. Kifogásolták a szellemi szabadfoglalkozásuk közötti felülreprezentáltságukat.⁵⁴

A zsidókérdést maga Korfanty a „történelem termékeként” kezelte, a zsidókban a „kapitalizmus megszemélyesítését” látta. Az általa preferált korporatív katolikus rendszer kiépítését a zsidó befolyás háttérbe szorítása nélkül nem látta kivitelezhetőnek, „a »káros zsidó befolyást« és a »zsidó elveket« a keresztény lelkiülettel egyetértésben kívánta kiküszöbölni”, a hitlerista „receptet és a »zsidókérdés« megoldásának metódusát

⁴⁹ KORFANTY, 1992. 19. p.

⁵⁰ KORFANTY, 1992. 313. p.

⁵¹ KORFANTY, 1992. 316. p.

⁵² LECZYK, 2006. 461. p.

⁵³ KORFANTY, 1992. 317. p. Hivatkozza a *Polonia* 1937. október 23-i számát, röviden a kérdést érinti még: PRZYBYLSKI, 1972. 201. p.

⁵⁴ GRABOŃ, AGNIESZKA: *Problematika żydowska na łamach prasy akademickiej w okresie międzywojennym*. Kraków, 2008. 30. p. Ld. még: MAJCHROWSKI, 1984. 45. p.

határozottan elítélte”. Korfanty úgy vélte, hogy a zsidó népesség jogainak arányban kell lennie a korporatív Lengyelország határain belül az „állam és a társadalom iránti kötelezettségeikkel, valamint az áldozatkészségükkel a közjó javára”.⁵⁵

A zsidóellenes beállítottság a „chadecja” sajtóján keresztül is érezhető volt, mely a zsidó sajtó figyelmét is felkeltette: a *Nasz Przegląd* már 1930-ban a „chadecja”-t egyenesen a fasizmus követőjeként jellemezte.⁵⁶ Az irányzat lapjainál több, a korszakban ismert és elismert újságíró dolgozott, akik szoros összeköttetésben álltak az egyházzal. Kiemelkedett közülük Jan Piwowarczyk, aki a Korfantyhoz is kötődő *Głos Narodu* („A Nemzet Hangja”) lapnál (lásd lentebb) dolgozott, és számottevő volt maga Korfanty publicisztikája, akinek tollából szintén jelentek meg antiszemita cikkek, attól függetlenül, hogy nem volt konkrét kapcsolata a zsidósággal.⁵⁷

A kereszténydemokrata sajtó (és a zsidókérdés)

A kereszténydemokrata sajtó a kormánypárti lapok mögött a jobboldali ellenzékkel, a nemzeti demokratákkal összevetve valamelyest kisebb jelentőségű, de a centrum irányzat között jelentősnek volt tekinthető.⁵⁸ Ellenzékiségük miatt az irányzat sajtóját és annak példányszámát jelentősen befolyásolta (a többi opposzcióban lévő csoportot szintén sújtó) hatósági regresszió, a viszonylag alacsonyabb párttagság, a területiális alapon radikálisan eltérő támogatottság, továbbá a belső széttagoltság. Ahogyan az irányzat, így sajtója is túlmutatott a két világháború közötti korszakon, már 1916 februárjában megjelent a kereszténydemokraták csoportjához köthető lap, *Robotnik Polski* címmel,⁵⁹ mely pár évvel később Piwowarczyk cikkeit publikálta. Az egyházi publicista itt jelentette meg munkáját *A keresztény-demokrácia szerepe a társadalmi-politikai életben* címmel, ami önálló broszúráként is nyomtatásba került.

A „chadecja” lapjain belül (is) megfigyelhető volt a mobilitás és politikai irányváltás. Mérvadó lapjai közül például a krakkói *Głos Narodu* 1936-ban kiállt az irányzat mögül, és önmagát „függetlenként” meghatározva ekkortól már a katolikus egyházzal kötődve leginkább kormánypárti érdekeket képviselt, még inkább helyzetbe hozva a Korfantyhoz köthető, saját tulajdonában lévő katowicei sajtókonzernben nyomtatott, ám országos lefedettséggel rendelkező *Poloniat*.

A „májusi fordulat” után a kereszténydemokrata sajtó státusza megváltozott, az ellenzékbe került irányzat 1926 elején 16 lappal

⁵⁵ ORZECZOWSKI, 1975. 363. p.

⁵⁶ MAŃKO, SŁAWOMIR: *Polski ruch ludowy wobec Żydów*. Warszawa, 2010. 316. p. A munkájában hivatkozza az *Nasz Przegląd* 1930. július 12-i száma 3. oldalán megjelent cikkét.

⁵⁷ KORFANTY, 1992. 6. p. Érdemes megjegyeznünk, hogy Korfanty véleményét a zsidókérdésben politikai életrajzának egyik szerzője, Orzechowski mindössze öt mondatban foglalta össze 450 oldalas monográfiájában, mely erősítheti azon felvetést, hogy valóban keveset érintkezett a zsidósággal. Korfanty lakókörnyezetében (Katowicében és környékén) nemzetiségi kérdésben inkább a németiség ügye volt előtérben.

⁵⁸ LECZYK, 2006. 439. p.

⁵⁹ BRZOZA, 1990. 57. p.

rendelkezett, melyek közül 9 jelent meg naponta. A párt belső harca a nyomtatott sajtón keresztül is meglátszott, egyfajta elkülönülés volt érezhető a „chadecja” lapoknál, elsősorban területi alapon: Szilézia továbbra is Korfanty befolyási területe maradt, míg Varsóban Józef Chaciński és Waclaw Bitner, a leggyengébb érdekeltségű, lwówi központban pedig a rezsimmel együttműködést vállaló Stefan Bryła tevékenykedett.⁶⁰ A '30-as években a legnagyobb „chadecja” kiadás kétségtelenül a *Dziennik Bydgoski* volt, melyet Jan Teska szerkesztett, mintegy 40 ezer példányban jelent meg, de számottevő lap volt még a varsói *Rzeczpospolita* 15 ezres darabszámmal, Łódźban pedig jelentősebb volt a 25 ezer, vasárnap 40 ezer példányban utcára kerülő *Kurier Łódzki* lap.⁶¹

Néhány nagyvárost leszámítva (Bydgoszcz, Łódź, Varsó) territoriálisan leginkább a déli és nyugati részek (Szilézia, Krakkó környéke, volt porosz területek) számítottak a „chadecja” sajtóközpontjának. Fontosabb orgánumuk volt a korszak elején a mintegy 10-12 ezer példányban megjelenő *Postęp* („Haladás”) és a komoly tradíciókkal bíró, saját, krakkói nyomdájában kiadott *Głos Narodu*, mely 1919 májusáig napi kétszer jelent meg, hosszú éveken keresztül a „chadecja” irányzat hivatalos lapjaként terjesztették,⁶² és az „endecja”-hívek – saját régióbeli sajtótermék híján – szintén olvasták.⁶³ A lap komoly tradícióval bírt, 1893-tól jelent meg. Az újság azon öt krakkói napilap közé tartozott, melyek a korszak során végig megjelentek.⁶⁴ Fennállása idején komoly tényezőként szolgált, hogy saját nyomdával rendelkezett, így nemcsak a napilap, hanem a kiadó is meghatározó szereplőjévé vált a krakkói (és małopolskai) sajtóéletnek. Az I. világháború lezárása után a *Głos Narodu* komoly technikai gondokkal küzdött, mint például papírhiány (amit cseh és osztrák területekről pótoltak), 1919-ben az esti számukat likvidálták. Az újságnál ekkor Roman Woyczyński játszott komoly szerepet, 1921-től pedig Jan Matyasik⁶⁵ vette át a szerkesztői stafétát. A lap konkrét terminussal 1920. szeptember 9-től kötődött a „chadecja”-hoz, ekkor jelent meg ugyanis azon kommuniké az első oldalán, miszerint a PSChD-hez köthető Polska Spółka Prasowa kezébe került.⁶⁶ Az 1920-as évek elején kisebb terjedelemben, mintegy 6000 példányban jelent meg, elsősorban Krakkóban és a „nyugat-małopolskai” régióban volt népszerű.⁶⁷

⁶⁰ PACZKOWSKI, 1980. 120. p.

⁶¹ PACZKOWSKI, 1980. 54–56., 121–124. p.

⁶² MODRAS, RONALD: *Kościół katolicki i antysemitizm w Polsce w latach 1933–1939*. Kraków, 2004. 64. p.

⁶³ TOCZEK, ALFRED: Emil Haecker i Jan Matysik – redaktorzy antagonistycznych dzienników krakowskich. In: *Konspekt Online*, 2005. Nr. 1. (21.) Historia Prasy: <https://www.up.krakow.pl/konspekt> – 2014. október. (továbbiakban: TOCZEK, 2005.) Az „endecja” sajtótevékenysége a małopolskai térségben nem volt különösebben jelentős. Krakkóban (rövid ideig) vezető lapjuk a *Goniec Krakowski* (Krakkói Futár) volt.

⁶⁴ TOCZEK, 2005.

⁶⁵ Matyasik életéhez és sajtótevékenységéhez ld.: TOCZEK, 2005.

⁶⁶ BRZOZA, 1990. 61. p.

⁶⁷ PACZKOWSKI, 1980. 44., 55–56. p.

A következő fordulat 1923-ban következett: az orgánumhoz kötődő Sapieha kardinális (aki szenátori mandátumát ekkor visszaadta) és a hozzá kötődő baráti arisztokrata elit továbbadta a lapot a szintén kereszténydemokratákhoz köthető Wojciech Korfantynak és Stanisław Burtan iparosnak, mintegy 20%-ot megtartva a krakkói egyházmegye papjainak kezében.⁶⁸ Az új vezetés a szerkesztőséget megfiatalította, így került a laphoz Jalu Kurek vagy Jan Piwowarczyk,⁶⁹ az egyházi és világi munkatársakon kívül pedig az UJ professzorainak is publikálási lehetőséget nyújtott.⁷⁰

A *Głos Narodu* fokozatosan növelte terjedelmét és harcos politikai napilappá vált, mely főképpen az 1935-ig szintén a városban megjelenő konzervatív *Czasszal* (Idő) polemizált leginkább, valamint a helyi szocialista sajtóval, a *Naprzóddal*⁷¹ (Előre), utóbbival főképp a Piast-Chejna kormányzás alatt (A *Naprzód* Korfantyt is gyakran támadta.). Az 1921-től 1931-ig (más források szerint 1930-ig) főszerkesztő Matyasik sajátos nézetei érezhetőek voltak a lap szellemiségén. Klaudisz Hrabyk⁷² visszaemlékezése szerint a *Głos Narodu* főszerkesztője „egy szuszra gyűlölte szenvedélyesen Pilsudskit, a zsidókat, a kommunistákat, a szocialistákat és az »Ikace«-t»⁷³ (A hatósági fellépések miatt többször pénzbüntetésre vagy elzárásra ítélt Matyasik a *Głos Narodutól* történt elválása után véglegesen az „endecja” oldalára sodródott.⁷⁴)

A májusi fordulat és az 1928. évi kereszténydemokrata választási vereség a lap életében is érezte hatását. Korfanty visszalépett a *Głos Narodutól* a többség és a tényleges irányítás Burtan kezébe került, aki 1930-ig határozottan ellenzéki vonalat képviselt,⁷⁵ élesen támadva Pilsudski személyét, melynek következtében erős hatósági ellenszéllel találkozott. A krakkói sajtó 1932 és 1939 közötti periódusában, 147-szeri elkobzásával a második leggyakrabban sújtott lap volt a térségben.⁷⁶ A

⁶⁸ Ennek mintegy fele, Karol Nikiel atya kezében volt, aki a kúria kancellárja volt egyben.

⁶⁹ PACZKOWSKI, 1980. 56. p.

⁷⁰ BRZOZA, 1990. 60. p.

⁷¹ A *Naprzód*hoz ld.: TOCZEK, 2005.

⁷² Hrabyk nemzeti-demokrata politikus, a Młodzież Wszechpolska alapítója, 1935-től a lembergi *Dziennik Polski* főszerkesztője, 1937-től a varsói *Kurier Porannyńal* dolgozott a világháború kitöréséig.

⁷³ TOCZEK, 2005. Az *IKC* a korszak egyik legjelentősebb napilapja, Krakóban jelent meg, a '30-as években kormánytámogató lappá vált, kiválóan szerkesztett, magas példányszámú napilap volt.

⁷⁴ Különböző lapoknál dolgozott, mint pl. a lembergi *Kurier Lwowskińal* (Lembergi Kurír), vagy 1937-től a *Ślowo Narodunál* (Nemzet Szava). A II. világháború alatt koncentrációs táborba került (Majdaneket is megjárta), majd Párizsban élt, ahol szintén a nemzeti demokratákhoz köthető *Placówka* (Állomáshely) lapnál dolgozott, de a londoni székhelyű *Myśl Polski* (Lengyelország Eszméje) is közel került hozzá. 1949-ben Párizsban halt meg.

⁷⁵ Burtan tulajdonrészének növekedéséhez a lapnál ld.: BRZOZA, 1990. 104. p.

⁷⁶ WRONA, GRAŻYNA: Konfiskaty prasy krakowskiej w latach 1932–1939. In: *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2007. zeszyt 1. 65. p. A szerző által vizsgált hét év során összesen 1320 lapszámot koboztak el (ez 56 db lapot érintett) a krakkóiak közül,

rendszerellenesség mellett másik ars poeticája az erős antiszemita tónusában mutatkozott meg. A lap az „endecja” által (is) hangoztatott jelszavakat közölte és keresztény boltosoknál történő vásárlásokra buzdított. („Kupujcie tylko u chrześcijan!” – „Csak kereszténynél vásároljatok!”) Szisztematikusan publikálta azon statisztikáját, ami az „eladók fekete listáját” közölte, mellyel a városi zsidó expanziót kívánták illusztrálni, ennek létét a *Judaica* rovat indításával nyomatékosították. Több – egyházi és világi – újságírójuk hozzászólt a kérdéshez; annak megoldásában az asszimilációt teljesen kivitelezhetetlennek találták, míg mások, például Julian Unszlicht atya (más elveket képviselővel egyetemben) az emigrációt látta a legalkalmasabb megoldásnak a kérdés rendezésére, annak tényleges megvalósításáig pedig a gettót (!) szorgalmazta. Ennek tükrében nem tekinthetjük azt sem meglepetésnek, hogy a *Głos Narodu* gyakran keveredett vitába a cionista, szintén a városban megjelenő, lengyel nyelvű *Nowy Dziennik* zsidó napilappal.⁷⁷ Az antiszemita profil a laphoz kötődő 1920-as évtized elejétől⁷⁸ ott publikáló Piwowarczyk munkáin keresztül szintén érezhető volt, aki zsidókérdésben alkotott véleményét számos munkájában kifejtette.⁷⁹ A pap, tudós és újságíró határozottan negatívan ítélte meg a zsidóságot: az „atya nem volt híve a zsidó jelenlétnek Lengyelországban”. Ebből kifolyólag azt sem tekinthetjük meglepetésnek, hogy (ő is) teljes mértékben elutasította az asszimilációt. Piwowarczyk a zsidókérdést a II. Köztársaság egyik legfőbb megoldandó ügyei közé sorolta, és a zsidóság helyzetét teljesen megkülönböztette az ukrán és a német nemzetiség helyzetétől. Piwowarczyk a már „hagyományos”, Magyarországon is létező vádakot szintén hangoztatta publicisztikájában,

leginkább a *Nowy Dziennik*et (186-szor) és a *Głos Narod*ut érintették a hatósági fellépések. Az elkobzások alapját leggyakrabban a politikai bíráló, valamint a gazdasági helyzet negatív értékelése szolgáltatta. Az 1932. július 11-én elfogadott büntető kódexhez és a sajtót érintő 1930-as évekbeli szabályozáshoz ld.: Uo. 55–90. p.

⁷⁷ BRZOZA, 1990. 63. p.

⁷⁸ Egyes források 1923-at említenek, Synowiec tanulmányában 1922-t ír, míg főszerkesztői posztját 1936-tól 1939 júliusáig töltötte be. Más forrás szerint csak 1939 tavaszáig töltötte be a pozíciót. Stachnik 1921-re datálta Piwowarczyk *Głos Narodu*hoz kerülését. Ebben az évben csatlakozott a kereszténydemokrata párthoz is. (Stachnik itt PSChD-t említett, valószínűleg ténylegesen az ekkor ChNSP néven politizáló csoportra utalván.) Piwowarczyk a lap egyik legfontosabb és legbefolyásosabb publicistája volt, J.P., W. Z., Pejot és A.J. álneveken és monogramokkal cikkek sokaságát írta. Újságírói tevékenysége mellett 1933-ig, oktatási jogának megfosztásáig az UJ teológiai karán volt előadó.

⁷⁹ Piwowarczykhoz és zsidóellenes nézeteihez ld.: SYNOWIEC, ANDRZEJ: Problem tzw. żydowskiej w Polsce w publicystyce ks. Jana Piwowarczyka – wybrany aspekty. In: *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 2006 (Tom IX), zeszyt 1. 19–45. p. Életével és elsősorban a II. világháború utáni, *Tygodnik Powszechny*hez köthető tevékenységével foglalkozik: STACHNIK, PAWEŁ: Książdz Jan Piwowarczyk, ojciec „Tygodnika Powszechnego”. In: *Dziennik Polski*, 2013. március 26. Online: <http://www.dziennikpolski24.pl> – 2014. október. Jan Piwowarczyk II. világháború utáni tevékenysége szintén figyelemreméltó, elsősorban a *Tygodnik Powszechny*nél betöltött szerepe miatt.

mint például a háborús rokkantak hiányát, ami azzal volt ekvivalens, hogy a zsidóság nem vette ki részét az I. világháború harcaiból, de – ennek ellenére – a háború utáni Lengyelországban erős pozíciókat garantált magának. Antiszemita nézetei, annak ellenére, hogy a kereszténydemokraták egyik fő ideológusa volt, több pontban párhuzamot mutatott a nemzeti demokrata „endecja” vonallal. Magát a keresztény civilizációt veszélyeztetve látta (főleg a lengyelt) a zsidóság által, akiről úgy vélte, hogy uralkodni akarnak először Lengyelországban, majd az egész világon, mely előtt a világ a „zsidósággal történő csendes harc arénájává” válik. Tényként kezelte, hogy a zsidók nem lojálisak az államhoz, annak elpusztítására törekednek.⁸⁰ „Zsidótól nem származhat sem jó, sem hasznos” – hirdette, legnagyobb problémájuknak pedig az önkritika hiányát róta fel.⁸¹

Ezen teóriájának alapjait abban látta, hogy a társadalom 11%-a túl nagy arány az asszimiláció sikeréhez, főleg a zsidóságnál kivitelezhetetlen a beolvadás, az ország összes nemzetisége közül őket vélte a legkevésbé alkalmasnak erre. Ennél tovább menve, az „asszimilált zsidóban a társadalom legveszélyesebb tagját látta”, aki egyenesen a „dekadencia eszköze volt”. Vallásilag szintén teljes elkülönülést látott, szerinte a kereszténység és a judaizmus között nem létezett közös front.⁸²

Kifejezetten bonyolultnak ítélte meg kikeresztelkedés ügyét, melyet – a lengyel katolikus egyház véleményével egyetértve – segíteni kell. A kevés számú kitérő előtt ellenezte az Egyház kapuinak bezárását és szimpátiával nézett az áttért zsidókra.

A zsidókérdés megoldását több más irányzattal megegyezően (ő is) az emigrációban látta. Akárcsak a nemzeti demokratáknál, Piwowarczyk antiszemitizmusában is megfigyelhetőek voltak a gazdasági szférára kiterjedő diszkriminatív elemek: támogatta a kereskedelem és bankszféra lengyelesítését, igaz, tisztában volt vele, hogy a zsidóság eltávolítása nem oldja meg a problémákat. A német mintát, miszerint a zsidó lakosokat „egyszerűen kidobjuk” az országból Palesztinába,⁸³ vagy bárhova máshova, a két államban élő zsidó közösség számbeli eltérése miatt elvetette. Tisztában volt azzal, hogy a kivándoroltatás megvalósítása nehéz, ezért egy háromfázisú tervet dolgozott ki: 1. terület kiválasztása; 2. gyorsan felvenni ezen terület, illetve állam vezetőivel a kapcsolatot és megegyezni velük; 3. költségvetést készíteni a teljes eljárásról. Utóbbihoz három pénzügyi tényezővel számolt, a lengyel és a befogadó állam, valamint a zsidóság hozzájárulásával, megjegyezvén, hogy Lengyelországnak nincs megfelelő pénzalapja a manőverhez. A kérdésben természetesen fontos szerepe volt Nagy-Britanniának, akikkel kapcsolatban Piwowarczyk úgy vélte, hogy véleményük és állásfoglalásuk szorosan összefügg India ügyével. A Közel-Kelet mellett más emigrációs helyszíneket is felvetett, mint Dél-Amerika,

⁸⁰ SYNOWIEC, 2006, 22–25. p.

⁸¹ A zsidóságot morális fenyegetésnek (is) vélte, az asszimilációt pedig egyenesen „fenyegetésnek a katolikus lélek ellen, nem pedig megoldás”-nak. SYNOWIEC, 2006, 36. p.

⁸² SYNOWIEC, 2006, 27–28. p.

⁸³ A palesztinai kivándorlást a kormánypárti sajtó is támogatta. A *Gazeta Polska* ezt látta a legideálisabb helynek egy jövőbeli zsidó államhoz, akárcsak a cionisták.

Afrika, Ausztrália.⁸⁴ Antiszemita publicisztikája egyes lapokkal lezajlott polémiaiából szintén kiérződött. Újságírói tevékenysége során – akárcsak Jan Matyasik, akivel a lap érdekében történő együttműködése közel sem volt harmonikusnak nevezhető⁸⁵ – gyakran vitázott az általa zsidósághoz kapcsolt baloldali lapokkal, mint a szerinte „zsidó PPS-hez” tartozó *Naprzód*.⁸⁶

A lap ellenzéki orientáltsága a darabszámára szintén hatással volt, az 1926-os 8000 példány 1930-ra 4500-ra, 1932-re pedig 3500-ra esett vissza.⁸⁷ Burtan igyekezett politikai irányt váltani, és kompromisszumra hajlott a szanációs rendszerrel, melynek következményeképpen eltávolította az intranzigens ellenzéki vonalat képviselő Matyasikot a laptól.⁸⁸ Burtan 1934 januárjában részt vett a PSChD-ből kiváló és a kormányt támogató Zjednoczenie Chrześcijańsko-Społeczne (lásd fentebb) megalapításában, majd 1936 márciusában, hosszú tárgyalások után az immár komoly anyagi gondokkal küzdő lap a katolikus egyházi személyek lapjává vált. A *Głos Narodu* ettől kezdve független, katolikus lapnak határozta meg magát, részvényeinek 60%-a került a Krakkói Érsekség Káplánjainak Szövetsége kezébe, 20% pedig Zygmunt Kaczyński atyáéba.⁸⁹ A korszak krakkói sajtótörténetét feldolgozó Brzoza szerint azonban a tranzakciót csak az újság állította, tényleges (fizető) vevő híján Burtan ingyen adta át azt egy új, a krakkói érsekséghez köthető egyházi személyek által létrehozott kiadótársaságnak. Az immár katolikus egyház kezébe került *Głos Narodu* az értelmiségieknek szánt lap lett, leginkább az Akcja Katolicka orgánuma. A „chadecja”-val meglévő korábbi kapcsolata megszűnt, a kereszténydemokraták véglegesen elvesztették azt.

Az irányzat fontos lapjai közé tartozott még és széleskörű olvasóbázisnak örvendett az 1932 májusától megjelenő *Siedem Groszy* („Hét Fillér”), a hetilapok közül a Front Morgeshez köthető *Zurot* („Fordulat”) és a már említett *Odnova*.⁹⁰ A SP jobb háttérének köszönhetően a párthoz köthető két fontosabb lap a varsói *Nowa Prawda* („Új Igazság”) és a *Rzeczpospolita* voltak. Szintén a „chadecja”-hoz tartozott az 1934-től nyomtatott *Przyszłość* („Jövő”)⁹¹ és a délutáni lapnak szánt két évvel később nyomtatásba került *Kurier Wieczorny* („Esti Kurír”).

A korszak meghatározó kereszténydemokrata sajtóterméke, a Katowicében megjelenő *Polonia*, a Piast-Chejna koalíciós kormány bukása után 1924. szeptember 27-én indult, a „társadalom, állam és egyház

⁸⁴ SYNOWIEC, 2006, 37–43. p.

⁸⁵ LECHICKI, CZESŁAW: Prasa katolicka Drugiej Rzeczypospolitej. In: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 1984. Nr. 2. 52. p.

⁸⁶ SYNOWIEC, 2006, 34. p.

⁸⁷ BRZOZA, 1990. 106–107. p.

⁸⁸ Burtan ezt 1930 végén, más források szerint 1931 elején tette. Matyasik pozícióját pedig a korábban a konzervatívoknál dolgozó és a *Dzień Polski*val összekapcsolható Alfons Dziaczkowski töltötte be. PACZKOWSKI, 1980. 191. p.

⁸⁹ A (meg nem történt) tranzakció híre a lap 1934. december 3-i számában került publikálásra. BRZOZA, 1990. 107. p.

⁹⁰ LECZYK, 2006. 439. p.

⁹¹ A *Przyszłość*hoz ld. részletesen: LACHENDRO, 2006. 129–137. p.

szolgáltatára”, konkrét célnak határozva meg az állami lét erősítését és a keresztény gondolatoknak a közéletbeli fejlesztését.⁹² Sikerére maga az 1928-tól főszerkesztő feladatokat ellátó Korfanty⁹³ volt a garancia, aki mint publicista, és mint politikus tisztában volt a sajtó szerepével és jelentőségével, remekül felszerelt nyomdát birtokolva jó szerkesztői és újságírói gárdát gyűjtött maga köré.⁹⁴

A leginkább gazdasági kérdésekre koncentráló lap anyagi feltételei a sok hirdetőnek és a felügyelőbizottságban helyet foglaló bankok és vállalkozások képviselőinek (akik jelentős része Korfanty közeli ismerősei voltak) befolyása ellenére is instabil volt. Az újság példányszámát olcsó árával próbálták vonzóvá tenni, ám a kezdeti 40 ezer darab 1925 első felére 25-30 ezres átlagszám közé csökkent, mely az 1926-os gazdasági fordulat után tovább süllyedt, a kormányzat éles Korfanty-ellenes fellépésének betudhatóan 17-18 ezer körül volt, a harmincas évek közepén kb. 22-25 000 között mozgott.⁹⁵ A lap példányszámának csökkenésében komoly szerepet játszott az olcsó és gyorsan piacképesé váló „bulvárosabb” stílusú lapok megjelenése.

⁹² ORZECZOWSKI, 1975. 267. p.

⁹³ Wojciech Korfanty már a 20. század legelején publikált, 1902-ben a *Górnoszlazakban* írt cikke miatt bebörtönözték. 1909-ben pl. a *Polak* c. lap hasábjain fogalmazta meg negatív véleményét a zsidóságról, amikor a szociáldemokratákkal szemben érvelt, akik „mindig védik a »zsidó kapitalistákat és spekulánsokat, a zsidó bankárok, tőzsdeügynökök« érdekeit, akik eszközül szolgáltak nekik az »agitációra«.” ORZECZOWSKI, 1975. 122. p.

⁹⁴ PACZKOWSKI, 1980. 57. p. A lap főszerkesztője kezdetben a *Dziennik Cieszyński* korábbi szerkesztője Władysław Zabawski volt, majd rövid időre Antoni Krzywy töltötte be ezt a pozíciót, maga Korfanty is publikált már a lapban. Az első száma még a rybniki nyomdában készült, ami annak tudható be, hogy ezt a komoly tradícióval rendelkező nyomdát vette meg Korfanty lapja kiadásához. Innen vitte át Katowicébe, majd bankok részvételével újjászervezte a vállalatot és tőkét megemelték. A rybniki kiadó és nyomda már 1870-ben működött. DŁUGAJCZYK, EDWARD: *Oblicze polityczne i własnościowe prasy polskiej w województwie śląskim 1922–1939*. Katowice, 1990. (továbbiakban: DŁUGAJCZYK, 1990.) 64. p. Tőkeemelést többször is történt a társaságnál, mely komoly anyagi gondokkal küszködött a korszak során. Ennek oka volt a gazdasági válság és a hatósági represszió, mely számos indokolatlan adóval sújtotta a „Śląskie Zakłady Graficzne i Wydawnicze »Polonia« SA” vállalatot, ami csak 1936 körül vált nyereségessé. A lap anyagi feltételeivel a szerző részletesebben foglalkozik. Uo. 119. skk. p.

⁹⁵ BURZYŃSKI, JACEK: *Katowicka „Polonia” (1924–1939)*. Nakłady, kolportaż, zasięg, oddziaływanie. In: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 1989. Nr. 3. (továbbiakban: BURZYŃSKI, 1989.) 44–46. p. Az egyes feldolgozásokban említett akár 50 ezer darabos példányszámot a szerző túlzásnak tekinti, megjegyezvén, hogy az esetleges ünnepi számok, a gazdasági konjunktúra idején, valamint kampányidőszakban nyomtatásba került számok magasabbak lehetettek. PACZKOWSKI, 1980. 57–58., 122. p. A lap példányszámáról eltérő adatok állnak rendelkezésünkre. A korszak teljes sajtótörténetét feldolgozó Andrzej Paczkowski szerint a lap példányszáma a májusi fordulat után is 22–24 ezer körüli volt, míg a szilészi sajtó történetét feldolgozó Edward Długajczyk 40 ezres darabszámról is írt, megjegyezvén, hogy egyes ünnepi számai, pl. az 1925. évi újrészlettel a 75 ezret is elérte. DŁUGAJCZYK, 1990. 67. p.

1925-től már fényképes illusztrációkat közöltek, a következő évtől heti jellegű mellékletet is kiadtak, ami mindenképpen fejlődésre enged utalni, hétköznap 6-8, vasárnaponként már 20 oldalon jelenve meg. Bár Varsóban befolyásuk relatíve kevésbé érvényesült, Krakkó mellett a fővárosban is volt részlegük, ténylegesen pedig a Felső-Szilézia nagyvárosaiban voltak széleskörűen reprezentálva és terjesztése kiválóan megoldva.⁹⁶ A regionális koncentrátság több okra vezethető vissza. Katowice környékén és a sziléziai térségben döntő tényező volt, hogy Korfanyt komoly kultusz övezte a régióban vállalt mérvadó politikai és gazdasági szerepe miatt, melyhez kétségtelenül helyi, valamint társadalmi származása is releváns indokot szolgáltatott (apja sziléziai bányász volt). Mindenképpen fontos szempont volt a párt egyfajta sziléziai centralizációja. 1932 végén például a „chadecja” 487 ún. „politikai körrel” rendelkezett Lengyelországban, ebből 327 Felső-Sziléziában működött. Ez a szám 1934-re 342-re nőtt, ez kb. 20 ezer tagot jelentett.⁹⁷ A szám a nemzeti demokrata párt tagságához képest elenyészőnek tűnhet, de ha figyelembe vesszük, hogy az évtized végén az SP-nek nagyjából ennyi tagja volt, megerősíti a mozgalom regionálisabb központosultságát. A *Polonia* terjesztése leginkább Katowice környékén, valamint a Zagłębie Dąbrowskiben volt kiépítve, igaz részlegeik számát fokozatosan növelték, 1938-ban már Gdyniában is nyitottak, holott egyes országrészekben a kereszténydemokrata mozgalom kifejezetten alacsonyan volt reprezentálva. (Továbbá a katolikus *Mały Dziennik*, mint esetlegesen konkuráló, olcsó termék 1935 után olvasott lappá vált ezekben a régiókban is.) A PSChD-nek a keleti vajdaságokban sem volt számottevő ereje, míg bizonyos nyugati régiókban a másik kereszténydemokrata párt, az NPR volt befolyásos(abb) szervezet, lapként pedig, például Wielkopolskában a *Dziennik Bydgoski* dominált.⁹⁸

További tényezőként kell emlitenünk a mozgalom belső megosztottságát, ami például – ahogyan már említettük – 1927-ben a varsói szervezettel való szakításhoz vezetett (a PSChD-nek nem volt erős befolyási csoportja Varsóban⁹⁹), ill. más területi szervezetek vezetői is averzióval viseltettek Korfany személye iránt. Emellett kétségtelen tény, hogy a Korfany már rendelkezett sajtótermékkel a fővárosban, a korábbi miniszterelnöktől, Paderewskitől megvásárolta a *Rzeczpospolita* lapot, így szerezvén hangot – többek között – a felső-sziléziai iparosok körének Varsóban, illetve a központi részekben.

A *Rzeczpospolita* 1920. január 15-én jelent meg először, nagyszámú, 100 ezres olvasótábor szándékozva elérni. A kitűzött cél sosem valósult meg, a saját nyomda, a jelentős számú külföldi és belföldi tudósító, valamint a napi kétszeri megjelenés magas színvonalon szerkesztett, leginkább értelmiségieknek szánt lapnak indult, pénzügyi nehézségei gyorsan felszínre kerültek, melyben az erős konkurencia döntő szerepet

⁹⁶ Önálló részlegek: működtek pl. Sosnowiecben, Królewska Hutában, Rybnikben, Bielskoban. DŁUGAJCZYK, 1990. 67. p. Azok bővítéséhez ld.: BURZYŃSKI, 1989. 46–47. p.

⁹⁷ ORZECHOWSKI, 1975. 387–396. p. A PSChD-nak mint önálló politikai pártnak a létszáma 1934-ben 23 ezer fő volt. MAJCHROWSKI, 1984. 18. p. Közülük mindössze 2800 tag fizetett hozzájárulást.

⁹⁸ BURZYŃSKI, 1989. 51. skk. p.

⁹⁹ PACZKOWSKI, 1980. 58. p.

játszott.¹⁰⁰ A tranzakció 1924-ben történt, a korszak lengyel sajtótörténetének egyik legnagyobb afférját okozva. Korfanty (és a mögötte álló sziléziai ipari-arisztokrata elit¹⁰¹) ugyanis a szerkesztő-csoport tudomásán kívül vásárolta fel az orgánumot, majd hamarosan 24 szerkesztőségi tag visszavonulót fűjt, míg a Varsói Újságírók Szindikátusa és az Újságírók Szindikátusának Kongresszusa elítélte a tulajdonos-váltást, a kiadók bojkottját elrendelve. A helyzet mintegy fél év múlva, 1925. március 2-án oldódott meg, amikor Korfanty egy kibocsátott nyilatkozatában elismerte, hogy a lap munkatársainak joguk van kártérítés követeléséhez. A lap helyzetében a továbbiakban sem következett be stabilitás, a májusi fordulatot követően a kiadó elvált a nyomdától, Korfantyt éles támadások érték, hamarosan át is engedte a lapot más chadecja-körökhöz kapcsolódó politikusoknak. A *Rzeczpospolita* szerkesztője 1928 nyaratól Zygmunt Kaczyński atya¹⁰² lett, majd a lap – a katolikus szálát erősítve – 1930-tól a Dom Prasy Katolickiej („Katolikus Sajtó Háza”) kiadóvállalat kezébe került.¹⁰³

Külföldön Párizsban, Londonban, Bécsben és Gdańskban rendelkeztek tudósítóval. A kezdeti gyors és sikeres kibontakozásban szerepet játszott, hogy a sziléziai térségben a *Polonianak* nem kellett számottevő konkurenciával megküzdenie.¹⁰⁴ 1927-ben a lapot kiadó részvénytársaságnak (mely tagjai elsősorban Korfanty közeli hozzátartozói voltak¹⁰⁵) tőkét felemelték, így 1928-tól magasabb színvonalon tudták

¹⁰⁰ PACZKOWSKI, ANDRZEJ: Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939. Warszawa, 1983. (továbbiakban: PACZKOWSKI, 1983.) 110–113. p. A lap anyagi feltételeit Paderewski és a lapot irányító Stroński lwowi politikai barátai, élükön Dubanowicz-csal biztosították. A vezetőség úgy kalkulált, hogy a kitűzött 100 000 darabszám biztosítja a szükséges anyagi kondíciókat, 120 ezer pedig már nyereséges vállalkozássá teszi azt. PACZKOWSKI, 1980. 41. p. A lap anyagi veszteségeit a többszöri felfüggesztések, elkobzások, valamint a csökkenő példányszám miatti pénzügyi kiesések tovább súlyosbították. 1923-ban Dubanowicz csoportja kilépett a *Rzeczpospolita* mögül, így a nyomda és a kiadó (részvénytársaság) teljesen Paderewski kezébe került. A korábbi miniszterelnök-művész anyagi helyzete 1924 tavaszán vált bizonytalanná, ezért a lap továbbadása mellett döntött.

¹⁰¹ A tényleges felvásároláshoz szükséges pénzt Paczkowski teljes sajtókorszakra vonatkozó munkája szerint a sziléziai Bányász-Kohász Iparos Szervezet adta. PACZKOWSKI, 1980. 42. p.

¹⁰² Kaczyński 1930–1939 között a Katolikus Sajtóügynökség (KAP) igazgatója volt.

¹⁰³ PACZKOWSKI, 1983. 114–115. p.

¹⁰⁴ DŁUGAJCZYK, 1990. 63–69. p.

¹⁰⁵ Korfanty mellett felesége, bátyja, sógora és néhány helyi (katowicei) pap, politikus volt a vállalkozás tagja. Maga a nyomda ekkor már több mint 100 embert foglalkoztatott, a korszak végén lezajlott modernizációnak betudhatóan már 170–180 főre teszik az alkalmazottak számát. Paczkowski szerint a vállalat az utolsó években pénzforgalma alapján az egyik legjelentősebb kiadóvá vált, lapjainak (ebbe beleértve a „Polonia”-t) Szilézia és Zagłębie régióiban, Dél-, ill. Délnyugat-Lengyelországban és a Kielce környéki részeken volt jelentős lefedettsége, de határon túlra, főleg Csehszlovákiába is eljutottak termékei. PACZKOWSKI, 1980. 121., 191. p. Długajczyk adatai szerint 1930-ban a vállalat 69 embert foglalkoztatott, melyből 15–16 fő dolgozott állandóként a *Polonia* számára. DŁUGAJCZYK, 1990. 123. p.

megjelentetni. További mellékleteket nyomtattak a laphoz, például a hetente megjelenő *Przyjacieli Rodziny* („Család Barátja”) vagy a *Wiadomości dla Rolników* („Hírek a Gazdáknak”) címmel. Jelentős volt a rendszertelenül kiadott, egyoldalas *Sprawy Kobiety* („Női Ügyek”), *Dodatek Społeczny* („Társadalmi Melléklet”), a tíznaponta megjelenő *Dodatek Literacki* („Irodalmi Melléklet”), vagy a másik, magas színvonalú irodalmi rovat, a *Literatura–Rozrywka* („Irodalom–Szórakozás”) és a *Śmiech* („Nevetés”).¹⁰⁶ Korfanty mintegy bázisát szélesítendő megindította a heti három alkalommal, kora reggeli órákban megjelenő *Gazeta Powszechna* („Általános Újság”), mely szintén vállalatának keretében került nyomtatásba.¹⁰⁷ A lap profilját a következőképpen határozta meg olvasói számára: „Emlékezzetek arra, hogy a ti »Poloniátok« a fő orgánom, mely védi a jogot és igazságosságot, amely harcol a politikai banditizmussal és emberi megvetéssel, rettenthetetlenül küzdve azért, hogy a mi országunk ne váljon vad Mexikóvá, hanem maradjon a civilizáció és kultúra országa.”¹⁰⁸

A kiadás az 1930-as években már „családi vállalkozásként” működött, hiszen a teljes hozzáköthető tőke Korfanty, illetve családja kezében volt. A világgazdasági válság alatt anyagi helyzete megingott, melyet a politikai repressziók tovább nehezítettek, példányszáma az évtized közepén számottevően csökkent, mintegy 14-15 ezer darabra esett vissza, melyben bizonyára árának megduplázódása is szerepet játszott.¹⁰⁹ A *Polonia*, akárcsak más „chadecjás” orgánumok, erősen szenvedett a hatósági fellépésektől, számos alkalommal kobozták el,¹¹⁰ szerkesztőit mintegy 50 alkalommal perelték be, támadások történtek a szerkesztőség ellen, előfordultak fizikai bántalmazások,¹¹¹ szerkesztőségi házkutatások, de még ellenük tervezett merényletet is leplezett le a rendőrség.¹¹²

1935-ben, Korfanty Csehszlovákiában történt emigrálása után a kiadóvállalat irányítása kisebbik fia, Witold kezébe került, aki 1938. szeptemberi haláláig vezette azt.¹¹³

¹⁰⁶ PACZKOWSKI, 1980. 122. p.; DŁUGAJCZYK, 1990. 67. p.

¹⁰⁷ DŁUGAJCZYK, 1990. 124. p.

¹⁰⁸ *Polonia*, 1927. május 11. nr. 90. Közzéteszi: DŁUGAJCZYK, 1990. 120. p.

¹⁰⁹ DŁUGAJCZYK, 1990. 191–192. p.

¹¹⁰ CZARNIK, OSKAR S.: Ideowe i literackie wybory „Robotnika” w latach 1918–1939. Warszawa, 1996. 30. p. Négy év során 200 alkalommal kobozták el a *Poloniát*. PACZKOWSKI, 1980. 10–16. p. Paczkowski adatai szerint az 1926-os hatalomátvételt követő négy esztendőben történtek ezek az elkobzások, melyek leginkább a szocialista *Robotnikot* érintették. A PPS orgánumát 1926 és 1935 között kb. 500 alkalommal, míg az „endecja”-hoz tartozó *Gazeta Warszawskat* 260-szor kobozták el. PACZKOWSKI, 1980. 14. p. A *Polonia* nyomdagépét adórtartozás miatt le is pecsételték 1930. szeptember 27-én. DŁUGAJCZYK, 1990. 123. p.

¹¹¹ Pl. a lap akkori főszerkesztőjét ütötték meg, aki egyben a régióban működő újságírói szindikátus elnöke is volt.

¹¹² DŁUGAJCZYK, 1990. 120. p.

¹¹³ MALINOWSKI, 1995. 105–125. p. Witold Korfanty mindössze 28 éves volt ekkor. Temetésén prágai emigrációban élő apja nem vehetett részt, aki hamarosan Párizsba költözött, lévén, hogy a náci megszállás után a Gestapo kereste. Csak 1939 áprilisában döntött a visszatérés mellett, miután hamarosan (28-án) letartóztatták és Varsóba

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a korszakon túlélő kereszténydemokrata irányzatot több párt képviselte a két világháború között. Ezen szervezetek többször váltottak nevet, vagy vettek részt különböző együttműködésekben, a II. Lengyel Köztársaság éveiben a pozíciókeresés erősen jellemezte őket. A „chadecja” pártok nem voltak egységes politikai szervezetek, belső ellentéteiknek köszönhetően több kisebb csoport vált ki soraikból, melyek a kommunistákkal szinkronba jutottaktól a nemzetiszocialista elveket hirdető (és erősen antiszemita) kisebb pártok, mozgalmak széles palettáját vonultatták fel.

A „chadecja”-mozgalom politikai besorolása is mobilis volt a korszak során: lengyel történészek 1928-ig jobboldalinak tekintik őket, majd különböző, főleg parasztpárti erőkkel való kooperációikat követően a centrum-csoportba helyezték, igaz, a '30-as években sem zárkóztak el kategorikusan a jobboldali ellenzékkel való esetleges együttműködéstől; az „útkeresés” (ekkor is) jellemző volt rájuk. Korfanty a „szanációs ellenzéki táborban az endecja és a népi mozgalom jobboldali csoportjai közé helyezte magát”.¹¹⁴

Pártjaik közül a PSChD (öt éven keresztül ChNSP) és az NPR emelkedett ki, melyek 1937-es fúziójával jött létre az ellenzéki SP. Egyesülésük egyfajta védekező mechanizmus volt az elszigetelődéssel szemben, lévén, hogy ezen pártok 1926-tól ellenzéki szerepkörben jelentősen veszítettek erejükből és jelentőségükből a korszak elejéhez viszonyítva, amikor különböző együttműködéseknek, például a nemzeti demokratákkal kötött szövetségüknek betudhatóan koalíciós kormánypárttá váltak (Piast-Chejna koalíció), de viszonyuk később az „endecja”-val is megromlott.

A leginkább középosztály által támogatott, territoriálisan eltérő népszerűségnek örvendő irányzat a korszak folyamán végig szoros viszonyt ápolt a katolikus egyházzal, mely jelentősége XI. Pius 1931-ben kiadott enciklikáját követően tovább nőtt, a katolicizmusnak egyértelműen domináló szerepet szántak a vallások között.

A zsidókérdésben hatalomra kerülésük után gyorsan kifejtették álláspontjukat: koalíciós kormányuk alatt, 1923-ban felmerült a numerus clausus követelése, a kérdést a lengyel állam egyik legfontosabb problémájának látták, sajtójuk hasábjain gyakran nyilvánultak meg e témában. Egyes ideológusaik, illetve publicistáik konkrét tervekkel álltak elő, időnként a múltbeli életformákat, például a gettót is megoldásnak szuggerálván, egyik legmeghatározóbb személyiségük, Jan Piwowarczyk pedig az emigrációra dolgozott ki részletes tervet.

A faji/biológiai antiszemitizmushoz ők sem jutottak el, de gazdasági és kulturális kérdésekben határozottan kirekesztő és diszkriminatív álláspontot képviseltek, a zsidóságban veszélyt, fenyegetést láttak – mind a lengylségre, mind a keresztény kultúrára nézve. 1936-ig két orgánumon

szállították. A börtönben egészségi állapota rohamosan romlott, augusztus 17-én, 65 éves korában, az I. sziléziai felkelés 20. évfordulóján elhunyt. Halála körül különböző pletykák merültek fel, pl. megmérgezéséről, augusztus 20-án Katowicében temették el.

¹¹⁴ ORZECZOWSKI, 1975. 424. p.

keresztül (ezután a katowicei *Polonia* került a kereszténydemokrata sajtón belül helyzetbe) gyakran polemizáltak más irányzatok lapjaival. A zsidóságon kívül ellenségesnek vélték a szocialista és kommunista irányzatot, melyben nem játszott elhanyagolható szerepet, hogy „vallástalannak” látták őket, illetve összefonódásukat hangsúlyozták a zsidóságot képviselő körökkel. Külpolitikailag reálisan látták a német veszélyt, melynek betudhatóan jobb viszonyra törekedtek a csehszlovák kormánnyal (Magyar vonatkozásban kevés információval rendelkezünk, a konkrét, 1927-ben megvalósult barátsági szerződés után már nem kerültek olyan politikai pozícióba, hogy ennek komolyabb szerepet szánjanak.).

A „chadecja” sajtója (1928 utáni viszonylatban) a centrupártokkal összevetve a legjelentősebb volt, de elmaradt a kormánypártiaktól vagy a jobboldali nemzeti demokratáktól. Legnagyobb befolyásra déli, délnyugati területeken tettek szert, meghatározó lapjuk a felső-sziléziai területeken számottevő konkurencia nélkül domináló, Korfanty személyéhez erősen kötődő *Polonia* volt, melyet a hatósági retorziók és repressziók a többi ellenzéki orgánumhoz hasonlóan sújtottak.

A debreceni református hittudományi kari tanárok tudományos pályájának néhány jellemzője.* (Életrajzi adattárunk alapján)

Kovács I. Gábor

Hosszabb ideje folyó történeti tudáselit kutatásunk keretében foglalkozunk az 1848 és 1944 között Magyarországon működött nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokkal. Hozzákezdünk a közel száz év alatt királyi/kormányzói kinevezést kapott, egyetemi tanári esküt tett 1044 egyetemi tanár életrajzi adattárának az elkészítéséhez. Az egyes személyekről szóló szócikkek címszavairól ld. az 1. sz. táblázatot.

Elkezdjük az ezen séma szerint készülő adattár építését. Ebben a munkában felekezeti csoportok szerint haladunk, mert korábban a két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációját vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a leginkább a társadalom középrétegeiből származó egyetemi tanárok körében jól megfigyelhetők voltak bizonyos szocio- és etnokulturális alakzatok, döntően kisebb-nagyobb felekezeti-művelődési tömbök.¹ A jól körülhatárolható zsidó és zsidó származású egyetemi tanári csoport adattárát már közzeltük.² Most a 183 református egyetemi tanár szócikkein dolgozunk azzal a feltevéssel, hogy ennek a csoportnak a hátterében a református kollégiumok és partikuláik, valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában, erőterében formálódó, magyar etnikumú, történetileg kiforralt alakzat áll. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara húsz tanárának elkészült prozopográfiáját elemezve igazolódni látszik, hogy a 18. századtól kontinuuusan létezett ez a református felekezeti-művelődési alakzat. Centrumában a német Pfarraushoz hasonló papi rend volt, tanár, tanító, falusi jegyző és gazdatiszt elemekkel kiegészülve, szoros kapcsolati hálóval kötődve a kismemességhez. A papi hivatás öröklődött, prédikátori dinasztiák alakultak ki, de az alakzat létmódjának legfőbb konstituáló tényezője a folytonos kiegészülés volt újabb személyekkel, családokkal. Ugyanakkor azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, a hangsúlyeltolódások ellenére egyfajta állandóság jellemezte. Amint azt egy utóbbi írásunkban részletesebben is bemutattuk, magyar etnikumú, felfelé törekvő református nemes és nem nemes kisbirtokosok, kézművesek, magyar etnikumú református nemesi és

* A tanulmány elkészítését a K 109209 számú OTKA program és a Dunamelléki Református Egyházkerület támogatta.

¹ KOVÁCS I. GÁBOR – KENDE GÁBOR: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.* Bp., 2011. 192–193. p.

² *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció.* Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára, 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású tanárok. Szerk.: Kovács I. Gábor. Bp., 2012.

honorácior értelmiségi csoportok, kisebb református birtokos nemesek tartoztak ide.³

Most pedig a debreceni református hittudományi kari professzorok elkészült életrajzi adattárának alapján más vonatkozásokat, elsősorban a tudományos pályára kerüléssel, a tudományos pályafutással kapcsolatos néhány mutatót szándékozunk elemezni.⁴ Ennek jobb megértéséhez először nagyon röviden bemutatjuk a református hittudományi kar létrejöttének körülményeit, majd azt, hogy az 1914 és 1950 közötti húsz professzort tulajdonképpen három nemzedéki csoportra tagolhatjuk.

A debreceni tudományegyetem s benne a református hittudományi kar megalakulásának történetét az események résztvevője, Kun Béla jogakadémiai, majd egyetemi tanár még 1917-ben megírta.⁵ Később ugyanezt részletesebben is taglalta, keretbe foglalva az előzményekkel és a későbbi fejleményekkel.⁶ Foglalkozott vele Varga Zoltán, az első debreceni egyetemtörténeti monográfia szerzője is.⁷ Legújabbban pedig az egyetem százéves évfordulójára írott modern összefoglalásban Fekete Károly és Mudrák József pontos és magvas írásai foglalták össze a legfontosabb tudnivalókat.⁸ Ezekre az írásokra támaszkodva mi most csak az egyetem és a kar alapításának néhány olyan mozzanatát említjük meg, amelyeknek figyelembe vétele fontos a későbbiek megértéséhez. Fontos tudni, hogy az új állami egyetem formális értelemben nem volt a Kollégium jogutódja, de egyértelműen annak bázisán jött létre. A Kollégiumot, benne a teológiai és a jogi akadémiát is fenntartó Tiszántúli Református Egyházkerület az egyetem alapítására készülve Debrecen város támogatásával a 19. század végétől fokozatosan gyarapította az akadémiai tanszékek számát, s 1908-ban létrehozta a tanárképzés céljával a Kollégium harmadik főiskolai szintű intézményét, a Bölcsészeti Akadémiát. 1907 és 1912 között a Kollégium akadémiai tanszékeinek száma kilenccel szaporodva elérte a huszonnégyet. Ez volt az az intézményi alap, amely a későbbi egyetem négy kara közül háromnak a kiindulópontja volt.

³ KOVÁCS I. GÁBOR: A debreceni tudományegyetem református hittudományi kari tanárainak prozopográfiája és a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiája. In: *Korall*, 2014. 56. sz. 46–68. p.

⁴ Az elemzés alapját képező adattár elérhető a *Korall* folyóirat honlapján az 56. szám alatti „E-függelék” menüpontból: http://korall.org/efg_ - 2014. december.

⁵ KUN BÉLA: A debreceni egyetemért. A tiszántúli református egyházkerület emlékkönyve a debreceni m. kir. tudományegyetem létesítésének történetéről. Debrecen, 1917.

⁶ KUN BÉLA, SZENTPÉTERI: Az egyetemmé alakulás története, a Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek, mint egységnek az életében. [Debrecen], 1941.

⁷ VARGA ZOLTÁN: A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944. [Debrecen], 1967.

⁸ FEKETE KÁROLY: A Debreceni Egyetem bölcsője, a város református kollégiuma. In: A Debreceni Egyetem története, 1912–2012. Szerk.: Orosz István – Bartha János. Debrecen, 2012. 16–27. p.; FEKETE KÁROLY: A Református Hittudományi Kar. In: Uo. 115–140. p.; MUDRÁK JÓZSEF: Egyetemalapítás: tervek és a Debreceni Tudományegyetem megalakulása. In: Uo. 41–56. p.

Az egyházkerület 1905-ben mondott le végleg a református egyetem tervéről, s 1908 után Debrecen város egyetemi bizottságával együtt az állammal való megegyezésre törekedett. Lemondott saját akadémiai fenntartásáról, s támogatta egy négy karú állami egyetem alapítását. Az egyházkerület, a debreceni református egyház és Debrecen városa jelentős anyagi erő, elhelyezés és építési területek felajánlásával járult hozzá az universitas létrehozásához. 1911 végére körvonalazódott a megegyezés, amelyet Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1911. november 4-i rendelete rögzített. E szerint a létrehozandó állami egyetemen református hittudományi fakultás is lesz, induláskor hét tanszékkal. A kar fenntartásához az egyházkerület hetvenezer korona éves átalányösszeggel járul hozzá, amely összeget a tanszékek szaporodása esetén megfelelő arányban emelni fog. Erre a karra is a szokott módon egyetemi jelölés alapján a király nevezi ki a tanárokat, de az egyházjog és a bölcselet tanára kivételével csak lelkészképzéssel rendelkezőket lehet kinevezni. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a budapesti tudományegyetem római katolikus hittudományi kari tanárainak a kinevezéséhez az esztergomi prímás hozzájárulása kell, itt is szükség lesz előzetes egyházi hozzájárulásra. Ezt a református egyházalkotmány elvei szerint egy olyan bizottság adja majd, amelynek tagja a tiszántúli egyházkerület püspöke, világi főgondnoka és a Debreceni Református Egyházközség egyik – lelkészi vagy világi – elnöke. A tanári kar lelkész tagjai az egyházi törvények szerinti fegyelmi vétségeikért az egyházi bíróság ítélete alá tartoznak. A kar végzett hallgatóinak lelkésszé minősítése az egyházkerület jogköre.⁹ A miniszteri leirat rögzítette, hogy a Kollégium biztosít helyiségeket a hittudományi karnak s rá tartozik ezek dologi költségét is fedezni. A Kollégium könyvtárát és gyűjteményeit az egyetem tanárai és a hallgatók díjtalanul használhatják. A világi karokra az egyházkerületnek nincs befolyása s velük kapcsolatos kötelezettsége sincs. Az egyetemi évnyitó és évzáró ünnepet megelőző istentiszteletet azonban a teológiai kar egyik tanára tartja a Nagytemplomban, amelyen hivatalosan részt vesz az egyetem tanácsa a rektorral együtt.¹⁰ A miniszter ehhez a következő héten még azt az ígéretet fűzte, hogy a hittudományi kar tanárai az államtól ugyanazt a fizetést kapják, mint más karok tanárai s korábbi szolgálati idejüket méltányos módon beszámítják.

A megegyezést, a főiskolai intézmények megszüntetésével együtt jóváhagyta az egyházkerület közgyűlése, majd 1912. április 26-i ülésén az Egyetemes Konvent is, mint a magyarországi református oktatás és köznevelés legfőbb irányító hatósága. A debreceni s vele együtt a pozsonyi tudományegyetem létrehozásáról szóló törvényt az országgyűlés 1912. július 7-én fogadta el, s mint az 1912. évi XXXVI. törvénycikk július 11-én jelent meg az Országos Törvénytárban. A törvénycikk a pozsonyi tudományegyetemen evangélikus hittudományi kar létrehozásáról is rendelkezett. Így a budapesti római katolikus egyetemi hittudományi kar után mindkét nagyobb protestáns felekezetnek is lehetősége nyílt egyetemi szintű teológiai képzésre a doktoráltatás jogával együtt. Ezek az egyetemi

⁹ Ezt később, 1913 májusában az új kultuszminiszter, Jankovich Béla úgy pontosította, hogy a lelkészi képzés is az egyházkerület kompetenciája.

¹⁰ Ez is a budapesti tudományegyetemen fennálló szokásrendet követte.

hittudományi karok 1950 augusztus végéig álltak fenn, ekkor ugyanis miniszterelnöki rendelettel leválasztották őket az egyetemekről, s ezzel visszaminősültek teológiai akadémiákká.

Visszatérve az időrendhez, az egyetem 1914 szeptemberi megnyitására – egyelőre három karral: hittudományi, jogi, bölcsészeti – 1914. január 20-án állapotott meg Jankovich miniszter az egyházkerület és Debrecen városa egyesített küldöttségével. Az egyetemi tanári állásokra, köztük a hittudományi kar hét tanszékére 1914. március 31-i határidővel hirdetett pályázatot a miniszter. Az egyházi bizottság a hittudományi karra pályázók mindegyikének kiadta azt a bizonyítványt, amely szerint egyházi szempontból nincs ellenük kifogás. A kar pályázatainak érdemi elbírálására a miniszter a református egyház kiemelkedő lelkészi tagjaiból hozott létre bizottságot. A kollégium megszűnő teológiai akadémiáján hat tanszék volt, amelyek közül az egyháztörténelem tanszéke Balogh Ferencnek (1836 – 1913), a debreceni újortodoxia meghatározó alakjának 1913-as halála óta nem volt betöltve. A gyakorlati teológia tanszékének tanára, Csiky Lajos (1852 – 1925) pedig nyugdíjazását kérte. Így végül is négy volt akadémiai tanár adta be pályázatát: Erdős József az újszövetségi, Sass Béla az ószövetségi, Kiss Ferenc a lelképásztorkodástani, Lencz Géza pedig a dogmatika tanszékére. Ők valamennyien sikeresen pályáztak.

A fennmaradó három tanszékre elvileg nyitottabbak voltak az esélyek. Ennek története még nincs feldolgozva, de elgondolkoztató Ravasz Lászlónak (1882–1975), a kolozsvári teológiai fakultás akkori gyakorlati teológiai tanárának, a már országosan ismert teológusnak 1914. március 4-én kelt levele, amelyet Baltazár Dezső (1871–1936) tiszántúli püspöknek, az Országos Református Lelkészegyesület elnökének a pályázatok érdemi bírálatát végző bizottság meghatározó tagjának írt: „Nem teszi be a lábát a debreceni egyetemre, akit Te nem akarsz, és feltétlenül beteszi az, akit Te akarsz”.¹¹ Mindenesetre a gyakorlati teológia tanszékére az egyébként kiváló tehetségű Ferenczy Gyula kapott kinevezést, aki több évig folytatott külföldi tanulmányokat, s 1896-tól a kollégium bölcsészeti akadémiájának történelemtanáráként az asszirológiától kezdve sokféle tudománnyal foglalkozott, de egyiknek sem vált igazi szaktudósává, viszont 1907-től Baltazár elnöksége mellett az ORLE főtitkára is volt, s Baltazár közéleti-politikai küzdelmeit is tevékenyen támogatta.

Nem tudjuk biztosan, hogy az újonnan felállított vallástörténet és rokontudományok tanszékére pályázott-e a fiatal Varga Zsigmond, aki összesen több mint négy évig folytatott külföldi tanulmányokat a bibliai tudományok, a sémi nyelvészet és a vallástörténet kimagasló tudósainál a berlini, genfi, utrechti egyetemeken, valamint állami ösztöndíjjal Londonban és Párizsban, s 1911-ben egyrészt sémi összehasonlító nyelvészetből doktorált a budapesti bölcsészkaron, másrészt a kolozsvári teológián habilitált ó- és újszövetségi bibliai tudományokból. Mindenesetre feltűnő, hogy Varga a kolozsvári teológiai fakultás frissen kinevezett rendkívüli tanáráként az egyetem megindítása előtti évben, 1913. szeptember 1-jétől átpályázott Debrecenbe, ahol ekkor a kollégium

¹¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I/1/e. 525/1914. Idézi: IRINYI KÁROLY: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918. Debrecen, 2002. 284. p.

nagykönyvtárának ideiglenes könyvtártisztje lett. A hittudományi kar vallástörténet tanszékére viszont az egyébként nagy tudományú és sok nyelvet beszélő, de rendszeres külföldi egyetemi tanulmányokat nem folytatott, tudományos fokozattal nem rendelkező szeghalmi lelkészt, Csánki Benjáminnt nevezték ki.¹² Az egyháztörténelem tanszékét Zoványi Jenő, a sárospataki teológiai akadémia tanára kapta meg, aki korábban súlyos konfliktusba került a sárospataki intézménnyel.¹³

Az induláskor, 1914 augusztusában kinevezett hét tanárt generációs szempontból összetartozónak tekinthetjük. (Ld. 2. sz. táblázat.) Erdős József 1856-os születésével a legidősebb volt, de a többiek mind 1861 és 1870 között születtek. Ehhez az első kohorszhoz számíthatjuk még az 1866-os születésű Pokoly Józsefet is, aki ugyancsak 1922-től lett a kar tanára, de őt is 1914 augusztusában nevezték ki az egyetem bölcsészkarára.¹⁴ Kinevezésük idején negyvennégy és ötvenhárom éves kor között lévén valamennyien erejük teljében levő, tevékeny férfiak voltak ötvenéves átlagéletkoraival.

A hittudományi kar tanárainak következő ötös csoportja generációs szempontból az előbbieknél is szorosabban összetartozott. Őket 1921 és 1930 között nevezték ki a különböző okokból megüresedett tanszékekre (tanszékcseré, fegyelmi, nyugdíj, elhalálozás). Ebben a szakaszban a tanszékek állásainak betöltése már az általános egyetemi eljárási szabályok szerint az egyetemi autonómia keretei között történt. A kari tanács és az egyetemi tanács felterjesztése alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter tett javaslatot a kormányzónak. Annyi eltérés azért még mindig volt a megszokott egyetemi gyakorlattól, hogy a betöltendő tanszékekre egy esetben sem írtak ki pályázatot, hanem rendre egy-egy kiválasztott tudóst hívtak meg. Igaz, hogy két esetben a meghívás nem járt eredménnyel, mert a kiszemelt tanárok azt nem fogadták el. Így 1921-ben az egyházszertartástan és valláspedagógia tanszékre, majd 1929-ben az újszövetségi tanszékre mégiscsak hirdettek pályázatot.¹⁵ Ebből a generációból valamennyien 1886 és 1890 között születtek. Kor szerint hozzájuk tartozott az egyébként 1936-ban kinevezett Makkai Sándor, volt erdélyi püspök, aki szintén 1890-ben született. Hatuk átlagéletkora egyetemi tanári kinevezésükkor éppen negyven év volt, ami tíz évvel kevesebb, mint az előző generáció kinevezéskori átlagéletkora.

A harmadik s egyben utolsó nemzedék egy tagját 1934-ben, a többi ötöt pedig 1940 és 1947 között nevezték ki. Őket, egy kivételével, teljesen hozzásimulva az általánosabb egyetemi gyakorlathoz, már pályázat útján

¹² Csánki 1918-ban át is ment az akkor alapított keresztyén erkölces tanterv tanszékére s ezzel nyílt meg a lehetőség arra, hogy Varga Zsigmond a vallástörténeti tanszékre kerüljön.

¹³ 1910-ben elmozdították állásából. Fellebbezés után a konventi bíróság 1912-ben visszahelyezte Sárospatakra, de tanítani nem engedték.

¹⁴ Őt eredetileg 1911-ben hívták meg Debrecenbe a kolozsvári teológiai fakultás egyháztörténelem tanszékéről a bölcsészeti akadémia újonnan felállított egyetemes történelem katedrájára, s onnan nevezték ki 1914-ben az egyetem ugyanezen tanszékére.

¹⁵ Igaz, hogy erre csak egy pályázó volt.

választották ki.¹⁶ 1896 és 1910 között születtek, tehát nem estek annyira közel egymáshoz, mint a második generáció tagjai. Életkor átlaguk két évvel kevesebb volt az előzőnél, s köztük voltak a legfiatalabb korban kinevezett tanárok: Czeglédy Sándor harmincegy, Vasady Béla harminckét évesen lett egyetemi tanár.

A teológia előtti időszakból még két közvetlen szocializációs közeget érdemes megnéznünk professzoraink személyes életéből. Ami a tanárok szüleinek családját illeti, 19 apa volt református s csupán egy római katolikus. Az anyák között 16 a református, 4 a római katolikus. Vallásilag tehát a szülők családja meglehetősen homogénnek tekinthető. Egyedül Zoványi Jenő apja volt római katolikus. (Sőt maga Zoványi is csak tizennyolc éves korában tért át anyja református vallására.¹⁷)

Ha ezután számba vesszük középiskolai tanulmányaikat, akkor azt látjuk, hogy tizenöten közülük református gimnáziumba jártak, egy evangélikusba s csupán négyen tanultak anyagi kényszerűségből lakóhelyük római katolikus (három esetben premontrei) iskolájában.¹⁸ A meghatározó tehát a református, illetve protestáns középiskolázás volt. Ezen belül kétharmados aránnyal dominált a debreceni kollégium illetve az olyan iskolák, amelyek korábban a kollégium partikulái voltak: Szatmár, Hódmezővásárhely, Karcag, Mezőtúr, Kecskemét, Zilah. Ezen kívül Kolozsvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy, Sárospatak és Pápa adott egy-egy középiskolás diákot.

Megvizsgálva, hogy a tanárok hol végezték rendes teológiai tanulmányukat, azt látjuk, hogy az első generációban csaknem kizárólagos volt a századfordulós debreceni református tudományosságba való beágyazódás. A második összetettebb generációban a legjelentősebb a kolozsvári teológia neveltjeinek jelenléte volt. A harmadik generáció is összetett, de ezen belül már a legfontosabb a saját nevelésű, a Debrecenben immár egyetemi szinten képzett doktorált, habilitált teológusok szerepe. Emellett figyelemreméltó itt az is, hogy diákként vagy teológiai tanárként négyen is megfordultak a pápai kollégiumban. A hazai református iskolaközpontok közül a budapesti teológia és a sárospataki kollégium viszonylag kis szerepet játszottak a debreceni egyetemi hittudományi kari professzorok életében.

Jelentős különbségek mutathatók ki az egyes generációk között, ha megvizsgáljuk a tudományos pályára kerülés néhány mutatóját. Először azt érdemes megnéznünk, hogy tanáraink hány év lelkészi szolgálat után és hány évesen kerültek olyan pozícióba, hogy főállásban tudománnyal foglalkozhattak.¹⁹ A leghosszabb, átlagosan 10,5 éves lelkészi gyakorlata az

¹⁶ A kivételt a dogmatika tanszék betöltése jelentette. Ennek oka az volt, hogy a gazdasági válság miatt a Lencz Géza 1932-es halálával megüresedett dogmatika és vallásbölcselet tanszék két évig helyettesek látták el, s amikor a minisztertől engedélyt kaptak a tanszék rendkívüli tanárral való betöltésére, akkor a helyzet gyors cselekvést kívánt, s ezért következett a hosszadalmas pályázati procedura helyett a meghívás.

¹⁷ Nyolc évig egyébként a zilahi református gimnáziumban tanult.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy utóbbiak közül háromnak az apja református lelkész volt.

¹⁹ Nemcsak az egyetemi tanári, hanem az akadémiai tanári, a lelkészképző intézeti és a könyvtári pozíciót is ilyenek tekintettük.

első generációnak volt, jóllehet Csánki Benjámint volt közülük az egyetlen, aki parókus lelkészségből (18 évi szolgálat) került egyenesen az egyetemi katedrára. A többiek egyetemi tanári kinevezésük előtt hosszabb-rövidebb idő óta már mind akadémiai tanárok voltak, de az akadémiai tanárságot megelőzően – Sass Béla és Pokoly József kivételével – bevett módon jónéhány évig lelkészkedtek.²⁰ Átlagosan így 36,6 évesen kerültek tudományos pozícióba. Ez tehát hét esetben először teológiai akadémiai, egy esetben pedig egyetemi tanárságot jelentett. A második generáció tagjainak lényegesen kevesebb, átlagosan mintegy 3,8 éves lelkészi gyakorlata volt a tudományos pályára lépés előtt.²¹ Ez azzal is magyarázható, hogy ők a 11 évig lelkészkedő Csikesz Sándor kivételével több-kevesebb tudatossággal már eleve tudományos/oktatói pályára készültek. Varga Zsigmond, Erdős Károly, Révész Imre csak éppen hogy a kötelező segédlelkészi évet tudta le. De Makkai László is alig két évig (anyagi kényszerűségből) volt gyülekezeti lelkész. Kállai Kálmán pedig körülbelül hat évig működött, mint a külföldi magyarság gondozását végző missziói lelkész. Nagyjából hasonlóak az átlagos mutatói a céltudatosan tudományos pályára készülődő harmadik nemzedéknek. Közülük csak a sokféle nehézséggel küzdő, nehezen pályára kerülő Soós Béla volt két részletben (Erdélyben illetve Debrecenben) hosszabb ideig gyülekezeti lelkész. A többiek csak segédlelkészként működtek.²²

A tudományos pályára készülést két további mutató segítségével vizsgálhatjuk. Számba vesszük egyetemi tanáraink külföldi tanulmányait és azt is, hogy ki milyen tudományos fokozatot szerzett. (Ld. a 3–4. táblázatok.) A külföldi tanulmányutaknál azt láthatjuk, hogy a református diákok évszázadok óta megszokott peregrinációja töretlen mindhárom generáció esetében.²³ A különbség inkább csak a peregrináció irányában volt. Az első generáció teológusainak legfontosabb célpontja a közeli Bécs protestáns teológiai intézete volt. A Bécsben tanuló négy későbbi egyetemi tanár közül kettő fokozatot is szerzett Bécsben néhány évvel az ösztöndíjas tanulmányok után. (Erdős József, Lencz Géza). Bécs mellett a második célpont Németország volt. A magyar református diákok évszázadok óta bejárattott útiránya volt Hollandia is. Az első nemzedékből ketten tanultak egy-egy évig Utrechtben.

A második generációból már senki sem tanult Bécsben, s csak a korábban ott doktorált Erdős József fia, Erdős Károly szerzett ott licenciátust, majd ugyanott doktorált is. A berlini egyetem viszont változatlanul fontos célpont maradt. A hollandiai Utrechtben ugyanúgy ketten tanultak, mint az első kohorszból. Újdonság azonban, hogy Kállay Kálmán az 1761-ben alapított rangos Stipendium Bernardinum hároméves

²⁰ A skála Ferenczy Gyula 7 évétől Kiss Ferenc 27 éves lelkészi szolgálatáig terjedt.

²¹ Révész Imre akadémiai tanárkodása és egyetemi tanári kinevezése között is volt gyülekezeti lelkész.

²² A legtovább, majdnem 8 évig Pákozdy László Márton.

²³ Ebből speciális egyedi okból minden generációban csak egy-egy emberünk maradt ki. Pokoly József a teológia után hosszabb ideig a Tisza-családnál nevelősködött, Soós Bélát pedig az első világháború akadályozta. Csánki Benjámintól tudjuk, hogy nagy tanulmányutakat tett, nagy nyelvismerete volt, de nem iratkozott be dokumentálható módon az egyetemekre.

ösztöndíjával végzett itt tanulmányokat. Nagyon fontos, hogy új úticélok is feltűntek: Genf és Zürich, London és Cambridge, Párizs és a Révész Imre további életútja szempontjából oly meghatározó hugenotta főiskola, Montauban. Új jelenség, ahogyan például Varga Zsigmond a tudományos pályára készülve tervszerűen építkezve sorra járta a tudománya szempontjából fontos centrumokat: két évig tanult Berlinben, egy évig Utrechtben, fél évig Genfben s egy évig állami ösztöndíjjal Berlinben, Londonban és Párizsban. Hasonló módszeres építkezést láthatunk Erdős Károly esetében is, aki egy évig tanult Berlinben, fél évig Zürichben, egy évig Cambridge-ben, majd Bécsben doktorált.

A harmadik nemzedéknél végleg eltűnt az úticélok közül Bécs. Ketten is tanultak a Stipendium Bernardinum több éves ösztöndíjával Utrechtben (Tóth Endre, Pákozdy László Márton), s erősen hangsúlyos maradt Németország is. Igazi újdonságot jelentett viszont az úticélok között az Amerikai Egyesült Államok feltűnése. Itt Vasady Béla az úttörő, aki egy vagyonszerű amerikai evangélikus támogatásával, de jól átgondolt program szerint két évig tanult a német-svájci származású reformátusok daytoni szemináriumában, majd egy évig az amerikai presbiteriánusok legnagyobb teológiai főiskoláján, a princetoni szemináriumában. Clevelandben szentelték lelkésszé s Princetonban szerzett magisteri fokozatot, ahol az egyetem bölcsészeti karán is hallgatott előadásokat. Czegléd Sándornak (1883-1944), a nagytudományú teológusnak, bibliafordítónak a fia, szintén Czegléd Sándor, még tervszerűbben képezte magát a tudományos pályára. Egy évet végzett a pápai teológián, egy évet Budapesten, majd családi támogatással Vasadyhoz hasonlóan két évig tanult Dayton s egy évig Princeton teológiai szemináriumában. Utóbbi városban bölcsészeti tanulmányokat is folytatott. A Délnyugat-Ohio-i egyházmegyében szerzett lelkészi képesítést. Ezután hazai segédlelkészkedés közben még a német teológiai tudománnyal is ismerkedett Halle-Wittenbergben. Török István már középiskolás korában német nyelvterületen megszerezte a szükséges nyelvtudást, majd a Berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a negyedik egyetemi tanévet Berlinben végezte. Később állami ösztöndíjjal Münsterben és Marburgban volt hallgató. Szisztematikusan tanulmányozta a korabeli német teológia legnagyobbjait. Berlinben A. von Harnack-ot, Münsterben K. Barth-ot, Marburgban R. Bultmann-t hallgatta. A harmadik generáció legfiatalabb tagja, Pákozdy László Márton az 1932-33-as tanévet ösztöndíjasként töltötte a halle-wittenbergi egyetemen, ahol professzora támogatásával elnyerve az állami Humboldt-ösztöndíjat még egy évig folytathatta teológiai és nyelvészeti tanulmányait. 1934-től három évig a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával Utrechtben végezhetette ószövetségi, egyetemes vallástörténeti és assziológiai tanulmányait.

Áttekintve a debreceni hittudományi kari tanárok három nemzedékének peregrinációs gyakorlatát, két fontos tendenciát állapíthatunk meg. A tudományos pályára kerülő/készülő magyar református teológusok külföldi tanulmányi célpontjai nemzedékenként mindig újabakkal bővültek, s ezzel az újabb generációk tudományos tájékozódásának horizontja is fokozatosan tágult. A másik fontos tendencia az egyéni tudományos építkezés tudatosságának, rendszerességének erősödése. Mindez szerepet játszott abban, hogy a magyar teológiai gondolkodás színvonala emelkedett, s a magyar református teológusok

munkálkodása egyre inkább lépést tudott tartani a világ protestáns teológiájának újabb fejleményeivel. Már az első nemzedékben előfordult, a másodikban még inkább, hogy nemzetközi ismertséget szerzett valaki s fontos tudományos kapcsolatokat ápolt. A harmadik generáció teológusairól pedig megállapíthatjuk, hogy valamennyien nemzetközileg ismert, elismert, megbecsült tudósok lettek (Vasady Béla, Török István, Czeglédy Sándor, Pákozdy László Márton).

Az ösztöndíjas utak irányával valamelyest összefügg tanáraink nyelvismerete is. A döntő természetesen azért a magyar középiskola és a magyarországi református teológiai képzés mindennapi gyakorlata. Ebből következően ugyanis mind a húszan használni tudták a német nyelvet, a latint, az ógörögöt és a hébert.²⁴ Valószínűleg az is a református teológiai kultúra sajátossága, hogy a professzorok majdnem egyharmada (6 fő) volt különböző keleti nyelvek ismerője. Az ószövetséggel vagy a vallástörténettel foglalkozók változó összetételben ismerték az arab, szír, arámi, asszír, óegyiptomi és sumér nyelveket. A nyugati élő nyelvek közül a német után az angol volt a legismertebb. Tizenegyen tudtak valamilyen szinten angolul. Érdekes módon a három nemzedék itt nagyjából ugyanolyan arányban szerepel, jóllehet az első nemzedékből senki sem volt angliai vagy amerikai ösztöndíjas. A nyelvtudás szintjében azért bizonyára előnyben voltak a második és harmadik nemzedék angol nyelvterületen járt tagjai. A hollandul tudó hét professzor viszont egy kivételével hollandiai ösztöndíjas volt. Olaszul ketten beszéltek, a sokféle nyelvet tudó Csánki Benjámín és Kállay Kálmán. Kállay szülőhelyén, Pozsonyban a szlovák, s szolgálati helyén, Bukarestben a román nyelvet is elsajátította. Románul ezenkívül még hárman tudtak, olyanok, akik szülőföldjük egyes nyelvterületéről hozták ezt az ismeretet. Révész Imrével zárhatjuk a nyelvismeret számba vételét, ő ugyanis az ötvenes években hatvanegynéhány évesen nyelvtanfolyamon igyekezett elsajátítani az orosz nyelvet is.

A tudományos pályára kerülésnek, egyéni előrehaladásnak egyre fontosabb előfeltételévé vált a tudományos fokozatok megszerzése is. Nyilvánvaló, hogy a fokozattal való rendelkezés, vagy annak hiánya nem feltétlenül biztos jele egy-egy tudós kvalitásainak, eredményeinek. Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a tudományos fokozatok megszerzésével kapcsolatos stratégia alakulása igen jó mutatója egy tudományág professzionalizálódásának. A tanárainknál jelentőséggel bíró fokozatok növekvő súly szerint a következők voltak: teológiai akadémiai magántanárság; egyetemi licenciátus; egyetemi doktorálás; egyetemi magántanári habilitáció.²⁵ Az első tanári nemzedék nyolc tagjából háromnak még semmilyen tudományos fokozata nem volt (Kiss Ferenc, Sass Béla, Csánky Benjámín). Pokoly Józsefnek egy kései államtudományi doktorátusa, Ferenczy Gyulának egy szintén kései bölcsészdoktorija volt történelemből. Zoványi Jenő viszont már fiatalon magántanári címet szerzett a sárospataki teológiai akadémián. Egyetemi szintű szakirányú

²⁴ A nyelvismeret szintjében azonban nyilván lehettek különbségek, aminek a pontosítására nincsenek eszközeink.

²⁵ A már pályán levők tudományos elismerésének formái: tiszteletbeli egyetemi doktor; tudományok doktora; MTA tag.

fokozata csak Erdős Józsefnek és Lencz Gézának volt. Mindketten a bécsi egyetemen szereztek licenciátust, majd néhány év múlva ugyanott doktoráltak. Kortársai közül Erdős József a második magyar volt, aki teológiai doktorátust szerzett.

Magyarországon a debreceni hittudományi kar megalakulása előtt nem lehetett protestáns teológiából egyetemi doktorátust szerezni. Ez még a második nemzedék lehetőségeit is befolyásolta. Mindenesetre közülük már csak egy tanárnak, Csikesz Sándornak nem volt semmilyen fokozata. Rajta kívül mindannyian teológiai akadémiai magántanárságot szereztek huszonéves korukban. Ebben a nemzedékben ez volt a meghatározó teológiai irányú fokozat. Ugyanis szintén Csikesz kivételével mindannyiuknak volt egyetemi doktorátusa is, de ebből négy bölcsészdoktori²⁶ s csak kettő teológiai. Erdős Károly az apai minta szerint Bécsben doktorált (1920), amit Debrecenben honosított (1925). Tanáraink közül Kállay Kálmán az első, aki a debreceni hittudományi karon szerzett teológiai doktorátust (1926). A második generációnál az első nemzedékhez képest az is új, hogy 1927-ben ketten a debreceni hittudományi karon habilitáltak egyetemi tanári pályázatuk előtt. (Erdős Károly, Révész Imre.)

A tudományos fokozatok jelentősége, súlya tovább nőtt a harmadik nemzedéknél. Mindenkinek volt valamilyen fokozata, s néhányuknak kettő- sőt háromféle is. A második csoportnál jellemző teológiai akadémiai magántanárság intézménye itt lassan eljelentéktelenedett, csak két ilyen fokozatszerzés volt. A harmadik generációban a meghatározó az egyetemi teológiai doktorátus lett. Mind a hatan a debreceni hittudományi karon doktoráltak 1927 s 1942 között. Négyüknek szintén ezen a karon megvolt a magántanári habilitációja is 1931 és 1942 között. A kar, mint tudományos intézmény megszilárdulásának, autonómiájának biztos jele, ha maga szabja meg a minősítési feltételeket a karra való bekerüléshez s biztosítani és ellenőrizni is tudja a feltételek teljesülését mind a promotio, mind a habilitálás tekintetében.²⁷

Adattárunkban még több olyan adatsor van, amelyek segítségével professzorainknak a tudományos életben betöltött szerepét elemezhetjük. Ilyen például a hazai tudományos és művészeti társaságokban elfoglalt helyre vonatkozó adatsor. Itt jellemzően két társaság szerepel leggyakrabban. Az egyik az 1889-ben alapított, s 1924-ben újjászervezett Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, amely a protestantizmus képviselőjét vállalta a magyar szellemi életben.²⁸ Az első generációból egy kivételével mindenki, a másik két generációból a többség volt itt választmányi tag. Makkai Sándor pedig a társaság elnöke is volt (1938-

²⁶ Ezek egyébként fiatal tudósaink szakirányának megfelelőek voltak: Varga Zsigmond – sémi összehasonlító nyelvész; Révész Imre – történelem; Kállay Kálmán – sémi filológia; Makkai Sándor – pedagógia.

²⁷ Paradox jelenség, hogy a fokozatszerzések fő szervezője, a tudományos minősítések motorja, a lankadatlan tudományszervező a második generáció fokozat nélküli Csikesz Sándora volt. 1934-ben egyébként ezért is kapta meg a pécsi tudományegyetem soproni evangélikus hittudományi karán a honoris causa címet.

²⁸ KÓSA LÁSZLÓ: Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In: Reformátusok Budapesten 2. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 1084. p.; LÁSZLÓ FERENC: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története. In: Uo. 1325–1339. p.

1944). A másik társaság a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság, amely Pokoly József alapító elnök kezdeményezésére 1922-ben alakult, s több szakosztállyal – 1949-es belügyminiszteri feloszlataáig – működve a legjelentősebb vidéki tudományos társaság volt.²⁹ A harmadik, kifejezetten szakmai szervezet, a Coetus Theologorum – Magyar Református Teológusok Munkaközössége Vasady Béla kezdeményezésére jött létre 1939 októberében a teológiai tudományok művelésére. Ennek vezetője is Vasady Béla lett. Néhány helyi, debreceni körben is szerepet vállaltak a teológiai professzorok: így az első nemzedék a Debreceni Protestáns Irodalmi Körben, s mindhárom nemzedék a Csokonai Körben. Makkai Sándor Erdélyben, majd Magyarországon is több irodalmi társaságnak volt tagja. Révész Imre és Erdős Károly a Magyar Történelmi Társulatban, Vasady Béla a Magyar Pszichológiai és a Magyar Filozófiai Társaságban vállalt szerepet. A fokozatosan élénkülő külföldi kapcsolatok ellenére viszonylag kevés részvételt tudunk dokumentálni a külföldi tudományos, vagy részben tudományos jellegű társaságokban.

Fontos mutató a különböző sajtótermékek, hetilapok, folyóiratok szerkesztésében való részvétel is. A húsz professzor közül a sokáig tiszántúli gyülekezetekben lelkészkedő Csánki Benjámint az egyetlen, aki nem vett részt lapszerkesztésben. A debreceni teológián végzők, mint évfolyamelsők általában a *Hittanszaki Önképzőköri Társulat Közlönyének* a szerkesztésével kezdték. A tiszántúli gyökerű első generáció a *Debreceni Protestáns Lapnál* folytatta (Erdős József, Ferenczy Gyula, Sass Béla). Ez az orgánus erős közéleti elkötelezettségű volt, s a század első évtizedeiben Debrecenben és a tiszántúli református területeken a politikai közvéleményt is igyekezett befolyásolni. A lap fontos szerepet játszott a két világháború között is (Erdős Károly és Révész Imre sokáig szerkesztette). Révész Imrének még 1945 után is sikerült újraindítania. 1908-tól jelent meg az Országos Református Lelkészegyesület lapja, a *Lelkészegyesület*, amely a lelkeszi érdekvédelmen túl a Baltazár Dezső-féle politikai protestantizmusnak is hatékony eszköze volt. Ferenczy Gyula, Lencz Géza és Kiss Ferenc felelős szerkesztésével jelent meg, majd a második generációból Erdős Károly szerkesztette 1926-tól Baltazár Dezső 1936-os haláláig. Lencz Géza Varga Zsigmonddal közösen 1916-ban indított folyóiratot *Debreceni Lelkeszi Tár* címmel. Akiknek a pályája Kolozsváron indult, élénk szerepet játszottak az erdélyi református egyházi sajtóban (Makkai László, Révész Imre). A pápai Tóth Endre pedig több dunántúli egyházi lapot szerkesztett.

A kifejezetten teológiai irányultságú lapok sorában az első a Révész Imre által Debrecenben 1921 és 1923 között szerkesztett *Hit és Élet*, amely komoly szerepet játszott abban, hogy a magyar református teológiai gondolkodás a lelki kálvinizmussal elindult a korábbi kritikai teológiától az ige-teológia irányába. Csikesz Sándor nagyszabású vállalkozása volt az 1925-ben elindított *Theológiai Szemle* című folyóirat az Országos Református Lelkészegyesület kiadásában. Az igényesen szerkesztett folyóiratban a legkülönbözőbb teológiai diszciplínák területéről jelentek

²⁹ BAKÓ ENDRE: A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság történetéhez. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XI. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1984. 91–106. p.

meg tanulmányok, friss hazai és nemzetközi lapszemlével együtt. A folyóirattal párhuzamosan jelent meg szintén Csikesz szerkesztésében a *Theológiai Tanulmányok* című sorozat is. Csikesz 1940-es halála után a Coetus Theologorum gondozta a folyóiratot Vasady Béla főszerkesztésével. Vasady különben fiatal professzorként már maga is alapított folyóiratot 1935-ben *Igazság és Élet* címmel, amelynek célkitűzése a gyakorlati lelképásztori feladatok segítése volt. Kiemelkedő Révész Imre szerkesztői tevékenysége, aki részt vett a *Református Szemle* (1913–1920), a *Protestáns Szemle* (1924–1938, 1941–1944), a *Reformáció* (1925–1931), az *Igazság és Élet* (1935–1944), valamint a *Református Jövő* (1940–1944) szerkesztésében. Fő- és felelős szerkesztőként jegyezte a *Debreceni Protestáns Lapot* (1926–1933, 1938–1944, 1945–1949), s főszerkesztőként a *Református Életet* (1934–1944).

Nincs most terünk az adattárunkban egyébként dokumentált közéleti és politikai szerepvállalások részletes elemzésére sem. Csak annyit jegyzünk meg, hogy az első generáció tagjai kevés kivétellel ezen a területen is nagyon aktívak voltak. Négyen közülük, Ferenczy Gyula, Lencz Géza, Pokoly József és Zoványi Jenő tagjai voltak valamilyen szabadkőműves páholyoknak. Volt közöttük több debreceni törvényhatósági bizottsági tag: Csánki Benjámín, Ferenczy Gyula, Lencz Géza. Ferenczy Gyula egyik megszervezője volt a debreceni Városi Pártnak (1906), debreceni elnöke 1918 decemberében az Országos Köztársasági Pártnak. Kiss Ferencet 1920-ban nemzetgyűlési képviselővé választották az Egyesült Keresztény Nemzeti Kiszgazda és Földműves Párt színeiben. Ismeretes a második generációból Makkai Sándor és Révész Imre szerepvállalása. Utóbbi már püspökként a második világháború utáni újrakezdésnél a debreceni helyi politikában és az Ideiglenes Nemzetgyűlésben is nagyon aktív volt. Mindez részleteiben és összefoglalóan is alapos, kimerítő elemzést kívánna.

Izgalmas – teológiai szakértelmet igénylő – feladat lenne a három generáció teológiai gondolkodásának összehasonlítása is. A külföldi tanulmányok bemutatásánál már említettük, hogy a peregrináció irányai is befolyásolhatták az egyes nemzedékek teológiai horizontjának alakulását. Kellő kompetencia hiányában nem vállalkozhatunk arra, hogy érdemben taglaljuk professzoraink teológiai irányultságának változásait, de anélkül, hogy az egyes megemlített teológiai irányzatokat érdemben jellemeznénk, Koncz Sándor alapvető magyar teológiatörténeti munkájának szempontjait felhasználva teszünk néhány megállapítást.³⁰ Megállapíthatjuk, hogy az első nemzedék teológiai gondolkodásának forrásai a liberális teológia és a debreceni modern ortodoxia voltak. Ha eltekintünk a kritikai irányzat kiteljesedését jelentő teológiai liberalizmushoz mindvégig következetesen ragaszkodó Zoványi Jenőtől, akkor azt mondhatjuk, hogy a többiek, akik valamennyien Debrecenben végezték a teológiát, az egyházas kálvinizmus valamelyik árnyalatához tartoztak. Ezen belül Ferenczy Gyula például közelebb állt a liberális teológiához, Lencz Gézánál komoly szerepe volt a liberalizmus vallástudományi törekvéseinek, viszont Erdős Józsefnél és

³⁰ KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942.

Kiss Ferencnél hangsúlyosabb volt a biblikus alapokon álló, a református hitvallásokhoz ragaszkodó tendencia.

A második nemzedékből a vallástörténettel foglalkozó Varga Zsigmondnál, de bizonyos mértékig Kállay Kálmánál is még jelen volt a vallástudományi teológia történeti criticizmusa. Az utóbbi professzor teológiai álláspontja azonban egyértelműen az egyházas kálvinizmus irányzatához sorolható. Szintúgy ehhez a konfesszionális irányzathoz tartozott Csikesz Sándor és Erdős Károly is. A második generáció két kiemelkedő tagja, Révész Imre és Makkai Sándor pedig jobbára önálló felismerés alapján már elmozdult innen az új reformátori ige-teológia irányába. A harmadik nemzedék tagjai a történelmi kálvinizmus felé hajló Tóth Endre kivételével valamennyien végrehajtották azt a kopernikuszi fordulatot, hogy az isteni kijelentést, az élő Igét helyezték teológiájuk középpontjába. Részben önállóan, részben a barthiánizmuson, a dialektikai teológián vagy az egzisztenciális teológián keresztül, de a harmadik nemzedék tagjai eljutottak az ige-teológiához.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat. Az adattár címszavai

Név – névváltoztatás
hivatás
(Vallás, szül. hely és időpont – Megh., hely és időpont; hol nyugszik.)

Nemesség:

Apja:

Apai nagyapja:

Apai nagyanyja:

Apai dédszülők:

Anyja:

Anyai nagyapja:

Anyai nagyanyja:

Anyai dédszülők:

Testvére(i):

Felesége:

Gyermeke(i):

Középiskola:

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak:

Oklevél:

Nyelvismeret:

Tudományos fokozatok:

Nyilvános rendkívüli egyetemi tanár:

Nyilvános rendes egyetemi tanár:

Egyetemi tisztségek:

Nyugdíj:

Életút:

MTA tagság:

Dízdoktor:

Tudományos, művészeti társulat, egyesület:

Külföldi és nemzetközi tudományos társaság, szervezet:

Szerkesztőségi tagság:

Közéleti társaság, szerep:

Egyházi tisztségek:

Politikai szerep:

Kitüntetések:

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség:

2. sz. táblázat. A hittudományi kar tanárainak kinevezési időpontja és tanszékének neve

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Csánki Benjamin Füzesgyarmat (Békés m.)	1868	1914. aug. 26., nyrt. 1918. máj. 10., nyrt.	1918. máj. 10. tanszékcseré 1938. jún. 30. nyugdíj	vallástörténet és rokontudományok keresztyén erkölcsan
Erdős József Szatmárnémeti, (Szatmár m.)	1856	1914. aug. 26., nyrt.	1928. jan. 6. nyugdíj	újszövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Ferenczy Gyula Aranyosmedgyes, (Szatmár m.)	1861	1914. aug. 26., nyrt.	1921. szept. 22. kényszernyugdíj	egyházi szónoklattan és egyházszertartástan (gyakorlati teológia)
Kiss Ferenc Kenderes, (Jász-Nagykun-Szolnok m.)	1862	1914. aug. 26., nyrt.	1933. jún. 30. nyugdíj	belmisszió, cura pastoralis és rokontudományok 1917-től lelkipásztorokodástan
Lencz Géza Vámospércs, (Hajdú m.)	1870	1914. aug. 26., nyrt.	1932. ápr. 29. elhunyt	rendszeres hittan és segéd tudományai később dogmatika és vallásbölcselet
Pokoly József Ór, (Szabolcs m.)	1866	1914. aug. 26., nyrt. 1922. dec. 11., nyrt.	1922. dec. 11. tanszékcseré 1930 nyugdíj	bölcsészettud. kar, egyetemes történelem; hittud. kar, keresztyén egyháztörténelem
Sass Béla Albis, (Bihar m.)	1865	1914. aug. 26., nyrt.	1928. jan. 19. elhunyt	őszövetségi írásmagyarázat és rokontudományai
Zoványi Jenő Szilágyzovány, (Szilágy m.)	1865	1914. aug. 26., nyrt.	1922. jún. 1. kényszernyugdíj	egyháztörténelem
Varga Zsigmond Marosdécse, (Torda-Aranyos m.)	1886	1921. máj. 26., nyrt.	1944. jan. 1. nyugdíj (betegség miatt)	vallástörténet és rokontudományai
Csikész Sándor Drávafok, (Somogy m.)	1886	1923. márc. 29., nyrt.	1940. febr. 18. elhunyt	egyházszertartástan, egyházi szónoklattan és valláspedagógia
Kállay Kálmán Pozsony, (Pozsony m.)	1890	1928. okt. 6., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	őszövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Erdős Károly Újsóvé, (Bács-Bodrog m.)	1887	1929. máj. 28., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	újszövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Révész Imre Pápa, (Veszprém m.)	1889	1930. szept. 15. nyrt.	1942. jan. 31. lemondás püspöki tiszt miatt	egyháztörténelem

Vasady Béla Arad, (Arad m.)	1902	1934. júl. 18., nyrkt. 1938. júl. 28. – nyrt.	1938. júl. 28. 1949. jún. lemondás külföldre távozás miatt	dogmatika dogmatika
Makkai Sándor Nagyenyed, (Alsófehér m.)	1890	1936. jún. 3., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	pasztorális teológia
Czeplédy Sándor Nagysalló, (Bars m.)	1909.	1940. okt. 19., nyrkt 1945. nov. 10., nyrt	1945. nov. 10. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	homiletika, liturgika, valláspedagógia homiletika, liturgika, valláspedagógia
Török István Tiszaeszlár, (Szabolcs m.)	1904	1941. szept. 13., nyrkt. 1945. nov. 10., nyrt.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	keresztény erkölcsstan keresztény erkölcsstan 1949. szept.-től dogmatika
Soós Béla Rákoscaba, (Pest m.)	1896	1942. jún. 30., nyrt.	1945. aug. 6. elhunyt	egyháztörténelem
Pákozdy László Márton Hódmezővásárhely, (Csongrád m.)	1910	1945. dec. 18., nyrkt. 1949. jún. 17., nyrt.	1949. jún. 17. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	általános és bibliai vallástörténet általános és bibliai vallástörténet
Tóth Endre Hajdúszoboszló, (Hajdú m.)	1899	1947. máj. 19., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	egyháztörténelem

3. sz. táblázat. A hittudományi kar tanárainak külföldi egyetemi tanulmányai (születési év szerinti sorrendben, három nemzedéki csoportban)

Név	Szül. év	Bécs, prot. teol. int.	Németország	Hollandia	Svájc	Anglia - Skócia	Franciaország	USA
Erdős József	1856	1877. okt. – 1879. júl. 1888: licenciátus 1891: teol. doktor	Elberfeld: 1879. aug. – dec.					
Ferenczy Gyula	1861	1883. nov. – 1884. ápr.	Berlin: 1888. ápr. – 1889. jún.					
Kiss Ferenc	1862	1886. okt. – 1887. júl.						
Sass Béla	1865		Berlin: 1887. okt. – 1889. márc.					
Zoványi Jenő	1865			Utrecht: 1888. okt. - 1889				
Pokoly József	1866							
Csánki Benjamin	1868							

Lencz Géza	1870	1895. okt. – 1896. júl. 1899: licenciátus 1907: teol. doktor		Utrecht: 1896. nov. – 1897. máj.				
Csiksz Sándor	1886		Berlin: 1908. nov. – 1909. aug.					
Varga Zsigmond	1886		Berlin: 1908. okt. – 1909. márc. 1909. okt. – 1910. aug.	Utrecht: 1910. nov. – 1911	Genf: 1909. ápr. – aug.	London:	Párizs:	
						1912-ben egyéves állami ösztöndíjjal		
Erdős Károly	1887	1914: licenciátus 1920: teol. doktor	Berlin: 1910. okt. – 1911. márc.		Zürich: 1912 első fele	Cambridge: 1911		
Révész Imre	1889						Montauban: 1910. nov. – 1911. júl.	
Kállay Kálmán	1890			Utrecht: 1911. nov. – 1914. máj.				
Makkai Sándor	1890							
Soós Béla	1896							
Tóth Endre	1899			Utrecht: 1921-1923. szept.				
Vasady Béla	1902							Dayton – Ohio: 1922-1924 Princeton: 1924-1925
Török István	1904		Berlin: 1926 – 1927. szept. és 1928. márc. – szept. Münster: 1928/29.-es tanév I. félév Marburg: 1928/29.-es tanév II. félév					
Czeglédy Sándor	1909		Halle – Wittenberg: 1936. szept. – 1937. febr.					Dayton - Ohio: 1929-31 Princeton: 1931-1932
Pákozdy László Márton	1910		Halle – Wittenberg: 1932 – 1933; 1933-1934	Utrecht: 1934-1937. máj				

4. sz. táblázat. A hittudományi kar tanárainak tudományos fokozatai (születési év szerinti sorrendben, három nemzedéki csoportban)

Név	Szül. év	Akadémiai magántanár	Egyetemi doktori fokozat	Egyetemi magántanár	Egyéb fokozat és honoris causa cím
Erdős József	1856		bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1888. ápr. 9. uo., teológiai doktor: 1891. márc. 1.		genfi egyetem, Dr. h. c.: 1913 debreceni tud. egy., hittud. kar.: Dr. h. c.: 1946. aug. 10.
Ferenczy Gyula	1861		kolozsvári tud. egy., bölcsész-doktor (egyetemes és magyar történelem): 1900. okt.		
Kiss Ferenc	1862				pécsi tud. egy., soproni evang. hittud. kar, Dr. h. c.: 1929
Sass Béla	1865				
Zoványi Jenő	1865	sárospataki ref. teológiai akad. magántanára: 1891			debreceni tud. egy., hittud. kar, Dr. h. c.: 1917. dec. 15. MTA Tudományos Minő-sítő Biz., történettudományok doktora: 1956
Pokoly József	1866		bp.-i tud. egy., jogi kar, államtud. doktor: 1914		
Csánki Benjamin	1868				
Lencz Géza	1870	debreceni ref. kollégium teológiai akad. magántanára: 1902	bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1899. márc. 18. uo., teológiai doktor: 1907. júl. 15.		

Csikesz Sándor	1886				pécsi tud. egy., soproni evang. hittud. kar, Dr. h. c.: 1934. máj. 13.
Varga Zsigmond	1886	kolozsvári ref. teol. akad., magántanára, ó- és újszövetségi bibliai tudományok: 1911. nov. 6.	bp.-i tud. egy., bölcseztud. kar, bölcsezdoktor (sémi összehasonlító nyelvészet): 1911. nov. 4.;		
Erdős Károly	1887	debreceni ref. kollégium teológiai akad. magántanára, egyháztörténet: 1913	bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1914 uott. teológiai doktor: 1920, (1925-ben honosította a debreceni egy.)	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára, az egyháztörténe- lemnek az egyetemes egyház- történelemre és rokontudomá- nyaira (patrisztika, dogma- történet, symbolika) kiterjedő szakcsoportja: 1927. ápr. 13.	
Révész Imre	1889	sárospataki ref. teológiai akad. magántanára: 1913. szept. 5.	kolozsvári tud. egy., bölcsezdoktor: 1916. jún. 3.;	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára: 1927. ápr. 13.;; uo. egyetemi nyilv. rendes tanári cím: 1942. márc. 4.	MTA lev. tag: 1935 MTA r. tag: 1946
Kállay Kálmán	1890	pápai ref. teol. akad. magántanára: 1920. jún. 16.	bp.-i tud. egy., bölcsezdoktor (sémi filológia): 1922. jún. 3. debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, (őszövetségi szakcsoport): 1926. jún. 20.		

Makkai Sándor	1890	kolozsvári ref. teológiai fakultás magántanára, rendszeres teológiai tudományok (vallásbölcselet, hit- és erkölcsstan) és gyakorlati teológiai tudományok szakcsoport: 1917. máj. 14.	kolozsvári tud. egy., bölcsészettud. kar, bölcsész-doktor, pedagógia: 1912. dec. 14.;		
Soós Béla	1896		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1930;	debreceni tud. egy., hittud. kar, egyháztörténet magántanára: 1934	
Tóth Endre	1899	pápai teológiai akadémia magántanára, egyháztörténet szakcsoportból: 1927. ápr. 19.;	debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1927. máj. 14.;	debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, magyar protestáns egyháztörténet: 1942. máj. 6.	
Vasady Béla	1902		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, rendszeres teológia szakcsoport: 1927. ápr. 9.;	debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, az ige teológiája, valláslélektan, vallásbölcselet: 1932. júl. 26.	Princeton Theological Seminary, Master of Theology: 1925
Török István	1904		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1932. febr. 20.;	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára, keresztyén erkölcsstan: 1941. febr. 8.	bp.-i teol. akad.: Dr. h. c.: 1989
Czeplédy Sándor	1909	pápai teológiai akadémia magántanára, gyakorlati teológiai szakcsoport: 1938	debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, rendszeres teológiai szakcsoport: 1936		Princeton Theological Seminary, Master of Theology: 1932. máj. bp.-i teol. akad., Dr. h. c.: 1989

Pákozdy László Márton	1910		utrechti egyetem, teológiai doktori szigorlat: 1936. jún.29. debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1942;		berlini tud. egy., Dr. h. c.: 1960 bécsi prot. teológiai int., Dr. h. c.: 1965 MTA Tudományos Minősítő Bizottsága, nyelvtudományok doktora: 1983. júl. 1.
--------------------------------------	------	--	---	--	--

SUMMARIES IN ENGLISH

The role of Transylvanian princes in the establishment of reformed church in Košice and Prešov

Kónya, Annamária

After the speeches of Martin Luther in Wittenberg in 1517, the ideas of Reformation in very short time penetrated also into the territory of Hungary. Upper Hungarian royal free towns with its relatively large German Burghers and developed business contacts with German countries, met the basic conditions for a rapid and successful adoption of protestants ideas. Calvinism as the second most widely direction of Reformation began massive penetrate into east part of Hungary in the middle of the 16th Century. But this time Lutherans have started and gradually built their church structures and the free royal towns in Upper Hungary were established as a center of this process. For fear of endangering his own existence, but also for the transition of many Lutheran believers to Calvinism, great rivalry was characteristic of the representatives for the relationship of both confessions. Royal free cities and its evangelical City Councils had started fight against the ideas of Calvinism, they defended the majority of Lutheranism, turned out Calvinist preachers and teachers, and reformed believers had to practise Calvinism secretly. This situation had to changed during the anti-Habsburgian uprising of Stephen Bocskai and than George I. Rákóczi in Košice and during the last Uprising of Francis II. Rákóczi in Prešov, when were established reformed churches in this royal free cities. Thanks to Transylvanian princes could established Reformed people they own churches and free practised own believe.

Religious life of the British North American colonies in the 18th century

Zádorvölgyi, Zita

This paper examines the religious life of the inhabitants of the thirteen colonies during the 1700s. It discusses New England, the Middle and the Southern Colonies as three different examples of church-state relations and describes the relationship among the population and the various denominations that appeared on the religious landscape in the 18th century. An overview of the previous developments of religious life in British North America is also offered with emphasis on the difficulties of the early stages of the parish organizational process.

Furthermore, this essay presents an overview of the more significant denominations of the colonies, namely the Congregationalists in New England, the Presbyterians, the Quakers, the Lutherans and the Reformed Church in the Middle Colonies and the Anglican Church of North and South Carolina, Georgia, Virginia and Maryland. The institutional development of the denominations is followed as well: first, in New England from the adoption of the Cambridge Platform, second, starting from William Penn's years as Governor of Pennsylvania in the Middle Colonies and third, from the establishment of the Anglican Church in the

Southern Colonies in 1619. Finally, the paper refers to the consequences of the American Revolution regarding the denominations' relation to the federal government of the new republic.

The preparation of the Roman Catholic National Council in the Diocese of Győr in 1848

Kelemen, Dávid

The Roman Catholic Dioceses of Hungary required not only to convene the Councils of Dioceses, but the hold of the National Council in the 19th century too. The scheduled National Council in 1848 is an exciting part in the history of the Hungarian Roman Catholic Church. Since the provisions of the Diet had an effect on the position of the Church too, therefore this has stimulated the clergy to defense. On the other hand, because of the revolutionary spirit of the era, the possibility of a radical reform was became thought-provoking. The preparation of the National Council was commenced, and the dioceses could also organize the preliminary negotiations. But because of the political atmosphere there were no possibility to convene the National Council. By the preliminary minutes of the dioceses and dean districts we can get an insight into the life, the problems and the ambitions of the Roman Catholic Church. Moreover the anxiety of the lower clergy and the revolutionary spirit of the era can be found in the documents too. The 21 points made by the episcopate was very comprehensive including the independence of the Roman Catholic Church, the liturgical questions, the discipline, and the administration of the ecclesiastical goods. This study demonstrated the preparation of the National Council in the Diocese of Győr based on the minutes of the dean districts and county assembly.

Christian Democracy and its Press in the Second Polish Republic

Debreceni, Péter

In our paper we would like to represent the political role and significance of the Christian Democratic movement and its press, furthermore its leaders (as Wojciech Korfanty) in Poland between the two World Wars.

The Polish Christian tended to have serious traditions, its seeds was born before the First World War. It had stronger influence and effects in the first years of our period, when the (absolutely not unified) group have been a member of different governments. After 1926, in Pilsudski's regime, they became an opposition movement, reduced their efficiency and many times confronted by the Sanation government.

In the 30-ies the main Christian Democratic Party (PSChD – Polish Christian Democratic Party) and its new leader, Korfanty (from 1931), had started to look for new positions and joined to different co-operations, as for example „Centrolew”, or „Front Morges”, which positioned against the Sanation system.

The press for all political groups, including the Christian Democrats was of paramount importance. Through its newspaper could they transmitting their ideology, opinions, programs, etc. This side had some important daily, as for example *Głos Narodu*, which became a catholic organ, or the *Polonia*, which was one of the most popular daily in Silesia, where was the main base of the movement.

The Christian Democratic parties also dealt with the Jewish question, although it has not been so important topic, as at National Democratic („endecja”) side. During their governance the *numerus clausus* was an active question, furthermore they did not reject the economic and cultural discrimination (they were considered the Jewish society as a dangerous part), or prejudice, but never supported the biological anti-Semitism.

Some characteristics of the academic career of the professors of the Reformed Theological Faculty in Debrecen (Based on their biographic database)

Kovács, I. Gábor

The paper examines the academic career of theology professors by a detailed biographical database. First it introduces the circumstances of the establishment of the Theological Faculty in 1914 and the selection methods of the academic staff at that time. Until the abolition of the Theological Faculty in 1950 this first generation of professors was followed by two other, clearly distinguishable generations. The analysis compares the academic career of the three generations by using some indicators. The paper examines which secondary schools the theologians (who overwhelmingly descended from many-generation-old pastoral families) attended, where did they learn theology, and how old they were at the start of their academic career. The first generation clearly stemmed from the learned Calvinist circles of Debrecen. The second and the third generation entered the academic field younger and they also seem to be more purposeful regarding their career choice, accordingly their shift to the academic life followed a shorter period of clerical service compared to the first generation. Examining the patterns of studying abroad also proved to be an important indicator. For the first generation the most important target to visit was Vienna and partly Germany. Peregrination of the following generations was more diversified. By visiting various theological centres the horizon of academic orientation widened and the awareness of professional education was strengthened. This also affected positively the level of the Hungarian Calvinist theological thinking. Gaining academic degrees became a prerequisite of the personal precession all the more. Being an academic private professor of theology became general in the second generation, while for the third it was characteristic to gain university doctorate in theology and to become a “habilis doctor” at Faculty of Theology in Debrecen. These tendencies (that can be followed in the statistical tables as well) show well the process of the professionalization of the discipline and the strengthening of the Faculty as an academic institution. The paper also refers shortly to the tendency that the source of theological thinking of the first generation was the liberal theology and the modern Debrecen Orthodoxy, the

second generation was characterized by the confessional and ecclesiastic Calvinism, while the members of the third generation arrived to the theology of the Word of the New Protestant Reformation.

Száz esztendeje született Makkai László

Csohány János

Makkai László 1914. július 10-én született Kolozsváron dr. Makkai Sándor református hitoktató és Borsay Margit első gyermekeként. Nagyapja, Makkai Domokos nagyenyedi református főiskolai tanár volt, édesapja két évig vajdakamarási lelkipásztor, aztán egy évig sárospataki, majd 1926-ig kolozsvári teológiai tanár, tíz évig erdélyi püspök volt, ahonnan a román hatóságok 1936-ban távozásra kényszerítették. A Vallás- és Közoktatási Minisztériumtól erdélyi református iskolák számára pénzbeli támogatást kapott, amit azonban a román hatóságok nem engedtek hivatalosan átutalni a református egyházkerület számlájára, ezért Makkai Sándor nyugta ellenében Budapesten a minisztériumban felvette készpénzben a segélyt és táskájában átvitte Kolozsvárra, ahol rendeltetésének megfelelően használták fel. Az illetékes román minisztériumban kérdőre vonták az illegálisan bevitt pénzekről a püspököt, aki természetesen tagadta az egész műveletet. Erre elégették a budapesti minisztériumban általa aláírt nyugták fényképét és közölték, hogy pert indítanak ellene, aminek ítélete súlyos börtönbüntetés lesz. Egy módon kerülheti el a pert és a börtönt, ha lemond püspöki tisztségéről és repatriál Magyarországra, természetesen lemondása és repatriálása okát nem hozza nyilvánosságra. Makkai Sándor a lemondást és repatriálást választotta. Egyes erdélyi írók és más értelmiségiek meghátrálásnak, vagy keményebben szólva, árulásnak tekintették Makkai távozását. (Dezső László teol. magántanár, ny. alezredes, volt tábori esperes 1961–1962 körül, mint a Debrecen-Nagytemplomi Északi Egyházközség lelkipásztora mesélte ezt a történetet, amelyet később – tanársegédjeként – megkérdeztem Makkai Lászlótól, s megerősítette, hogy valóban így történt.)

A debreceni Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karán kapott Makkai Sándor gyakorlati teológiai egyetemi tanári katedrát, 1951-ben bekövetkezett halála már az egyetemről kizárt és Debreceni Református Teológiai Akadémiává degradált főiskola tanáraként érte. Elismert szépíró, tudományos szakíró és jelentős egyházi közéleti vezető volt. A három Makkaira emlékeztek *A Makkai-család jelentősége az erdélyi és magyarországi református egyház művelődéstörténetében* címmel 2011. december 1-jén Budapesten a Károli Gáspár Református Egyetemen magyarországi és erdélyi tudósok. Ezúttal a száz éve született és 25 éve elhunyt Makkai László életpályájából, főleg egyháztörténeti, irodalmi, oktatói, tudományos szervezői, egyházépítői munkájára koncentrálnak.

1932-ben érettségizett az ősi kolozsvári kollégium gimnáziumában, tanulmányait a Ferdinánd Tudományegyetem történelem-magyar szakán folytatta immár román tannyelven, ott szerzett 1935-ben tanári oklevelet. Bölcsészeti tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta, ahol 1937-ben művészettörténetből bölcsészdoktorrá avatták. 1946-ban Genfben, majd 1948–49-ben Leidenben és Bázelen teológiát tanult. Sárospatakon 1951. június 20-án református lelkészi oklevelet szerzett.

1942-ben Kolozsváron a Ferenc József Tudományegyetemen magántanárrá habilitáltak, 1946-ban Hajnal István professzornál a budapesti egyetemen ismét egyetemi magántanári képesítést nyert. 1955-ben a történettudomány kandidátusa címet, 1970-ben a történettudományok doktora címet kapta meg, 1985-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1987-ben rendes tagja lett.

Munkahelyeinek felsorolása sem könnyű: 1936 és 1939 között az Országos Széchényi Könyvtár gyakornoka és a Révai Könyvkiadó Vállalat lektora, 1939–1940-ben a Miniszterelnökség III. Ügyosztálya román fordítója. Észak-Erdély visszatérte után 1940 és 1944 között az Erdélyi Tudományos Intézet tanára. A második világháború végén kénytelen volt Magyarországra menekülni, mert a román hatóságok „háborús bűnösség” vádjával körözést adtak ki ellene. 1944 és 1949 között a budapesti Teleki Pál Tudományos Intézet, illetve annak utóda, a Kelet-Európai Tudományos Intézet tanára. 1949-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a munkatársa, 1960-tól főmunkatársa, 1976-tól tudományos tanácsadója 1985-ig. A Pázmány Péter Tudományegyetem, majd az Eötvös Lóránt Tudományegyetem magántanára 1946 és 1951 között, egyúttal a Sárospataki Református Teológiai Akadémia rendes tanára 1950–51-ben, az indítás előtt álló sárospataki bibliaiskola igazgatója, amikor a református egyház állami kényszer hatása alatt megszüntette a Sárospataki Teológiai Akadémiát és a bibliaiskolát. Makkai Lászlónak le kellett mondenia minden egyházi tisztségéről, és ezzel a feltétellel visszatérhetett az MTA Történettudományi Intézetébe addig is fenntartott főállásába.

Eddig említett egyházi tevékenységén kívül mások is voltak a világháború után. Nem azért kapcsolódott be a világéget követően a református egyház életébe, mert karrier-lehetőséget látott benne. Életpályája ragyogóan ívelt felfele az ismét elcsatolt Kolozsvárról történt menekülése után is, mert szerencsére Magyarországnak maradt annyi önállósága, hogy a román állam kiadatási kérését megtagadhatta. Makkai Lászlót magával ragadta az 1944-ben kibontakozott református lelki ébredés. Lelkészi képzés nélkül, de sokoldalú, otthonról is hozott bibliai alapozottságú teológiai ismerete felhasználásával, magát a Szentlélek vezetésére bízva evangelizált, bibliaórákat tartott, sőt indiai mintára keresztyén kommunát szervezett. Ez a próbálkozása nem járt tartós sikerrel. Az európai ember számára megoldhatatlan problémákat vetett fel. Makkai László viszont nem csupán külföldön tanult teológiát, 1947-től a sárospataki teológia hallgatója volt. 1948-ban bekapcsolódott az édesapja által szervezett és vezetett Országos Missziói Munkaközösségbe. Édesapja megbízásából ekkor írta meg a gyülekezetekben szervezendő bibliaiskola tananyagát. Ezek a bibliaiskolák számos helyen működtek 1949–50 telén, ahol a hét több estéjén, tekintélyes óraszámossal kaptak laikus prédikátori alapképzést arra elhivatást érző egyháztagek. Célja kettős volt, egyfelől gyülekezeti munkásokat képzett a lekipásztorok, diakonisszák, diakónusok, hitoktatók és más szolgálati ágak erősítésére, másfelől arra az esetre, ha az állam kommunista hatásra az egyházak legális tevékenységét gátolná, ezek a civil foglalkozású személyek végezhesék a hitépítés szolgálatát (Magam is részt vettem ilyenén szülővárosomban, Hajdúnánáson.).

Az Egyházak Világtanácsának 1948-ban Amszterdamban tartott alakuló ülésére öttagú küldöttséget indított a Magyarországi Református Egyház, Makkai László tagja volt a delegációnak. 1949 és 51 között főtitkára volt a Magyarországi Ökumenikus Bizottságnak. Svájcban Barth, Thurneysen és Cullmann teológiai nézetei voltak meghatározó hatással rá (Főleg Cullmannéi.).

1950–51-ben a kommunista hatóságok az egyházi élet korlátozása terén eljutottak arra a fokra, hogy elrendelték az evangelizációk, missziók, diakonissza- és diakónus intézetek felszámolását, az egyházi egyesületeket betiltották. Sárospatak teológiája és bibliaiskolája 1951-ben megszűnván, ténylegesen nem maradt munkaterülete a Magyarországi Református Egyházban Makkai Lászlónak, aki abban az évben 61 éves édesapját is elvesztette.

Az MTA Történettudományi Intézetében átnevelésre fogták. Katalóguscédulákat rendezhetett betűrendbe, az egyes betűn belül a szoros betűrendbe rendezést már egy megbízható elvtárs végezte. 1952-ben erősen meghúzva megjelenhetett *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen* címmel egy egyháztörténeti munkája. Nem az első ilyen volt e könyve, hiszen hogy csak az első egyháztörténeti művét említsük, 1936-ban látott napvilágot Debrecenben *A milkói (kun) püspökség és népei* címen.

1971. március 15-én térhetett vissza főállása megtartása mellett ismét másodállásban egyházi szolgálatba. A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti- és Egyházjogi Tanszékének professzora lett, az előző év végén elhunyt Tóth Endre utódja. Tanársegédként kerülhettem Makkai László mellé a tanszékre, aki 1983-ban átment a Vallástörténeti Tanszékre, ezt haláláig vezette. Teológiai professzori működését korszakalkotónak tartották diákjai is, akik tódultak előadásaira, szemináriumi foglalkozásaira. Maguk között úgy hívták, hogy „a professzor úr”.

1971-től tudományos kulcsembere lett Makkai László a Magyarországi Református Egyháznak, hiszen egy nemzetközi tekintélyre szert tett polihisztort, társadalom-, politika-, gazdaság-, technika-, bélyegtörténészt kapott vissza személyében. 1972-ben megalakult a Magyarországi Református Egyház Doktorainak Kollégiuma, amelynek főtitkára Makkai László lett. Évente megtartott tudományos ülésein nemzedékek nőttek bele a református teológiai tudományosság különböző ágaiba, kiadványai elismertséget vívtak ki itthon és külföldön. Bekapcsolta a protestáns történeti munkálkodás nemzetközi folyamatába a magyar reformátusságot, és nemzetközi kiadványok születtek közreműködésével.

Még 1972-ben a Debreceni Kollégiumban létrehozta a Közép-Kelet-Európai Reformáció Történetének Kutatóintézetét. Megalakulásától tagja volt a Nemzetközi Kálvin Kutató Kongresszusnak, 1982-től pedig elnökségi tagja. Rangos egyháztörténeti tudományos üléseket szervezett Magyarországon. 1974-ben Országos Református Gyűjteményi Tanács alakult fáradozásai nyomán, amelynek haláláig ő volt az elnöke. A református könyvtárak, levéltárak, múzeumok felvirágoztak, a műemlékvédelem ügye nagyot lépett előre. Kezdeményező szerepet játszott a teológiai levelező tagozat és a diakóniai munkásképzés megszervezésében. Számos kiállítás, konferencia és kiadvány fűződik a

nevéhez. 1977-ben *Confessio* címen irodalmi és tudományos folyóirat indul, amelynek ő lesz szerkesztőségi ügyvezető elnöke. Javaslataira protestáns könyvesbolt nyílik Budapesten, református Debrecenben.

1989 februárja táján súlyos beteg lett, amiből sejtethető volt, hogy nem fog felgyógyulni. A Debreceni Református Teológiai Akadémia díszdoktori címet adományozott Makkai Lászlónak 1989. június 22-i közgyűlésén. Örömmel fogadta azt is, illetve a *Tovább...* címen Barcza József szerkesztésében 75. születésnapjára kiadott tisztelgő kötetet is. A kötet címadása sajnos nem segített, 1989. december 1-jén Makkai László nemes szíve megszűnt dobogni. Tovább él viszont sokrétű tudományos alkotása, amelynek az egyházi területet gazdagító része csupán egy szelete volt.

Egy ismeretlen kötet Apafi II. Mihály könyvtárából

Az Apafiak könyvtárának tételeiről több mint 135 éve tudunk: Jakab Elek (1875, 1883) s Thallóczy Lajos (1878, 1881) két-két közleménye tudósítottak a valaha volt könyvtár töredékéről, s azonosítottak be több könyvlistát. Egy évszázaddal később Székely Júlia tett (1977) közzé egy újabb listát, s végül a *Könyvtártörténeti Füzetek*, majd az *Adattár* sorozat közölte le az összes, eddig tizenegy, az Apafi-családhoz köthető könyvlistát.¹ Ebben az utóbbi összesítésben is látszik, hogy ez nem egy lezárt adattár. Bizonytalan az, hogy melyik lista kihez tartozik: kezdetben az *Öreg Apafi Mihály könyvtára* néven közölt könyvek egy része a fejedelem halála után jelent meg, tehát ez inkább a fiú atyai örökségét és saját gyűjteményét sejteti. Bizonytalan a listák provenienciája: a legújabbban ezeket könyvlistaként megjelentető *Adattár* közlésében gyakran tűnik fel, hogy ezek tényleges forrását a kiadó nem találta meg (ld. a 7. listán az inventáriumnak tűnő üres láda jelöléseket), csak közölte a régebbi adatközlők pontatlan jegyzetei alapján a könyvek tételeit, és ahol lehetett, korrigálta azok nyilvánvaló elírásait illetve hozzáillesztett néhány újabb találatot. És végül bizonytalan, hogy maguk a könyvek milyen módon vándoroltak kézzől kézre: a fejedelmi család tulajdonában ugyanis meg kell különböztetni a fiúnak és nejének, azok saját és örökölt köteteinek a gyűjteményét, és a Szebenben s másutt áruba bocsátott könyveket.

A kötet, amit röviden jellemezek, szintén az ún. Apafiak könyvtárához tartozott, de egyik korábbi listán sem szerepel, s azóta sem került elő máshonnan. Ez a kiadvány a kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományában található, s még legalább félévszázaddal ezelőtt Jakó Zsigmond azonosította be.² A kötetet Benjamin Woodroff (1638–1711), korának híres oxfordi lelkésze és hírhedt vitakozója küldte Apafi II. Mihálynak Bécsbe.³ A kötet: Benjamin Woodroff: *Examinis, & Examinantis Examen, sive Reformationis & Reformationum Defensio Aduersus Calumnias Francisci Foris Otrókocsi*, Oxoniae, E Theatro Sheldoniano, [1700], 4°.⁴ Ez a 17. század végi latin vitairat főként a mű magyar vonatkozásai miatt ismert. Otrókócsi Fóris Ferenc (1648–1718) kálvinista lelkész, egykori gályarab (1675–76) rekatolizációja után (1694) írt *Examen Reformationis Lutheri* (1696) című írása ellen született kálvinista apológiáról van szó.⁵ Az Otrókócsi-mű méltán váltott ki nagy visszhangot, hiszen szerzője előbb megírta a *Furor bestiae*-t, mely változataiban, több nyelven (latin, holland, német) napvilágot látva tudósította a protestáns olvasókat a katolikus

¹ Ld. mindet egyben: Erdélyi könyvesházak, 3. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend.: Monok István et al., Szeged, 1994. (*Adattár*, 16/3.) 69–119. p.

² Az EME kéziratárában őrzött, a Jakó-család és az EME engedélyével kutatható possessor-katalógus alapján.

³ Dictionary of National Biography. Vol. 62. 405–407. p.

⁴ Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, jelzete: R 83809.

⁵ ZOVÁNYI JENŐ: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. kiad.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 447. p.

borzalmakról az apokalipszis nyilvánvaló jeleként.⁶ Majd a két felekezet kibékítésén munkálkodott műveivel, végül pedig rekatolizált, s cáfolatokat adott közre a protestánsok tévúton járásáról. A szerzői ajándékot rögzítő tulajdonosi bejegyzés a belső táblán olvasható: „Serenissimo Principi Michaeli Secundo Apaffi ex dono Authoris Angliá extulit, et obtulit Viennae A[ustriae] A[pafi]. M[ihály]. 1700. 16 Juni St[yló]. N[ovo].” A címlapon egy későbbi kolozsvári lelkész bejegyzése áll: „Sigismundi Pap Szathmári. Mp.” Ahogyan Otrókócsi is precízen megküldte írásait prominens személyeknek és felnevelő iskoláinak,⁷ úgy a körötte kialakult vitairodalomból ez a kiadvány is eljutott egy fontos kálvinista arisztokratához, a megválasztott, de ki nem nevezett erdélyi fejedelemhez. Apafi már 1696 óta Bécsben élt, s várta sorsa jobbra fordulását, egyre csökkenő intenzitással. Az ajándékozást követő évben (1701) mondott le a fejedelemségről, s kapott helyette egy névleges hercegi címet; felesége is ekkor költözött fel hozzá Bécsbe, s készítettek 1702-ben egymás számára egy örökbevallást ingó s ingatlan javaikról, nem lévén életben maradt gyermekük.⁸

Ez a Woodroff-kötet végül Szathmári Pap Zsigmond (1703–1760) kezébe került, de mivel nem tartalmazza sem az „Ex Btheca Michaelis Apafi II” bejegyzést, sem az aukcióra utalást, talán másúton jutott hozzá új tulajdonosa. A neves erdélyi püspök tanulóéveit a kolozsvári Kollégiumban töltötte, s itt 1723 és 28 közt könyvtárosi tisztséget is viselt.⁹ Elképzelhető, hogy amikor Apafi II. Mihály feleségének, Bethlen Katának a halálát (1725) követően elárverezték a főúri család könyveit, ezekből szerzett magának a könyvtáros. Szathmári Pap kiadta több kollégájának a kéziratban maradt beszédeit, így Nádudvari Péternek, Pápai Páriz Ferenc apósának is a prédikációit (annak halálát követően negyedszázaddal, 1741).¹⁰ S mivel Nádudvarinak Bethlen Sámuel volt a mecénása, akít később ő maga temetett, elképzelhető, hogy rajta keresztül jutott a kötethez. A Bethlen-család ugyanis az Apafi-hagyaték érdekeltje volt, s Bethlen Kata halálát követően (1725) még száz évig folyt a pereskedés a bécsi kamarával ez ügyben.¹¹

(Csorba Dávid)

-
- ⁶ BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: A pozsonyi véstörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban. In: *Könyv és Könyvtár*, 2003. 115–157. p.
- ⁷ IMRE MIHÁLY: A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata Otrókócsi Fóris Ferenc *Isten előtt járóknak tökéletessége* című művében. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: Gábor Csilla – Korondi Ágnes et al., Kolozsvár, 2013. 180–181. p.; KNAPP ÉVA: Ismeretlen források Otrókócsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez. In: *Magyar Könyvszemle*, 2006. 201–217. p.
- ⁸ JAKAB ELEK: Az utolsó Apafi. Történelmi tanulmány. In: *Századok*, 1883. 9. sz. 3–332. p.
- ⁹ ZOVÁNYI, 1977. 577. p.
- ¹⁰ GYÓRI L. JÁNOS: Egy elfeledett református prédikátor, Nádudvari Péter. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk.: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály et al., Debrecen, Debrecen, 2011. 202–208. p.
- ¹¹ ZOMBORI RÓNAY ELEMÉR: Causa Apaffiana : A bethleni gróf Bethlen-család pere a kir. kincstár ellen az apanagyfalusi Apafi család hagyatékáért. Kisújszállás, 1927.

Környei István és Literáti József zürichi könyvvásárlásai¹

A 18. században a zürichi főiskola az egyik legnépszerűbb felsőoktatási intézmény volt a magyarországi református fiatalok között. A Carolinum magyarok közötti népszerűségét alapvetően id. Pápai Páriz Ferencnek köszönhette, aki 1675-ben mindössze egyetlen hetet töltött el Zürichben, de ez idő alatt Johann Jakob Heideggerrel sikerült olyan szoros kapcsolatot kialakítania, amelyik kihatással volt az egész 18. századi magyar egyetemjárásra: Pápai Páriz Erdélybe visszatérve a nagyenyedi kollégium tanára lett, ezáltal az enyedi kollégium rendszeresen tudott diákokat Zürichbe kiküldeni. Az 1670-es években kialakult kapcsolatokat Pápai Páriz Imre az 1720-as években tovább mélyítette, amely annyira sikeres lett, hogy nemcsak ösztöndíjakat szerzett enyedi diákok számára, hanem apja egyik művét, a *Rudus Redivivumot* Johann Jakob Ulrich zürichi professzornak ajándékozta, aki annyira megkedvelte ezt a művet, hogy azt 1723-ban újra kiadta.²

Természetesen nemcsak a nagyenyedi kollégium diákjai tanultak tovább a Carolinumban, hanem a többi magyarországi református kollégium diákjai is. Ezek a kapcsolatok szintén az 1670-es években kezdődtek, csak azzal a különbséggel, hogy ezek a gályarab prédikátorok Zürichbe kerülésével hozhatóak összefüggésbe: a gályarabok svájci tartózkodásának hatására a protestáns kantonok olyan ösztöndíjakat hoztak létre, amelyek magyar diákok tanulmányainak finanszírozását támogatták.³

Annak ellenére, hogy elég pontosan ismerjük a Zürichben tanult diákok névsorát, viszonylag keveset tudunk a peregrinusok későbbi sorsáról. Ilyen kevésbé ismert személynek számít Literáti József és Környei István. Könyvtáraik egykori darabjai viszont bepillantást engednek nyújtani a 18. század második fele lelkészkönyvtárainak állapotába, ugyanis a békési Szegeði Kis István Református Gimnázium könyvtárában előkerült mindkettőjüknek egy-egy könyve, amelyeket peregrinációjuk során Zürichben szereztek meg.

Literáti József tipikus 18. századi lelkészkarriert járt végig: a nagy református múlttal rendelkező Hódmezővásárhelyen született, ahonnan 1770-ben eljutott a debreceni kollégiumba. Itt a diákranglétrán a legmagasabb fokozatot is elérte, mert 1780-ban seniorrá választották. Ezt követően 1781 és 1783 között Genfben és Zürichben tanult, majd hazájába visszatérve Szeghalmon lett lelképásztor.⁴ Svájci peregrinációjából

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² JAN-ADREA BERNHARD: Pápai Páriz Ferenc zürichi tartózkodása és hatása. In: Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. Szerk.: Gudor Botond – Kurucz György – Sepsi Enikő. Bp., 2012. 35–42. p.

³ HEGYI ÁDÁM: A gályarab lelkészek bejegyzései Johann Heinrich Fries (1639–1718) albumában. Magyarországi diákok Bazelben és Zürichben 1677 és 1720 között. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2010. 1. sz. 9–27. p.

⁴ HEGYI ÁDÁM: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788(1798). Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban)

hazatérve a cenzúra felfigyelt rá, de úgy tűnik nem lett komolyabb baja, mert a helytartótanács előtt Literáti arra hivatkozott, hogy Bécsben már engedélyezték könyveinek hazaszállítását. Nem tudjuk, milyen könyvekkel tért vissza hazájába, de az mindenestre figyelemfelkeltő, hogy a jozefinista könyvellenőrzés felfigyelt könyveire, pedig ebben az időszakban a cenzúra sokkal kevésbé foglalkozott protestánsok könyvbehozatalával.⁵ Későbbi életéről semmit sem tudunk, jelenlegi ismereteink szerint nem jelent meg nyomtatásban semmilyen műve, az egyházban végzett tevékenységéről sem rendelkezünk információkkal.

Nem valószínű, hogy a helytartótanács revizorainak a figyelmét Johannes Verwey holland filológus görög nyelvtankönyve keltette fel, de az megállapítható, hogy Literáti külföldi tartózkodása során a teológiai tanulmányokhoz szükséges ógörög nyelv elsajátítását célul tűzte ki maga elé, amelyhez megszerezte Verwey művét.

Környei István életéről még kevesebbet tudunk: Kecskeméten kezdte a tanulmányait, majd 1764-ben aláírta a debreceni kollégium törvényeit. 1775-ben a zürichi Carolinum hallgatója lett, a Békésen megtalált könyvének felbukkaságáig viszont nem tudtuk, mikor távozott Svájcból, mert a kiiratkozásáról nem maradt fenn forrás. A békési gimnáziumban lévő könyve alapján úgy tűnik, hogy 1776 februárjában még Zürichben tartózkodott, ezért valószínűleg tavasszal térhetett vissza Magyarországra. Itthon Seregélyesen lett lelképásztor, irodalmi vagy egyházi tevékenységéről az előbb felsoroltakon kívül semmit sem tudunk.⁶ Valószínű, hogy amikor fia, József 1804-ben beiratkozott a debreceni kollégiumba, akkor még mindig seregélyesi prédikátorként szolgált, mert a fiú születési helyének Seregélyes volt feltüntetve.⁷

Semmi meglepő nincs abban, hogy Környei a reformátusok között nagy népszerűségnek örvendő Johann Hübner hamburgi iskolarektor genealógiai könyvét szerezte meg, hiszen Hübner munkái a hazai református értelmiség mindennapos olvasmányainak tekinthetők, ezért is érthető, miért választotta Környei bejegyzése szimbólumául Isten mindenhatóságát kijelentő mondatot egy családfákkal foglalkozó kötetben.⁸

(továbbiakban: HEGYI, 2003.) Nr. 516, 727.; Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2013. (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére) (továbbiakban: SZABADI, 2013.) 529. p.

⁵ *Libros per Censuram Viennensem rejectos tolleratos.* – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. C 43. (= Helytartótanácsi Levéltár. Acta secundum referentes.) 274. cs. Mandich 1783. nr. 12. fol. 150r–152v.

⁶ HEGYI, 2003. Nr. 672.; SZABADI, 2013. 494. p.

⁷ SZABADI, 2013. 880. p. Könyvében szereplő adományozási bejegyzés szerint 1815-ben ajándékozta fiának, Józsefnek a Zürichben megszerzett kötetet. Mivel a debreceni kollégium diáknévsorában ebből az időszakból egyetlen egy Környei József szerepel, nagyon valószínű, hogy ő azonos az adományozásban megnevezett Józseffel.

⁸ Vö.: DIENES DÉNES: A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon. Sárospatak, 2002. (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai.)

Az alábbiakban közlöm a békési Szegedi Kis István Református Gimnáziumban talált kötetek bibliográfiai adatait, valamint a tulajdonosi bejegyzéseket.

VERWEY Joannes – KETEL, Richard: Nova via docendi Graeca... Praeceptis maxime necessariis... subjectae annotationes multae perutiles... Joannes Verwey; Index vocum Graecarum... R. Ketelii, Gaudae [Gouda], Hoeve 1702, 8°
Szegedi Kis István Református Gimnázium Könyvtára (Békés) A 58
Előzék rektó:
Stephani Korsósé[?] 1799 (áthúzva)
Michaelis Magyar 1802
Címlap rektó:
Josephi Literáti Tiguri 1781.

HÜBNER, Johann: Genealogische Tabellen : Nebst denen darzu gehörigen Genealogischen Fragen, Zur Erläuterung Der Politischen Historie, Mit sonderbahrem Fleiße zusammen getragen, Und vom Anfange bis auf diesen Tag continuiret.
Erster Theil, [Leipzig], [Johann Gottlieb Gleditsch], 1719 - 4°
Szegedi Kis István Református Gimnázium Könyvtára (Békés) G 135
Címlap körbe van vágva.
Kötéstábla:
Daniel Hasler zum wied(er)numen[?] in Assen[?] 1720.
Előzék rektó:
Daniel Hasler junior 1720.
Jam est Stephani Környei comparantis Tiguri Helvetior. Ao. 776 die 14. Februarii. Symbol. Deus est qui cuncta gubernat.
die 11ma Apr. a. 1815. ezen Genealogica Tabellát Környei Josef kedves fiannak különösen 's örökösön által adtam Környei István mk.
Környei Lajos

(Hegyi Ádám)

Pálosaink, a fehér barátok Pécs, 2015. február 5.

A *Pálosaink, a fehér barátok* című kiállításához csatlakozó tudományos konferencia a Pécsi Tudományegyetem (PTE) Egyháztörténeti Kutatóközpontja, a Magyar Pálos Rend és az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) szervezésében valósult meg. A tanácskozásnak a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara adott otthont.

A szimpózium megnyitóján Fedeles Tamás, a PTE Egyháztörténeti Kutatóközpontjának vezetője köszöntötte a megjelenteket. Ismertette a konferencia létrejöttének körülményeit, amelynek finansiális háttérét a Magyar Pálos Rend biztosította, hangsúlyozta a pálos hagyományok fontosságát, amelynek ápolása, feltárása, közkinccsé tétele fontos feladat. P. Csóka János OSPPE a Magyar Pálos Rend tartományi elöljárója felhívta a figyelmet a kettős évfordulóra: 80 éve indult újra a rend élete Magyarországon, valamint 25 éve a rendszerváltás után kezdődött el ismét a szerzetesi élet hazánkban. Ezt követően Fischer Ferenc professzor, a PTE BTK dékánja üdvözölte röviden a megjelenteket, majd pedig Káldos János, az OSZK főigazgatóhelyettese vette át a szót. A megnyitó beszédek sorát Sarbak Gábor, az MTA OSZK Res Libraria Hungariae, Fragmentum Codicum Kutatócsoport főmunkatársa, a konferencia fő szervezője, a pálos rend történetének elkötelezett kutatója, valamint a kiállítás egyik kurátora zárta.

A délelőtti szekció F. ROMHÁNYI BEATRIX (tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem,) *Hermitae, monachi, frates. Szempontok a Pálos Rend középkori történetéhez* című előadásával vette kezdetét. Mondandóját Gyöngyösi Gergely Vitae Fratrumának a pálosok eredetére vonatkozó forrásainak elemzésével indította. Említette a pálos közösségek korai történetére vonatkozó eredeti oklevelek csekély számát, kiemelve, hogy az első pálosokat említő írott kútfő 1221-ből származik. Ezt követően a pálosok szerzetesrendeken belüli helyéről, illetve az európai remeterendekről adott átfogó képet. Kitért a 13. században alapított új szerzetesi közösségek jelentőségére, eredetére. Előadásának utolsó harmadában a magyarországi remeteközösségekre fókuszált a korunkra maradt források elemzésének segítségével. Konklúziójában arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyarországi remeteségek megjelenése teljességgel az európai folyamatokhoz illeszkedett, így ezekkel kapcsolatban nem beszélhetünk megkétszerezésről, továbbá hangsúlyozta, hogy sem az Ágoston-rendi remetét, sem pedig a pálosokat a 14. század végétől nem tekinthetjük remeterendeknek, sokkal inkább „pseudo-koldulórendként” működtek.

BENKŐ ELEK (igazgató, MTA BTK Régészeti Intézet) *A Szentkereszt remetéinek korai kolostorai a Pilisben* címmel megtartott előadását egy, a Pilist ábrázoló fotóval indította. Felvázolta a királyi kolostoralapítások, továbbá a Pilis pálos közösségei létrejöttének körülményeit. A pilis-szentléleki pálos szerzetesház rekonstruált alaprajzán szemléltetve arra hívta fel a figyelmet, hogy e kolostorok beosztása rendkívül közeli analógiáját nyújtják az Arpádok udvarházainak régészeti feltárások segítségével elkészített alaprajzai. Az előadó új és felettébb figyelemreméltó információkat osztott meg a kesztölc-klastrompusztai kolostorról, ahol

2013-ban került sor a káptalanterem teljes régészeti feltárására. Végezetül pedig a kolostori halastó kutatásával kapcsolatban osztott meg érdekes információkat a hallgatósággal.

A következő, ugyancsak archeológiai témájú előadást BENCZE ZOLTÁN régész (osztályvezető, Budapest Történeti Múzeum) tolmácsolásában halhatták a résztvevők. Az évtizedek óta a budaszentlőrinci szerzetesház kutatását irányító szakember referátumában (*Budaszentlőrinc, a középkori pálos főkolostor*) a kolostor történetét, valamint napjainkig tartó kutatástörténetét tekintette át. Az átfogó kép felvázolását a prezentáción bemutatott rajzok, ábrák, rekonstrukciók és fotók tették szemléletessé.

A délelőtti szekció középkori tematikájú előadásainak sorát FEDELES TAMÁS (egyetemi docens, PTE) referátuma zárta. *A késő középkori főúri devóció és a pálosok* címmel megtartott prezentációjában lényegre törő tömörséggel tekintette át, hogy a késő középkori Magyar Királyság területén mely főúri családok, mikor, hol, mely céllal alapítottak pálos kolostorokat, milyen mértékben támogatták e magyar alapítású szerzetesi közösséget, s e magatartásnak melyek voltak a legfontosabb motivációs tényezői. Ez utóbbiak közül három főbb kategóriát emelt ki: az előkelők uralkodói mintakövetését, az alapítók-támogatók reprezentációját, valamint devocionális igényeit.

A szimpózium délutáni ülészaka két művészet- és építészettörténeti prezentációval vette kezdetét. Elsőként BAKU ESZTER művészet-történész (doktorjelölt, Budapesti Műszaki Egyetem) mutatta be *Weichinger Károly és a pécsi Pálos templom és kolostor építése* című rendkívül igényes prezentációját. Elsőként egy átfogó képet vázolt fel a 20. század első felének templom-építészeti stílusairól, majd pedig Weichinger Károly, Kossuth-díjas építész pécsi munkásságát ismertette. Mondandóját tervrajzok és korabeli fotódokumentációval tette szemléletessé, nagymértékben segítve annak befogadását. E témához szorosan kapcsolódott PRAKFULVI ENDRE (tudományos kutató, Lechner Lajos Tudásközpont) beszámolója, aki *Weichinger Károly és Pécs* című előadásában mutatta be, hogy Weichinger miképpen nyerte el a pécsi pálos templom tervezési feladatait. Bemutatta továbbá az építési folyamatokat, és az elkészült templom jelentőségét Pécs városképében. Végül felhívta a figyelmet a Magyar Építészeti Múzeum Weichinger Károly munkásságával kapcsolatos gazdag anyagára, amely további kutatási lehetőségeket rejt magában.

Egy rövid diszkussziót és szünetet követően, BOJTOS ANITA (doktoranda, Pázmány Péter Katolikus Egyetem) *Eszmény és hivatás: pálosok a katolikus megújulásban* című előadását hallhatták a konferencia résztvevői. A referátum betekintést nyújtott abba a nagyobb lélegzetű munkába, amely a magyarországi pálos szerzetesek koraújkori prozopográfiai adatbázisának összeállítását célozza. Ennek segítségével ugyanis részletes képet kaphatunk a szerzetesrend 17. századi újjáéledéséről, a katolikus vallásosság megújulásában játszott szerepéről. Néhány szemléletes példával illusztrálta az előadó az 1646 és 1652 között szerzetbe lépett rendtagok életpálya-típusait.

DAMÁSDI ZOLTÁN (levéltárvezető, Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár) *Pálos emlékek a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban* című prezentációjában a Pécsi Püspöki Levéltár pálosokra vonatkozó iratanyagának általános

ismertetésén túlmenően számos érdekes, eleddig nem kutatott dokumentumra, valamint 20. századi fotóra hívta fel a kutatók figyelmét.

HORVÁTH ISTVÁN (levéltáros, Egeri Főegyházmegyei Levéltár) *A jakabhegyi konfraternitás szabályzata* című előadásával betekintést nyerhetett a hallgatóság a pécsi helytörténet szempontjából fontos újkori vallásos társulat életébe. A szabályzat (melyet az előadó részletesen ismertetett) kétségkívül jó támpontokat nyújthat a történészek számára.

Az utolsó előadó, LANTOSNÉ IMRE MÁRIA a vallásos néprajz elismert kutatója (Pécs) *A Lyceum templom a legújabb kutatások fényében* című előadásával a pécsi pálosok számára vitathatatlanul fontos szerepet betöltő templom, illetve a rend újkori visszatelepülését követő történetébe nyújtott bepillantást. Emellett a beszámoló a szerzetesi közösség újkori pécsi történetének hagyatékát is érintette, figyelemmel kísérve az ehhez kapcsolódó személyek hasonló jellegű, és/vagy térben és időben közeli tevékenységét.

Ezt követően került sor az elhangzottak rövid diszkusziójára, majd pedig a szekciók munkáját levezető Sarbak Gábor röviden értékelte a valódi interdiszciplináris keretek közt zajlott tudományos tanácskozás új eredményeit, köszönetét fejezte ki a meghívott kutatóknak munkájukért, illetve a rendezvényen mindvégig nagyszámú érdeklődő hallgatóságnak a jelenlétéért.

A konferencia másnapján az előadók közös szentmisén vehettek részt a Pálos templomban, majd ezt követően Sudár Annamária és Sarbak Gábor, a kiállítás kurátorai a konferencia résztvevőinek bemutatták a pécsi Modern Magyar Képtárban *Pálosaink, a fehér barátok* címmel megrendezett kiállítást. (Az azonos címmel 2015-ben megjelent katalógust az említett kurátorok szerkesztették.) A minden szempontból sikeresnek mondható szimpózium előadásaiból – annak érdekében, hogy az új tudományos eredmények mielőbb közkinccsé váljanak – 2015 folyamán tanulmánykötet megjelentetését tervezik a szervezők, amelyre nagy várakozással tekintünk.

(ism.: Csécsi Gábor – Illés Kornélia – Kovács István)

Fejezetek az ezeréves Egri Egyházmegye történetéből

Eger, 2015. május 7.

Az Érseki Vagyonkezelő Központ Közgyűjteményei az egri bazilika felszentelésének fő ünnepén egyháztörténészeknek rendezett egész napos konferenciát, melynek az Érseki Papnevelő Intézet adott otthont.

A nyitóbeszédet a konferencia fővédnöke, TERNYÁK CSABA egri érsek mondta, aki kiemelte: Nem önmagunkat ünnepeljük, hanem azt, hogy ezer éve szolgáljuk Isten népét. Hangsúlyozta, azért hozták létre az Eszterházy Károly egri püspökről elnevezett kutatócsoportot, hogy közkinccsé tegyék mindazt a rendkívül gazdag szellemi hagyatékot, amely felhalmozódott ebben az évezredben.

LIPTAI KÁLMÁN, az Eszterházy Károly Főiskola (EKF) rektora kitért arra, hogy a legméltóbb ajándék 2025-ben, Eszterházy születésének 300. évfordulóján az eredetileg is kitűzött cél, az „universitas-gondolat”, vagyis az egyetemi rang elérése lenne.

BUDA PÉTER szemináriumi rektor, levezető elnök annak az örömeinek adott hangot, hogy a szimpóziumot a szemináriumban rendezik meg, ahol a papképzés folyik, és az előadásokban is többször volt szó a papképzésről, a kispapi életutakról. Így NAGY ANDOR, az EKF tudományos munkatársa *Kispapi életutak Eszterházy Károly püspöksége alatt* címmel azt részletezte táblázatokkal színesítve, hogy halála után miként élt tovább egykori kispapjaiban Eszterházy hagyatéka, melyben örökségül hagyta szellemiségét utódaira. A magas műveltséget ugyanis a nagy hatású püspök minden papjától megkövetelte. Az 1762 és 1799 közötti egyházfőre úgy tekintünk, mint az egyik legnagyobb magyarországi főpapra, aki védte egyháza és hazája érdekeit.

PÁLOS ZSÓFIA, az Érseki Vagyonkezelő Központ (ÉVK) – Főegyházmegyei Könyvtár, történész-könyvtárosa *Eszterházy Károly könyvtára* című előadásában elmondta: az előttük álló feladat nem kisebb, mint a püspök eredeti gyűjteményének rekonstruálása, ami nem egyszerű feladat. HORVÁTH ISTVÁN (ÉVK – Főegyházmegyei Levéltár, tudományos munkatárs, levéltáros) *Az urbárium bevezetése az egri püspöki uradalomban* címet adta témájának, amelyben részletesen ismertette az egész metódust és a teljes robotmegváltás körülményeit.

Rövid szünet után két szekcióban folytatódtak az előadások. Az első szekció levezető elnöki teendőit SARBAK GÁBOR, az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae – Fragmenta Codicum Kutatócsoport képviselője látta el, a másodikét pedig GÁRDONYI MÁTÉ, a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola főiskolai tanára.

Az első szekció előadói voltak: KOSZTA LÁSZLÓ, a SZTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára, akinek sajnálatos távolléte miatt *Az egri püspökség alapítása és kezdetei* című értekezését Horváth István olvasta fel. FEDELES TAMÁS, a PTE Történettudományi Intézet egyetemi docense *Az Apostoli Kamara és az egri egyházmegye javadalmi a középkorban*, valamint *Löffler Erzsébet*, az ÉVK igazgatója *A Fenesy-féle tranzakció hatása Eger városára* címmel tartottak előadást.

A második szekció előadói: TAMÁSI ZSOLT, a Marosvásárhelyi Római Katolikus Gimnázium igazgatója *Az 1848-as egri zsinat előkészítő munkálatai a tervezett magyar nemzeti zsinat keretében*, BÁRÁNY ZSÓFIA, az ELTE BTK doktorandusza *Lonovics József és Eger*, illetve JÁN GUNČAGA és TÓTH SÁNDOR JÁNOS *Az egri és a szepeskáptalani tanítóképző intézetek – szlovák-magyar egyháztörténeti kapcsolatok* címmel adtak elő.

A délután második előadásain a levezető elnökök személyében nem történt változás. Az első szekció előadói voltak: MIHALIK BÉLA VILMOS, az MTA BTK TTI tudományos segédmunkatársa, a Jezsuita Levéltár igazgatója *A Katolikus Egyház és kegyúri viták a Jászságban (1702-1745)*, NEMESNÉ KIS TÍMEA, az érseki palota turisztikai attrakciófejlesztéspályázatán dolgozó művészettörténész *„Az egri megyének ragyogó koronája” – a bazilika tervvariációi*, valamint VERES GÁBOR, az EKF Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszék főiskolai docense *Az egri püspöki és káptalani pincék a 18. században* címmel fejtették ki gondolataikat.

A második szekcióban KÁRBIN ÁKOS, az MNL Heves Megyei Levéltár levéltárosa *A kultúrharc Egerben, illetve annak következményei*, Klestenitz Tibor, az MTA BTK TTI tudományos segédmunkatársa *Katolikus sajtó az egri egyházmegyében*, illetve Gianone András, a Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium tanára *Az Actio Catholica az egri főegyházmegyei körlevelek tükrében* témakörökben adott elő.

Rövid szünet után az utolsó egység következett, ahol az első szekcióban SOÓS ISTVÁN, az MTA BTK TTI tudományos főmunkatársa *Eszterházy Károly, Giuseppe Garampi és a magyarországi egyházpolitika*, Balogh Ferenc, az ÉVK igazgatóhelyettese *Mit olvasott Pyrker érsek halála előtt?* és Tusor Péter, a PPKE Történettudományi Intézet egyetemi docense *Lippay György egri püspök (a főpap és a politikus)* címmel mutatták be kutatásaikat. A második szekcióban pedig TENGELY ADRIENN, az EKF főiskolai docense *Az 1931-es és az 1942-es egyházmegyei zsinat*, SZABÓ CSABA, a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet igazgatója *A fallóskúti kegyhely története* és MIKÓ ZSUZSANNA, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója *Az Állami Egyházügyi Hivatal megszervezése Egerben* címmel adtak elő.

Közös vita zárta az előadásokat, amelyek egy konferenciakötet formájában is hozzáférhetőek lesznek. Horváth István, a konferencia főszervezője abbéli reményét fejezte ki, hogy ezek a tanulmányok is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az Egri Főegyházmegye történeti monográfiája a közeljövőben elkészülhessen. Egy jól megszervezett és baráti beszélgetésekre is alkalmat adó konferencián vehettünk részt, amiért köszönet a szervezőnek: az Érseki Vagyonkezelő Központ Közgyűjteményeinek!

(ism.: Komiszár Dénes)

KISS GERGELY: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 3.) 204 old.

A tanulmányban azokról a rendes egyházi joghatóság alól kivett, egyszersmind magasabb hierarchikus szint alá rendelt, azaz *exemptió*ban (szó szerint fordítva: kivételben) részesülő magyarországi egyházi intézményekről olvashatni, amelyek rendszerint az esztergomi érsek fennhatósága alá kerülve a forrásokban és a kutatásban – ha ugyan távolról sem kivétel nélkül – királyi egyházak néven neveztetnek. A szerző célja nem ezek általános köz-, egyház- vagy intézménytörténeti leírása, hanem kiváltságos egyházi jogi helyzetük mibenlétének és kialakulásának bemutatása, illetve az e téren esetleg meglévő közös sajátosságok feltárása. Az e kérdéskört körüljáró értekező részt (9–145. p.) egészítik ki, illetve a könyv használhatóságát hivatottak növelni a francia és angol nyelvű összefoglalók (146–154. p.); „Fogalmak” cím alatt egy rövid, öt szócikkre terjedő lexikonszerűség (155–156. p.); a rövidítés-, forrás- és irodalomjegyzék (157–177. p.); két táblázat (178–182. p.); négy térkép (183–186. p.); valamint egy igen részletes személy- és helynévmutató. (187–204. p.)

Összességében, úgy tűnik, a fent említett egyházi létesítmények kiváltságos állásával kapcsolatban új és általánosnak mondható momentumot a szerző nem talált, és nem is valószínű, hogy ilyen a későbbi kutatásban felszínre bukkanna: a párizsi Sainte-Chapelle mintájára alapított uralkodói kápolnák hatása – amely kápolnákkal a szerző bőven, és magyar viszonylatban bizonyára párját ritkító felkészültség alapján foglalkozik, ld. 12–13., 16–25. p. – „meglehetősen kérdéses” (128–130. p., az idézet a 130. oldalon), s így marad az illető egyházi létesítmények királyi mivoltának leginkább az alapítás, illetve a kegyuraság körülményeiben való keresése. E keresésnek azonban mindig a konkrét intézmények egyedi történetére kell fókuszálnia, nem valamiféle általános tétel deduktív alkalmazását kell erőltetnie, s így aligha lehet vitatkozni a szerző konklúziójával, miszerint az a helyes, „*ha az egyes intézményekre vonatkozó adatokat egyenként mérlegelve igyekszünk képet alkotni az egyházi jogi helyzet alakulásáról*” (kiemelés az eredetiben, 145. p.).

A bőséges szakirodalmat felvonultató munkának nem tartozik erényei közé a forrásközelség. A szerző ritkábban hivatkozik forrásainak eredeti szövegére, mint az indokolt lenne; így kifejezetten terminológiai kérdéseket boncolgatva sem idézi szó szerint a hivatkozott oklevél szövegét, hanem megelégszik valamiféle, az eredeti szöveget lazán követő magyar nyelvű értelmezésekkel. A veszprémi káptalan – sok szempontból valóban nagyon fontos – 1296. augusztus 1-jei oklevelének¹ például igen nagy jelentőséget tulajdonít; többek között azért, mert ez az oklevél „az első, amely

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 237 414.

fogalmilag, jogilag összekapcsolja a királyi egyház és a király(né)i kápolna intézményét” (32. p.). A fogalmi, jogi összekapcsolásról az oklevélben csak a következő fordulatot lehet olvasni: „*omnes ecclesie et capelle regales seu reginales*”, a könyv említett oldalán pedig még ennyit sem, hanem csak a „*minden királyi és királynéi egyház és kápolna*” fordulatot (uo., kiemelés az eredetiben), ami még csak nem is teljesen pontos megfelelője az eredetinek.

Ez az oklevél a szerző forráskezelése szempontjából azért is jellemző, mert könyvében – legalább – nyolcszor hivatkozik rá,² és teszi ezt nagyjából hatféleképp. Háromszor meg sem említi a levéltári jelzetet (562., 619. és 771. jegyz.), és a többi esetben is az oklevél számos kiadása és regesztája közül szemezget, ki tudja minek alapján.³

Szembeötlő – mint erre alább még visszatérünk –, hogy a szerző még a legfontosabb oklevelek pontos szövegét sem hozza, hanem általában megelégszik a kiadásokkal, anélkül, hogy azok esetleges hibáit javítaná. Ez persze szíve joga, a további kutatásnak azonban minden bizonytal szilárdabb alapját képeznék az eredeti példányok alapján adott textusok. Még a jobb híré kiadásokon is akad olykor javítanivaló: vö. pl. Demeter esztergomi érsek 1384. december 20-áról keltezett oklevelét, melynek a szerző szintén csak kiadására hivatkozik (141. p. 907. jegyz.), e kiadás hibáinak és bizonytalan olvasatainak feltüntetésével.⁴

A forrásközeliség hiányával függ össze a tanulmányt illusztráló II. táblázat („Az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alatt álló intézmények tételes felsorolása a 14–16. században”, 178–182. p.) félresikerült adatolása is. E segédlet, címének megfelelően, az összes idetartozó vagy egyéb okból idevont egyházi létesítményt (pl. pannonhalmi apátság) nevezi meg, öt kategóriába – „benedekrendi apátságok, zárdák”, „premontrei prépostság”, „társaskáptalan”, „kápolna, plébánia”, „decanatus (Landkapitel)” –, azokon belül pedig betűrendbe sorolva ezeket, a névsor utáni hét oszlopban pedig intézményenként jelölve, hogy ez utóbbiak a címben említett, szám szerint hét forrás közül melyikben szerepelnek és melyikben nem. E hét tételes felsorolás 1389-ből, 1397-ből, 1400-ból, 1449-ből, 1454-ből, 1464-ből és 1513-ből származik, fennmaradásukról és elérhetőségükről pedig a sorrendben 927-től 933-ig számozott lábjegyzetek hivatottak tájékoztatni. – Ehhez képest a hét lábjegyzetből az utolsó öt (929–933.) egyszerűen hiányzik a könyvből, a

² 32. p. 112. jegyz.; 102. p. 562. jegyz.; 102. p. 565. jegyz.; 105. p. 595. jegyz.; 108. p. 619. jegyz.; 113. p. 676. jegyz.; 118. p. 740. jegyz.; 121. p. 771. jegyz.

³ Az okmány szövege egyébként a Monumenta Ecclesiae Strigoniensis II. kötetében (ed. Ferdinandus Knauz, Strigonii, 1882.) a 390–391. oldalakon található (és nem 380.-on, mint a 619. és 771. jegyzetek alapján hinni lehetne), a „BÁRTFAI SZABÓ 1938. 28.” (562. jegyz.) és „BÁRTFAI SZABÓ 1938. 151.” (619. és 771. jegyz.) hivatkozások pedig – a megtévesztő numerikus eltérés dacára – ugyanarra a rövid és pontatlan regesztára vonatkoznak, hol oldalszámot, hol sorszámot adva meg, de egyik esetben sem jelölve, hogy a szerző melyiket érti, ld. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938. 28. p., 151. szám.

⁴ SÜTTŐ SZILÁRD: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. Szeged, 2003. (Belvedere-monográfiák, 2.) (továbbiakban: SÜTTŐ, 2003.) 2. köt. 273. sz. (151–152. p.)

927. és 928. ugyan megvannak, de rossz helyre kerültek: az első nem az 1389-es, hanem az 1464-es, a második nem az 1397-es, hanem az 1513-as felsoroláshoz tartozik.

Persze igaz, hogy a táblázatban, amelynek rendeltetése úgyis csak az értekezés efféle bemutatásra alkalmas adatainak áttekinthetővé tétele, voltaképp nem is lett volna szükség az illető források külön-külön történő leírására – ha ezek a források, vagy legalábbis a téma szempontjából releváns részeik a könyvben elérhetőek lennének. Mivel e hét felsorolás döntő fontosságúnak tűnik a téma szempontjából, jó, sőt szükséges is lett volna ezeket – adott esetben esetleg kivonatossan, de pontosan – közölni; a forrásoknak, ill. keletkezésük körülményeinek ismertetése (33–38. p.) ezt csak részben pótolja. Terjedelmi szempontok aligha jelenthettek akadályt, ld. pl. a könyv címében foglalt témához csak nagyon-nagyon áttételesen kapcsolódó párizsi Sainte-Chapelle és társai fentebb említett, igen részletes bemutatását.

Nem éppen problémamentes a másik táblázat sem. A királyi kápolna és az egyes kiváltságolt egyházi intézmények közti személyi átfedéseké ugyanis valóban nagyon érdekes kérdés; jó, hogy a szerző ezt felteszi, kár, hogy – legalábbis kellő alaposággal – nem válaszolja meg. Pedig e tárgyban ígéretes úton indult el: azokat a személyeket kereste, „akik a kiváltságolt egyházi intézmények tagjai voltak, és szerepük volt a hivatali írásbeliségben (1001 és 1301 között)” (29. p.). Vizsgálatának eredményét ezen – a 178. oldalon található I. – táblázatban foglalta össze, „a királyi egyházak (prépostságok) részvétele a királyi oklevéladásban, 11–13. század (%)” cím alatt. Ebben a korszakot három évkörre bontva (1001–1181; 1182–1242 és 1242–1301), ill. összesítve (1001–1301) jellemzi, mind a négy oszlopban négy-négy számot feltüntetve: az „összes ismert személy”, a „királyi prépostság összesen”, a „nem királyi egyház” és a „nem azonosítható” kategóriába sorolható személyek százalékos arányát közölve.

Az olvasóban ezek láttán többszörös hiányérzet jelentkezik. Először is e táblázat összes adata, s így az ezekből levonható következtetések hitelül mindösszesen egyetlen sornyi lábjegyzet szolgál (178. p. 920. jegyz.): „Az itt szereplő számadatok a következő munkákon alapulnak: RA; KUBINYI 1999a; ZSOLDOS 2011.”⁵ Ennyi. Ez praktikusán nem sokkal többet jelent, mint hogy aki nem hiszi, járjon utána.

Márpedig lenne minek utánamenni, mert sem a táblázatban, sem pedig ennek szöveges kiértékelésében (29–31. p.) nem találni a százalékosított klerikusok neveit; egyáltalán nincs differenciálva ezeknek az oklevéladásban játszott szerepe, ami pedig szinte minden további vizsgálatot jóformán lehetlenné téve, óriási funkció- és rangbeli különbségek összemosását jelenti; de még csak a percentuális arányok mögött álló pontos számok rendszeres felsorolását is hiába keresi az

⁵ Vagyis: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk.: Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., 1923–1987.; KUBINYI ANDRÁS: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században. In: *Levéltári Közlemények*, 1975. 59–121. p. A rezümék nélkül újraközölve: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM Könyvek 22.) (továbbiakban: KUBINYI, 1999.) 7–67. p.; ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája, 1000–1301. Bp., 2011.

érdeklődő. Igaz, hogy a 30. oldalon a szerző legalább nevesíti azt a hét társaskáptalant, amelyeket a táblázat címében a „királyi egyházak (prépostságok)”, második sorában pedig a „királyi prépostság összesen” összefoglaló néven emleget, és itt az Árpád-kor egészére vonatkozóan megad hét számot is, vagyis hogy ezekből hány személyt talált a királyi oklevéladás közelében, de ismét forráshivatkozások, nevek és hatáskörök, sőt minden időbeli bontás nélkül, úgyhogy még a korszakon belüli változásokra vonatkozó kijelentései is⁶ okleveles adatok helyett a jóindulatú olvasónak a szerzőbe vetett bizalmára épülnek: *fides apud autorem*.

Minthogy „hasonló vizsgálatot a vegyesházi királyok korára nehéz pontosan elvégezni” (30. p. 108. jegyz.), illet a szerző nem is végzett. Ezt csak sajnálni lehet, mert ez a – tagadhatatlanul kevésbé hálás, gyors eredményekkel nem kecsegtető, sokkal inkább fáradtságos, idő- és munkaigényes – kutatás nagyban emelte volna a mű értékét; az Árpád-kori, rendszeresen ismertetett és dokumentált adatokkal együtt pedig akár a több szempontból is fontos kézikönyvek közé emelhetette volna.

Bár – minthogy a szerző tudatosan és hangsúlyozottan kerüli az intézménytörténeti megközelítést⁷ – a fenti problémákkal nincs egy súlycsoportban, azért mégis felkapja az ember a fejét annak olvastán, ami a könyvben a királyi kápolna oklevéladó tevékenységéről áll (16. p., 30. jegyz.): „A király kápolna [*sic!* – S. Sz.] illetén [azaz oklevéladó – S. Sz.] jellege csak a 14. század közepén mutatható ki ismét az 1370-es évekbeli reformokig. Ettől kezdve a kápolna – a panaszfelvételt leszámítva – inkább már liturgikus testület volt.” – Ezzel szemben ma már tudott, hogy a kápolnaispán hiteleshelyi funkciója egyáltalán nem szűnt meg kancelláriai tagozatának 1375-ös átszervezésével, hanem továbbra is adott ki az uralkodó nevében – csakúgy, mint korábban, annak középpécsettjével megerősített – ilyen jellegű okleveleket, még hozzá nemcsak közeli hiteleshely hiányában az udvari bíróságok visegrádi tartózkodása idején, hanem azok Budára költözése után is.⁸

Helyenként önmagának látszik ellentmondani a szerző. A szebeni és brassói *decanatus*nak az *exemptio* felé vezető útját vázlatosan ismertető fejezetben (130–142. p.) tett megállapítása szerint például „úgy tűnik, hogy az Erdélyben II. Géza korától megtelepedő szászok egyházi különállása a kezdetektől napirenden volt” (134. p.); a továbbiakban pápai oklevelekre támaszkodva jelenti ki, hogy 1235-re az esztergomi érsek és a barcasági papság közt „kialakult egy jogi kapcsolat” (136. p.); Fülöp esztergomi érsek két, 1264. május 6-áról keltezett oklevele alapján pedig leszögezi, hogy „a szebeni dékán és papsága felett az esztergomi érsek kormányzati joghatósága érvényesült” (137. p.). – Ehhez képest „a királyi egyház eredete, kialakulása és fogalma Magyarországon” c. fejezetben (26–32. p.)

⁶ Pl.: „Az egész időszakot (1001–1301) tekintve az óbudai társaskáptalan végig egyenletesen szerepel, vele szemben a székesfehérvári folyamatos emelkedést, míg az aradi és a titeli csökkenést mutat.” (30. p.)

⁷ Vö. 10. p.

⁸ A kérdésről ld.: SÜTTŐ, 2003. 1. köt. 201. p., küln. uo. 7–9. jegyz.; továbbá 2. köt. 170. sz. (95–96. p.), 321. sz. (179. p.), 519. sz. (295. p.), 615. sz. (349–350. p.), 705. sz. (398–399. p.).

a két erdélyi *decanatus*ról azt írja, hogy ezek „különleges jogállása a 14. századtól kezdett kifermálódni” (32. p.), illetve hogy „a 14. század eleje előtt nyoma sincs a szebeni vagy a brassói *decanatus exemptiós* törekvéseinek” (31. p. 110. jegyz.).

Érdekes ezt az ellentmondást összevetni a kötet térképmellékletével; a könyvben tárgyalt egyházi intézményeket ugyanis négy térkép (183–186. p.) prezentálja négy különböző korban. Pontosan a változások érzékeltetése céljából kedvező, hogy nem egy, hanem négy térkép található a kötetben, de éppen a két említett dékánosság szempontjából ebből az előnyből semmi nem realizálódik: ezek mind a négy térképen ugyanúgy vannak ábrázolva.

A munka még egy – a térképekkel szemben – meglehetősen szokatlan segédletet is tartalmaz, „Fogalmak” címmel (155–156. p.), benne öt ilyenek rövid leírásával, mint: „*exemptio*”, „*ordinarius*”, „*protectio*”, „*püspöki hatalom, joghatóság*” [kurzívval az eredetiben – S. Sz.], illetve „*sainte-chapelle*”. Nem világos, hogy miért pont ez az öt fordul itt elő, illetve hogy ez az öt miért, amikor a szerző ezekre a szövegben is kitérhetett volna, illetve ki is tért: a *sainte-chapelle* mibenlétét például nemcsak a 156. oldalon magyarázza, hanem a 12–13.-on is, az *exemptió*t a 155. mellett a 26–27.-en is, majdnem – tényleg: miért csak majdnem? – ugyanúgy.

Ez a kis fogalomtár nyilván nem tudományos, hanem legfeljebb ismeretterjesztő igényeknek kíván megfelelni – összességében igencsak mérsékelt sikerrel. Hivatkozások híján nem tudni, a szerző mire támaszkodott pl. a „*püspöki hatalom, joghatóság*” passzus megírásánál, de úgy tűnik, nem sikerült az igazságnak megfelelő képet alkotnia a püspököknek a katolikus egyház tanítói hatalmából (*potestas magisterii*) való részesedéséről. Szerinte a „*püspöki hatalom, joghatóság* – három elemből tevődött össze, tanítói, szentelő és kormányzati joghatóságból (*potestas magisterii, ordinis, iurisdictionis*). A tanítói hatalom alatt az értendő, hogy a püspök feladata volt az egyháziak tanításának megszervezése és ellenőrzése. Ez vonatkozott iskolák megszervezésére, a tanultsági szint felmérésére, ennek szükség szerinti javítására, az ezt elősegítő könyvek, iratok beszerzésére, másolatok biztosítására, másoló- vagy íróműhely (*scriptorium*) működtetésére. A püspök szentelő hatalma...” stb. (155–156. p., kiemelések az eredetiben.)

Ez így alapvetően téves. Miről van szó? Legyen itt elég két másik, lényegében egybevágó meghatározás idézése. A kánonjogász Bánk József erről, tehát a *potestas magisterii*ről, „a püspök főpásztori hatalma”⁹ ötödik elemeként ír: „5. *Potestas magisterii*. A püspök a legfőbb tanító az egyházmegyében; ha nem is rendelkezik az egyes püspök családokozhatatlansággal, a római pápa irányítása mellett »*verus doctor et magister*« (c. 1326.). Legfőbb feladata a hit és erkölcs tisztaságának megőrzése. Az egyházmegyében senki sem taníthat katolikus tant a püspök tudta és beleegyezése nélkül.”¹⁰ Hasonlóképp foglalja ezt össze a medievista Érszegi Géza is a Korai magyar történeti lexikonban („püspök”

⁹ BÁNK JÓZSEF: Egyházi jog. Az egyházi alkotmányjog alapjai. Bp., 1958. 108–109. p. (Idézet: 108. p.)

¹⁰ Uo. 109. p. (A püspöki *infallibilitas* hiányát természetesen csak 1870 után kellett hangsúlyozni, és a hivatkozott kánon is, magától értetődően, az 1917-es *Codex Iuris Canonicié*.)

címszó): „A pápa fősege alatt a legmagasabb egyházi rend viselőjeként valamely egyházmegyében mint az apostolok utóda lelki (szentelő, tanító, kormányzó) hatalmat gyakorol. Feladata, szentelő hatalmánál fogva, a szentségek kiszolgáltatása és istentiszteletek tartása, tanítói hatalmából kifolyólag a hithirdetés és a hitesség fenntartása, kormányzóként pedig törvényeket hoz, felügyel a fegyelemre, javadalmakat ad, kezel és alapít.”¹¹ – A *potestas magisterii* tehát nem az iskolaiügyre vonatkozik, hanem a hithirdetés, a hit tisztaságán való örökösödés jogát és kötelességét jelenti.¹²

Végezetül ki kell térni az apparátusra, ami igen sok kívánnivalót hagy maga után. Már az sem szerencsés, ahogy az eredeti megjelenés helyét és idejét a szerző többször is említetlenül hagyja: a Kubinyi András egyháztörténeti vonatkozású tanulmányaiból összeállított gyűjteményes kötetben¹³ megjelent írásokra például egységesen ennek a könyvnek 1999-es évszámával hivatkozik, a-tól h-ig terjedő indexszel látva el ezeket,¹⁴ a nyolc tanulmány közül a korábban már megjelent hétnek még eredeti megjelenési idejét sem közölve a címleírásoknál.

Ennél kirívóbbak a – más vonatkozásokban már feljebb is érintett és ezen a téren is megnyilvánuló – pontatlanságok és hanyagságok; példaként lehet hozni, ahogy a szerző Bónis György posztumusz regesztakötetét¹⁵ kezeli. Mivel hivatkozik ennek egyes darabjaira,¹⁶ így ezt a források közé fel kellett volna vennie. Ez nem történt meg, viszont az irodalomjegyzékben szerepel Bónisnak a regesztákhoz csatolt tanulmánya¹⁷ – de nem a valódi címmel.¹⁸ Ráadásul ez a cikk eredetileg 1963-ban egy rangos német jogtörténeti folyóiratban jelent meg, és csak a Bónis-kötet szerkesztője fordította magyarra – de minderről itt szó sem esik.¹⁹

¹¹ ÉRSZEGI GÉZA: Püspök. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. 563–564. p. (Az idézett rész az 563. oldalon.)

¹² Sok egyéb mellett persze a püspök felügyelete alá tartozott „az egyháziak tanításának megszervezése és ellenőrzése” is, amiről a szerző ír (155. p.), de ez kormányzati – szó szerint: joghatósági – hatalmához, azaz a *potestas iurisdictionis*hoz tartozott, vö. pl. JULIUS KRIEG idevágó ismertetését: „Gewalt u. Aufgaben” (a „Bischof” szócikken belüli 5. pont) In: Lexikon für Theologie und Kirche. Hrsg.: Buchberger, Michael. Bd. 2. Freiburg im Breisgau, 1931. 373–374. col., küln. 373.

¹³ KUBINYI, 1999.

¹⁴ Ld. 169–170. p.

¹⁵ BÓNIS GYÖRGY: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerk.: Balogh Elemér. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.) (A továbbiakban: BÓNIS, 1997.)

¹⁶ 61. p. 264. jegyz.; 125. p. 808. jegyz.; 144. p. 911. jegyz. stb.

¹⁷ 161. p.: „BÓNIS 1997”.

¹⁸ Az említett Bónis-kötetben az írás „Az egyházi bírászkodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon” cím alatt található (621–658. p.), a jelen irodalomjegyzékben viszont a szerző ezt átnevezte: „Egyházi bírászkodás a középkori Magyarországon”.

¹⁹ A német eredeti: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 80 Kanonistische Abteilung 49 (1963) S. 174–235. (A szerző által adott magyar cím tehát nemcsak az 1997-es kötetben álló tényleges változatnak, de még a német eredetinek sem felel meg; és akkor még nem is szoltunk az 1963 és 1997 közti harmincnégy év, illetve az eredetileg megcélzott és a tisztán magyar olvasóközönség közti különbségek elkenéséről.)

Az érdeklődő olvasót még kellemetlenebbül érinti, hogy a jegyzetekből nemegyszer hiányzik az oldalszám szerinti precíz hivatkozás, és így csak valamely mű egészére való utalást találni ott, ahol annak egy konkrét részletét kellett volna megjelölni. Ismét csak egy példa: annak, hogy Kubinyi András „a korábban Gárdonyi által felvetett és Jankovich által bírált *hospes*-jog–kiváltságos jogállás tétellel kapcsolatban kívánt bizonyos félreértéseket eloszlatni” (14. p., kiemelés az eredetiben), a szerző útmutatása alapján egész pontosan a következő helyeken lehet utánaolvasni (14. p. 22. jegyz.): „KUBINYI 1962; KUBINYI 1972; KUBINYI 1983; KUBINYI 1999c; KUBINYI 1999e; KUBINYI 1999f; KUBINYI 1999g; KUBINYI 2001.”

A forrás- és irodalomjegyzékből pedig egyszerűen hiányzik sok rövidítés feloldása, ld.: AO;²⁰ AOKLT;²¹ BAGI 2007;²² BRUNNER–SCHWERIN 1928;²³ ECKHARDT [*sic!*] 2000;²⁴ GLASSL 1979;²⁵ KOSZTA 2013;²⁶ MALECZEK 1984;²⁷ MRT 9;²⁸ SEBESTYÉN 1925–1926;²⁹ SOLYMOSI 1997;³⁰ SOLYMOSI 2002;³¹ SCHIER;³² SMIČIKLAS;³³ SMIČIKLAS [*sic!*];³⁴ SZOVÁK 1994;³⁵ TRINGLI 2010;³⁶ VALOUS 1970;³⁷ Váradi Regestrum;³⁸ ZICHY.³⁹ – Ezek közül a könyv olvasói a forráskiadványokat többnyire fel fogják ismerni,⁴⁰ az egyéb

²⁰ Ld. 111. p. 655. jegyz.

²¹ Ld. 76. p. 340. jegyz.

²² Ld. 77. p. 358. jegyz.

²³ Ld. 16. p. 32. jegyz.

²⁴ Ld. 28. p. 104. jegyz.; 51. p. 214. jegyz. Nyilván a „d” nélküli Eckhart Ferencre céloz (aki egyébként helyesen írva sem fordul elő az irodalomjegyzékben).

²⁵ Ld. 135. p. 866., 867. és 870. jegyz.

²⁶ Ld. 39. p. 142–143. és 145. jegyz., 40. p. 151. jegyz., 42. p. 165. jegyz., 43. p. 167. jegyz., 43. p. 169. jegyz., 44. p. 174. jegyz., 48. p. 199. jegyz.

²⁷ Ld. 132. p. 852. jegyz.

²⁸ Ld. 111. p. 652–657. jegyz.

²⁹ Ld. 85. p. 421. jegyz.

³⁰ Ld. 84. p. 413. jegyz.

³¹ Ld. 35. p. 121. jegyz., 36. p. 130. jegyz.

³² Ld. 94. p. 474. jegyz.

³³ Ld. 121. p. 771. jegyz.

³⁴ Ld. 119. p. 758. jegyz. A jegyzetben háromszor is előfordul, így írva, nyilván a „č” betűvel írandó Tadija Smičiklas alkalmi változataként.

³⁵ Ld. 39. p. 147. jegyz.

³⁶ Ld. 14. p. 18. jegyz.

³⁷ Ld. 15. p. 26. jegyz.

³⁸ Ld. 114. p. 694. jegyz. Ez ugyan nem rövidítés, és a hivatkozásból – „274 (320.)” – egyértelmű, hogy miről van szó (KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU [kiadók]: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550. évi kiadás hű másával együtt. Bp., 1903. 274. p. 320. szám), de a kiadás leírása hiányzik itt is.

³⁹ Ld. 76. p. 341. jegyz., 126. p. 822. jegyz.

⁴⁰ De azért még itt is adódhatnak kétségek (és meglepetések): az „AO” például utalhat az Anjou-kori okmánytárra és az Anjou-kori oklevéltárra is (meg persze akármi másra is, de ezt most hagyjuk). A kettő, tehát a két Anjou-koros kiadvány közül az utóbbi itt azért tűnik valószínűbbnek, mert az előbbit a szerző „AOKmt” rövidítéssel felvette a források közé (157. p.). Jelen esetben (111. p. 655. jegyz.) a következő áll a jegyzetben: „AO II. 89.”. Ez tehát két sorozatra, és összesen négy konkrét forrásra utalhat, mivel a

műveket már kevésbé. Aligha kockáztatott volna sokat a szerző, ha mindenkit meghív egy sörre, aki a lábjegyzetekben lappangó rejtvényeit egytől-egyig fejből megoldja.

Összefoglalásképp megállapítható, hogy a mű egy eddig önmagában és önmagáért nem túlságosan sokat kutatott téma összefoglalása, nagyobb igényrel a célkitűzésben, mint a megvalósításban. A forrásközeliség nagyfokú hiányából adódó ingatag dokumentáltsága, némi benne megnyilvánuló fogalmi zavar és következetlenség, valamint a kivitelezésében sokhelyütt kiütöző negligencia nem fogják elősegíteni, hogy a további kutatás szolid alapjává váljon.

(ism.: *Süttő Szilárd*)

szerző – mint ez a Bártfai Szabó-féle regeszta ügyéből kiviláglik, ld. feljebb (3. jegyz.) – az oldalszámot és a köteten belüli sorszámot önkényesen variálja, anélkül, hogy erre bármiképp utalna. A meghökkentő – ha az eddigiek után még egyáltalán annak lehet nevezni – az, hogy itt a négyből egyik lehetőség sem jön be, mert, mint az némi utánanézés után kiderül, az Anjou-kori okmánytár II. kötetének (szerk.: Nagy Imre. Bp., 1881.) 86–87. oldalain lévő 81. számú oklevélkivonatról, illetőleg az Anjou-kori oklevéltár VII. kötetének (szerk.: Blazovich László – Géczy Lajos. Bp.–Szeged, 1991.) 225. oldalán található 481. számú regesztáról van szó. – Sokan nem lehetnek, akik számára világos, hogy mindebből hogyan jött ki az „AO II. 89.”.

Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1. 1778–1905. Közreadják: Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2014. (Collectanea Athanasiana, II/4/1.) 605 old.

Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Az egri egyházmegye területén szolgáló görögkatolikus papok 1741. évi javadalom összeírása. Közreadják: Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Simon Katalin. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2014. (Collectanea Athanasiana, II/5.) 573 old.

A nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola „Görögkatolikus Örökség” kutatócsoportja az elmúlt hat évben jelentősen kivette a részét a megélnkülő magyarországi egyháztörténeti kutatásokból. OTKA-projektjük célja görögkatolikus egyház- és művészettörténeti források közreadása és feldolgozása, adattárak (történeti névtár és sematizmus) kiadása, valamint digitalizált adatbázisok készítése. Ennek keretében hozták létre honlapjukat (www.byzantinohungarica.hu), azon belül a Hodinka Antalról elnevezett digitális könyvtárat, és digitalizálták többek között a munkácsi, a hajdúdorogi, az eperjesi és a nagyváradai görögkatolikus püspökségek régi névtárait. Szintén a kutatócsoport munkája az immár 13 kötetes Collectanea Athanasiana kiadványsorozat, amelynek második, forráskiadványokkal foglalkozó sorozatában jelent meg a fent nevezett két kötet.

Az első munka egy többkötetes gyűjtemény első kötete, amelyben Véghseő Tamás kutatócsoport-vezető és Katkó Márton Áron hazai és külföldi levéltárakból és könyvtárakból gyűjtött tekintélyes forrásbázist ad közre, hogy megismerjük a magyar görögkatolikusok 19. századi és 20. század eleji viszontagságos történetét. A közölt forrásanyag nagyon vegyes, többek között könyvajánlást (4. sz. irat), prédikációt (3. sz.), újságcikkeket (pl.: 16, 18-22, 69, 129-130, 146-148, 175. sz.), statisztikai forrásokat (237a, 243-244. sz.), országgyűlési jegyzőkönyvrészleteket is tartalmaz a hagyományos szálas iratokon kívül. Mivel a szerkesztők törekvése az volt, hogy a görögkatolikus mozgalom történetéhez minden jelentős hivatalos dokumentumot összegyűjtsenek, ezért szép számban kerültek közlésre már kiadott, de esetleg nehezen hozzáférhető iratok is. Ezeket azonban, néhány kivételtől eltekintve, mindig összevetették az eredeti iratokkal, eltérések esetén pedig ellátták kritikai megjegyzésekkel (pl.: 27-28. sz.). A szövegközlés módja a betűhűség volt, a szövegvariánsokat lábjegyzetben közölték, az idegen nyelvű források elé pedig rövid regesztákat illesztettek. Bár a magyar görögkatolikusok mozgalma a magyar nyelv használatáért és az önálló egyházszerzetért az 1840-es évek országgyűléseivel vette kezdetét, a kiadók 1778-ban vették fel a fonalat, és beillesztettek néhány korábbi iratot (1-9. sz.), amelyek híven illusztrálták a magyar nyelv használatát és a hívek igényét ennek kiterjesztésére.

Az előszót Véghseő Tamás vázlatos összefoglalója követi a mozgalom 1905-ig terjedő történetéről. A szerző nem tartotta feladatának a részletes

feldolgozást, de így is megfelelő alapot nyújt az érdeklődőknek, mielőtt elkezdenék a forrásszövegek tanulmányozását. A tanulmány rávilágít azokra a kritikus pontokra, amelyekről egész forráscsoportok szólnak a kötetben. A teljesség igényétől eltekintve most csupán a következőket említenénk meg: az 1840-es évek országgyűlései és a liturgikus könyvek ügye (9–17. sz.), az identitásválságot bemutató iratok (például: 18., 28., 31. sz.), a hajdúdorogi külhelynökség felállítása (45–49. sz.), a római katolikus főpapság ellenvetései a magyar liturgikus nyelv és az újabb unitus püspökség létrehozása ellen (például: 47., 61–65. sz.), a millennium évének parlamenti vitái (77., 79–85., 88., 90–91., 105–106. sz.), a magyar nyelv liturgikus használatának vatikáni betiltása (107–110., 112. sz.), a sikeres római zárandoklat 1900-ban (184–189., 192–197. sz.), a magyar diplomácia 1903–1905. évi ún. Vatikán-akciója (213–222., 225–227a., 229–236., 241–242. sz.) és az Amerikába kivándorolt magyar görögkatolikusok ügye. (213., 216–221., 223. és 227a.) Közlésre került a budapesti parókia eddig kiadatlan alapítólevele (252. sz.). Az utolsó dokumentum (253. sz.) egy Ferenc Józsefhez intézett emlékirat, amely az előző évtizedek görögkatolikus egyházszerkezeti változásait összegezve rámutat a magyarajkú hívek súlyos helyzetére, s kéri öfelségét, hogy ha nem is lehet még elérni az önálló püspökséget Rómánál, legalább határkiigazításokkal javítsák a helyzetet. Ez a Klebelsberg Kunó miniszteri titkár által írt irat kiváló felvezető a sorozat következő kötetéhez, amely az 1914-ig keletkezett fontosabb forrásokat fogja közreadni. A kiadvány végén közlik a forrásokban szereplő fontosabb személyek rövid életrajzi adatait, majd a kötet használatát megkönnyítő névmutató következik.

Bármily kiváló azonban ez a gyűjtemény, néhány helyéhez észrevételt kell fűznünk. A 4. sz. dokumentumnál nem tüntettük fel, hogy az ajánlás címzettje Bacsinszky András püspök. Szerencsére ez a rejtély a bevezető tanulmány alapos újraolvasása során megoldódott. A 62. sz. irat esetében figyelemreméltó, hogy bár Zalka János győri püspök Trefort Ágoston miniszterhez intézett leveléről van szó, a közlés mégis a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban található másolat alapján készült. Az eredeti hollétéről bővebb tájékoztatást nem kapunk, annak elvileg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltárban kellene rejtőznie, de mivel az az anyag 1945-ben és 1956-ban is bombatalálatot kapott, nagy valószínűséggel megsemmisült. A levél fogalmazványa ugyanakkor megtalálható a Győri Egyházmegyei Levéltárban, benne néhány áthúzott mondattal, amelyek végül nem kerültek be a tisztázatba.¹ A 67. sz., vitatott keltezésű irat esetében célszerű lett volna megemlíteni, hogy maga a szöveg is támogatja az 1893/94. évi keltezést, ugyanis az 1843. évi országgyűlésre mint fél évszázaddal azelőttire utal, ami 1881-es keltezés esetén nem lenne igaz, arról nem is beszélve, hogy a 175. oldalon az író különbséget tesz az 1881. évi állapot és a jelen helyzet között. A 244b. sz. irat közlésétől, meglátásom szerint, jelenlegi formájában nyugodtan eltekinthettek volna, ugyanis az a szövegben említett melléklet nélkül eléggé semmitmondó. Néhány apróbb sajtóhiba is maradt a kötetben.

¹ Győri Egyházmegyei Levéltár, Győri Püspöki Levéltár. Egyházkormányzati iratsorozat. Nr. 974/1881.

A másik bemutatandó kötetben mindössze egyetlen, ám annál terjedelmesebb forrás közlésére vállalkoztak, az Esztergomi Primási Levéltár *Archivum ecclesiasticum vetus* nr. 2100/1-9. 1741-es jelzetű javadalom összeírására, amely csaknem 500, az egri püspökség joghatósága alá rendelt északkelet-magyarországi görögkatolikus parókia adatait és jövedelmét ismerteti.

A sokáig ismeretlen forrásra csak nemrégiben hívta fel a figyelmet Udvari István két 1999-es publikációjában. Az összeírás keletkezése az 1733-ban ismét felállított Lelkészpénztár működéséhez köthető, amelyet III. Károly hozott létre az alacsony javadalmú katolikus lelkészségek megélhetésének biztosítására. A felmérést a munkácsi görögkatolikus püspökség kánonjogi önállóságának hiányában (azt csak 1771-ben nyerte el) Erdődy Gábor Antal egri megyésfőpásztor készítette el, s a közreadók véleménye szerint utóda, a később esztergomi érsekké kinevezett Barkóczy Ferenc révén került mai őrzési helyére. Az egyes parókiák összeírása a következő sémára épült: parókia neve, az esetleges leányegyházak nevei, a templom szerkezete (kő vagy fa), állapota, felszereltsége, a parókiaépület jellemzése, a parókia jövedelemforrásai, a kegyúr és a tanító neve, illetve utóbbi javadalmazása. A településneveket a kiadók azonosították, valamint megadták jelenlegi (szlovák, ukrán illetve román) nevüket is. Az egyes településeknél lábjegyzetben közölték, hogy három másik, nyomtatásban már korábban megjelent lelkészség-összeírásban milyen néven szerepeltek.² Külön öröm, és az összehasonlítást nagyban megkönnyíti, hogy e három összeírás mindegyike digitalizált formában elérhető a kutatócsoport honlapján. Véleményem szerint azonban nem kellett volna eltekinteni az oldalszámok közlésétől.

A szerkesztői bevezetőt a szöveg átírását végző Simon Katalin latin-magyar szószedete, majd maga a forrásközlés követi. Az ezután következő összevont személy- és helynévmutatóban a keresést megkönnyítendő a kegyurak nevét kurzívvval, a lelkészekét kiskapitálissal emelték ki. A különböző névalakok közti keresztmutatózás helyett azt a kézenfekvő, és talán jobban is hasznosítható módszert alkalmazták, hogy a települések korabeli, valamint későbbi magyar, illetve külföldi neve mellett is megadták a megfelelő oldalszámot.

Mindenképp szót kell ejteni e forráskiadvány sokrétű hasznosításának lehetőségeiről. Nem csupán egyháztörténeti és népességtörténeti hozadékaik vannak, de a templomok leírása révén művészettörténeti, a jövedelmek közlése révén pedig gazdaságtörténeti adalékokkal is bír, nem is beszélve a helytörténetről, amelynek egyik megkerülhetetlen forráscsoportjába tartozik, ahová a katolikus püspökségek egyházlátogatási jegyzőkönyvei is. Ezért is jelentős, hogy a Szent Atanáz Főiskola kutatócsoportja vállalkozott ezeknek a nagy terjedelmű

² Ezek a következők: EMBER GYŐZŐ: A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek 1747. évi összeírása. In: Regnum. Egyháztörténeti évkönyv, 1944–1946. Bp., 1947. 95–116. p.; BENDÁSZ ISTVÁN – KOI ISTVÁN: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyháza, 1994.; UDVARI ISTVÁN: A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása. Nyíregyháza, 1990.

dokumentumoknak teljes szövegű publikálására, amely a kutatók nagy részét visszariasztaná. Egyháztörténeti szempontból különösen fontos, hogy olyan időszakban készültek, amikor még nem terjedtek el Magyarországon a nyomtatott egyházmegyei névtárak, legfeljebb kéziratos formában létezett ez a műfaj.³ A győri egyházmegye 1771-től, a kötet számára fontosabb Egerben 1806-tól, Munkácson pedig 1814-től adtak ki nyomtatott sematizmusokat. Az ezt megelőző időszakokra nézve pedig a most kiadott összeírásokból tudhatunk meg a legtöbbet az egyházmegyék belső szerkezetéről és papságáról, s ez teszi a jelen forráskiadványt egy majdan összeállítandó történeti papi adattár számára megkerülhetlenné.

Mindkét kötetről el lehet mondani, hogy kivitelezése igényes, borítóképe pedig igazán illik forráskiadvány mivoltához. A *Collectanea Athanasiana* forráskiadvány sorozata a fent ismertetett könyvekkel együtt ötkötetesre bővült, és remélhetőleg hamarosan további művekkel fog gazdagodni.

(ism.: *Csermelyi József*)

³ Ilyen kéziratos névtár jelent meg nemrégiben: *Az első esztergomi főegyházmegyei sematizmus, 1647*. Közreadja: Bojtos Anita. Bp., 2014. (*Magyar Herald*, 1. A katolikus megújulás forrásai.)

Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk.: Báर्थ Dániel. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013.

A magyar egyháztörténet-írás fókuszába mindeddig elsősorban az egyházi intézmények és a jelentékeny személyiségek vagy éppen az állam–egyház kapcsolatok kerültek, amíg az alsópapság alig kapott teret az elbeszélésekben. 2013-ban megjelent az első olyan tanulmánykötet, amely kifejezetten az alsópapság kérdéskörét helyezi középpontjába, mégpedig erőteljesen interdiszciplináris megközelítésben: az egyháztörténeti mellett a történeti néprajzi, antropológiai, művelődés- és társadalomtörténeti aspektusok is hangsúlyt kapnak a kötetben, amelynek kiadója az ELTE BTK Folklore Tanszéke.

BÁRTH DÁNIEL a kötet bevezető tanulmányában összefoglalja a témakör eddigi kutatási irányait – a magyar mellett elsősorban az angol, a francia és a német irodalomra fókuszálva –, és rámutat arra, hogy a hazai tudományosság főleg az alulnézeti egyházmegye-történetek, valamint az egyes papi személyiségekre és lokális konfliktusokra fókuszáló esettanulmányok terén bír hiányosságokkal. A kötet szerkesztője a kérdéskör szempontjából legrelevánsabb forrástípusok, mint például a canonica visitatiók, a historia domusok vagy éppen a perszonális iratok számba vételével folytatja. Báर्थ végül a témakör tíz olyan aspektusát gyűjti össze, amely irányt szabhat a jövőbeni kutatások számára: ilyen lehet például az alsópapság és a népi kultúra kapcsolatának vagy a papi normaszegések mögötti történeteknek a mélyreható vizsgálata.

A kora újkori szekció tanulmányai az egyházszerkezet alsó szintjének egyházi és társadalmi szerepeit taglalják sokoldalúan. GÁRDONYI MÁTÉ a tridenti zsinat dogmatikai határozataiban és reformkánonaiban megragadható papi eszményképét vizsgálja, hiszen – ahogy arra a szerző is felhívja a figyelmet – a zsinat négy évszázadon át, egészen a II. vatikáni zsinatig fontos hivatkozási alap maradt. A tanulmány jól rávilágít a tridenti papi ideál hármias, kultikus, pasztorális és jogi arculatára. Trident után persze egy olyan struktúra épült ki, amelyet nem csupán az egyházi, hanem a világi hatalom is felhasználhatott saját céljaira, így például a helyi közösségek elérésére, megszólítására. GÓZSY ZOLTÁN a 18. századi katolikus egyház normakommunikációs szerepét vizsgálja a pécsi egyházmegye példája alapján. A királyok ugyanis a társadalom konszolidációját, integrációját, végül pedig határozott modernizációját szorgalmazó programjaik megvalósításában egyaránt fontos mediatori szerepet szántak a plébániáknak. II. József a kommunikáció terén még elődjeinél is erőteljesebben támaszkodott a plébániákra, amelyek a reformpolitika eszközeként funkcionálhattak. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásértékére, információgazdagságára irányíthatja a figyelmet MIHALIK BÉLA VILMOS tanulmánya, amelyben a szerző az egeri egyházmegye 1746. évi canonica visitatioját elemzi, mégpedig igen sokoldalúan: három főesperesség belső viszonyai és a plébános-állománya után középpontba kerül plébános és közösség viszonya is. Már Báर्थ Dániel ráirányította a figyelmet a normaszegő papok problémájára, mint a kötet középpontjában álló kérdéskör egy fontos aspektusára, KISS RÉKA tanulmányában pedig – a

kora újkori erdélyi reformátusok esetében – éppen a papi normaszegések mögött meghúzódó lehetséges tényezők kerülnek előtérbe, úgymint például a papmarasztás intézménye vagy éppen a gazdasági ügyek visszásságai.

A 18. századi témájú szövegek a helyi közösségek szintjén vizsgálják a vallási tolerancia, illetve intolerancia problémáját. A veszprémi egyházmegyei katolikus pasztoráció, majd egy, egész pontosan kővágóórsi plébániaalapítás nehézségeit, problémáit tárja fel DÉNESI TAMÁS tanulmánya: a szöveg jól megvilágítja, hogy a 18. század derekán a protestáns többségű országrész esetében – például a paphiány mellett – az evangélikus és a református közösség intoleranciája, ellenséges fellépése is megnehezíthette az új katolikus plébánia felállítását. (Igaz, az alapítás után a helyi katolikus közösség pont az új plébános korhely hajlamai miatt szegyenkezhetett.) A szintúgy jelentős protestáns lakossággal bíró Nógrád megyébe vezet MUNTAGNÉ TABAJDI ZSUZSANNA írása, amely Fábián István romhányi plébános személyére és tevékenységére összpontosít, a protestánsellenes fellépésben ugyanis a váci egyházmegyében is kulcsszerep jutott a plébánosoknak. A szerző a pap személyes levelei alapján vizsgálja viszonyulását a Romhány többségét képező protestánsokhoz. Fábián nem mellesleg perek egész sorát indította a protestánsok ellen, ami – mutat rá a szerző – a rekatolizáció legfőbb eszköze volt az egyházmegyében. FORGÓ ANDRÁS a 18. század végi propagandairódalom fényében vizsgálja, hogyan hathatott II. József türelmi rendelete a katolikus–protestáns együttélésre. A történész több aspektusból láttatja a problémát, hiszen a felvilágosult, a jozefinista egyházi tolerancia pártját fogó katolikus plébános, majd a Batthyány József hercegprímás hittérítő tevékenységében – a felvilágosult korszellemnek megfelelően – a békés, türelmes jegyeket előtérbe helyező publicista röpiratát éppúgy megszólaltatja, ahogy egy olyan protestáns szerzőjű szöveget is, amely éppen a türelmi rendelet teremtette lehetőségek meggátolását róta fel a katolikus egyházzal szemben.

A 19. század világába vezető tanulmányok más és más szempontból ugyan, de egyaránt pap és közösség viszonyát boncolgatják. SZÁSZ LAJOS munkájában három aspektusból vizsgálja gyülekezet és lelkész kapcsolatát a 19. század első felében. A lelkéssel szemben támasztott elvárások, követelmények, valamint a lelkész anyagi helyzete és jövedelmezése mellett a lelképásztornak és feleségének a közösség színe előtt fejlődő kapcsolata úgyszintén fókuszba kerül, hiszen a pap felesége gyakran afféle minta lehetett a közösség számára. A szerző szövegében, amelyben békés-bánati református egyházmegyei forrásanyaggal dolgozik, maga is felhívja a figyelmet a lelkészi kar differenciáltságára, nem-egységes mivoltára is. A már megöregedett lelkészek és családtagjaik problémája, vagyis a református egyházon belüli önsegélyezés áll PÁLYI ZSÓFIA KATA tanulmányának középpontjában. A vizsgált Kegyes Társulat célja ugyanis az volt, hogy az öreg prédikátorokról, valamint az elhunyt prédikátorok árváiról és özvegyeiről egyaránt gondoskodjon. A szerző munkáját a tatai református özvegy-árva intézet 1800. évi alapítását, majd 1834-ig terjedő történetét dokumentáló forrásszövegre alapozza. BEDNÁRIK JÁNOS esettanulmány-jellegű munkája egy, a helyi közösség és plébános között elfajuló budakeszi konfliktust vesz górcső alá, amely végül a katolikus pap

kényszerű távozását eredményezte a német ajkú faluból. A krízissel összefüggésben több olyan forrás is keletkezett, amely megvilágíthatja a faluközösség és a falusi pap közötti viszony kritikus pontjait. A szerző, amellet, hogy jól kiaknázza az említett források kínálta lehetőségeket, szélesebb kontextusban, a 19. század közepi országos szellemi és politikai fejlemények és folyamatok függvényében is vizsgálja a „budakeszi tumultust”.

A tanulmánykötet utolsó szekciója az alsópapság szerepét a 20. sz. eleji vallási megújulási mozgalmak összefüggéseiben vizsgálja. SIMON ERVIN egy 20. század első harmadában kirajzolódó református lelkészi életpálya szemszögéből világítja meg az újonnan megjelenő kiségyházak problematikáját: Balla Endre, az eleinte energikus, határozott fellépésű, így megbecsült lelkipásztor idővel kompromittálódott egyházában, ugyanis nem tudta meggátolni a baptisták térnyerését községében, amit pedig személyes attitűdjével is magyaráztak. A tanulmány az egyének eseményformáló szerepére, jelentőségére is ráirányíthatja a figyelmet a lokális felekezeti konfliktusokban. SMID MÁRIA BERNADETT – úgyszintén a század első harmadára fókuszálva – a szekularizáció jelenségei ellen fellépő jezsuiták belmissziójával foglalkozik: többek között azt vizsgálja, hogyan integrálhatták a páterek a falusi közösségek világába az eredetileg a városi igényekre és sajátosságokra formált Mária-kongregációkat. A belmisszió, a közösség lelkigondozása a Trianon utáni erdélyi református egyházban a nemzeti hagyomány ápolásával is együtt járt. ILYEFALVI EMESE tanulmányában egy kidei lelkipásztor, Bonczidai Dezső tevékenysége kerül a fókuszba, aki sajátos módon, a „ha elolvastad, add tovább” elvére alapozó levelezési stratégiát választott, hogy személyes hangon, ám mégis írásos formában kommunikálhasson a közösség irányába. A fiatal kutató sokoldalúan elemzi a kidei lelkész kommunikációjának tartalmi elemeit a levelek alapján.

A hiánypótló, számos problémát felvető és körüljáró tanulmánykötet, amely jól demonstrálhatja a tudományközi – jelen esetben főleg történet- és néprajztudományi – megközelítésekben rejlő lehetőségeket, remélhetőleg újabb kutatásokat is inspirálhat majd.

(ism.: *Rada János*)

Globalisierung der Kirchen. Der Ökumenische Rat der Kirchen und die Entdeckung der Dritten Welt in den 1960er und 1970er Jahren. Hrsg.: Kunter, Katharina – Schilling, Annegreth.

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014. (Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte. Reihe B: Darstellungen 58.) 379 Seiten.

Az egyházak ma a legfontosabb globális szereplők közé tartoznak, mert bár elsősorban helyi szinteken működnek, ugyanakkor transznacionálisan is össze vannak kötve. Az Egyházak Világtanácsa (WCC) tekinthető a nem római katolikus kereszténység legkiemelkedőbb nemzetközi fórumának, de a WCC csak az 1960-as és 1970-es évek folyamán fejlődött valódi globális és polgári jellegű szervezetté. Az Egyházak Világtanácsának 1948-as megalapítása főként európai és észak-amerikai egyházak kezdeményezésére történt, hogy majd a dekolonizációs és Nyugattól való egyre nagyobb elfordulás következtében egyre inkább a harmadik világ képviselői vegyék kezükbe az ökumenikus ügyeknek az előrevitelét. Az így beinduló, de már egyházi szinteken is megmutatkozó globalizáció nem csak pozitív hatásokat eredményezett az Afrikából, Ázsiából és Latin-Amerikából egyre nagyobb számban érkező WCC képviselők köreiben. Az e kötetben bemutatott nemzetközi megközelítések szemléltetően bizonyítják úgy világtörténeti, mint teológiai szempontból, hogy a létrejött érdekellentétek új és régi törésvonalak mentén keletkeztek, és igencsak próbára tették az ökumenizmus gondolatát. Közben megváltoztak a nemzetközi egyházi együttműködési feltételek is. A vezetőség ártértékelt koordinátáit, s immár az emberi jogok iránt való elkötelezettség, a harmadik világgal kapcsolatos fejlesztések, az elnyomás elleni felszabadító harc segítése és a rasszizmus elleni küzdelem jelentették az újabb stratégiai célokat. A szerzők egyik mérvadó felismerése, hogy ez a fajta globalizációs irányvonal hosszú távon elvezetett a WCC nyugati arculatának átforgalmazásához majd elvesztéséhez, ami egyben a globális protestantizmus intézményes kudarcként is értelmezhető.

A globalizáció fogalma gyakran használatos manapság a médiában és a tudományban, de mindeddig ezt nem feltétlenül hozták összefüggésbe a történelmi egyházakkal, mintha ők érintetlenek maradtak volna e modern folyamatokban. Mindez nagyjából a történeti kutatásra is érvényes volt, hiszen a nagy keresztény egyházak kapcsán a globalizáció hatásait meglehetősen lényegtelen jelenségként kezelték az eddigiek folyamán. Különösképpen érvényes ez az állítás a németországi egyháztörténeti jelenkor-kutatás területén, mert a különféle működő intézmények gyenge összeköttetésben állnak egymással. Részben ezzel magyarázható, hogy mindeddig kevés nyilvános eredmény született a különféle egyházak globalizációjáról a nemzetközi ökumenikus hálózatok 20. századi kontextusában. Ezért is meglepő a Katharina Kunter és Annegreth Schilling által szerkesztett sokrétű antológia, amely pontosan a fent említett témakört célozza meg. Az általuk összegyűjtött szövegek azt bizonyítják, hogy a protestáns egyházak már az 1950-es évek óta elindultak a globalizáció irányába, mármint az ökumenikus kötelezettségvállalás és a hozzá kapcsolódó globális egyházi, politikai és társadalmi nézetek alapján

tudatosan vállalták az ezzel az áramlattal való szembenézést, beleértve a tényleges megvalósítást is. Ugyanez a tendencia jelen volt a katolikus egyházban is, de ott másként valósult meg, ami nem tárgya e kötetnek. Az 1960-as években végbemenő globális társadalmi és forradalmi megmozdulások a történelmi egyházakat is megrázták.

A kiadók a bevezetőben a következő célokat jelölik ki maguknak: a jelenlegi kutatások párbeszédének és az 1960-as és 1970-es évek egyháztörténetének globális meg nemzetközi szempontból való kiegészítése valamint a keresztény egyházak globális szereplőkként való beágyazása, mivel a globalizáció kapcsán a 20. század második felében eddig főként csak futólag voltak érintve. Már magának a bevezetőnek is van egy komoly szintetizáló jellege, hiszen jelentős egyházpolitikai és más tényállásokat közvetít, továbbá a szerkesztőnők négy-négy tanulmánya három tematikus egységbe van rendezve. Ezek után egy tanulságos függelék következik, mely meglepő statisztikai felméréseket tartalmaz az Egyházak Világtanácsába belépő tagokra vonatkozóan, valamint egyedülálló körképet nyújt az ökumenikus mozgalom egyes kiemelkedő személyeinek életrajzi adatairól és teljesítményeiről.

A gyűjtőkötet első tematikai csoportja a következő irányelv köré rendezhető: a világháború utáni ökumenizmustól a nemzetközi közösségig. Ide tartozik Andrew Chandlers munkája *Az alapítóatyák és az Új Jövőkép. Az Egyházak Világtanácsa, 1948–1958* címmel, ahol az ökumenikus ébredés és a WCC kialakulásának története képlékenyen időkeretek között van ábrázolva, minden kezdeti eufóriájával egyetemben. Az események ilyen szintű és stílusú bemutatása azért is meglepő, mert mai szemmel szinte hihetetlennek tűnik, hogy mindezek a folyamatok már az 1950-es években beindultak. Időrendi szempontból Chandlers érveit csatlakozik a következő munka, melyet Annegreth Schilling írt *1968 és az ökumenikus mozgalom. A WCC Közgyűlése Uppsalában, mint egy új korszak kezdete?* címmel. Schilling az 1968-as évnek kulcsfontosságot tulajdonít, mivel ekkor volt a WCC Közgyűlésének negyedik találkozója és rákérdez arra, hogy vajon nem Uppsala volt-e a mérőföldkő és egyúttal a fordulópont a WCC történelmében. Sőt odáig megy, hogy a 90. oldalon ezt a momentumot az egyházak 1968-aként értékeli. Válaszként a szerző megállapítja, hogy az Uppsalában ülésező Közgyűlés alapján véve nem sok új dologról tárgyalt és az ezek után következő programszintű és szerkezeti változásoknak inkább szelepeként, mint kiváltó oka működött, melyek az ökumenikus munkában már az 1960-as évek elejétől jelen voltak. Szerinte valójában ez által történt meg a fokozatos egyházi irányváltás.

Schilling munkáját jól kiegészíti Nicolai Hannig esszéje, hiszen ő egy teljesen más szemszögből közelíti meg az eseményeket, azt vizsgálva, hogy melyek voltak az uppsalai Közgyűlés mediális kihatásai. „Íme... Minden dolgok újak. Uppsala 1968-ban és a filmesített ökumené”. A szerző főként azt vizsgálja, hogy vajon miért lett az Uppsalában összejött Közgyűlés egy teljesen új korszak szimbóluma. Hannig nem is annyira a tartalmi vetületekre összpontosít, hanem inkább a gyűlés újszerűségére és a széles körben ható mediális közvetítés látványos következményeire. A gyűjtőkötet első tematikai csoportjának utolsó vizsgálódása Stephen Brown szerzeménye, aki az ökumenikus mozgalom egyik úttörőjéről és

vezéregyeniségéről, Ernst Lange teológusról ír (*A globalizáció és az egyházak egysége. A német teológus Ernst Lange ökumenikus utópiája.*) Brown elsősorban Lange egy bizonyos teológiai vitához kötődő értelmezését szemlélteti, mivel szerinte ez hosszú ideig meghatározta a német hittudós későbbi munkásságát is. John Meyendorff ortodox teológus és José Míguez Bonino argentin metodista tudós 1971-es löweni nézeteltéréséről és eszmecserejéről van szó (150–154. p.).

Az antológia második része Peter Morée elemzésével kezdődik. A vizsgálódás címe *Szövetségesek a birodalmi Nyugat ellen. Josef L. Hromádka, az ökumenikus mozgalom és az 1950 óta nemzetközivé váló keleti blokk.* Ebből az olvasó megismerheti a kis protestáns egyházak sorsát Csehszlovákiában. A Hromádka által 1958-ban kezdeményezett keresztény békekonferencia volt az ugródeszka, amely elvezetett az ökumenikus mozgalomba, melynek megalapítása azt mutatja, hogy a genfi ökumenikus keretekben végbemenő egyházi globalizáció párhuzamos fejlődés tanúja lehetett olyan ökumenikus kezdeményezéseknek, melyek a szocialista országok keresztény baloldali értelmiségeitől érkeztek. (185. p.) Majd Christian Alber értekezése következik, amely *A WCC és az emberi jogok a hidegháború és a gyarmatosítás felszámolásának összefüggésben* címet viseli. Az Egyházak Világtanácsának munkájában egy bizonyos ponton bekövetkezett a Nyugat felé fordulás, és az évek során a Tanácson belül teljesen megváltozott az emberi jogok értelmezése (189. p.). Egy további tanulmány következik Annegreth Schillingtől, melynek címszavai: *Demokratikus szocializmus, humanizálás és felszabadulás. Latin-Amerika hozzájárulása az ökumené globalizációjához.* Ugyanezt a témát Mateus, a következő szerző már másként értelmezi, és a felszabadulás lehetőségét a szocializmus latin-amerikai változataként tünteti fel az ökumenikus mozgalom számára (231. p.).

Ezek után Mateus is felveti a Meyendorff és Míguez közötti alapvető összeütközést: *José Míguez Bonino és a globális keresztény egységért folyó harc 1970-ben.* A szerző rátapint arra a jelenségre, amikor az ökumenizmus fogalmi egysége kapcsán a differenciálódás egyre jelentősebbé vált az 1970-es évek alatt. Szerinte az igazi egységességre való törekvés egyidejűleg küzdelem a valódi szétválasztódásra is (253. p.). Ugyanakkor Mateus eszmefuttatása képezi az utolsó tanulmányt a gyűjtőkötet második részében, amely főként a létező szocializmus, valamint a kommunista utópia meg az ökumenikus mozgalomra vonatkozó emberi jogok témakörét taglalja.

A globális tudat fejlődése. Transznacionális kölcsönhatások cím alatt indul a kötet harmadik része, melyben elsősorban az ökumenikus globalizáció egyedi vonatkozásai kerülnek bemutatásra és elemzésre. Benjamin Pearson bevezető fejtegetései a nyugat-német egyházi napokra vonatkoznak, melyek tisztán tükrözik az ökumenikus elkötelezettség és a körülötte kialakult megosztottságot. (A tanulmány címe: *Egy megosztott nemzet egy megosztott világban. Az egyházi napok és a német protestantizmus globalizálódása 1950-től 1970-ig.*) A következő közreműködés Catharina Volkertől származik, aki szerint az ökumenikus mozgalom számára nagy kihívást jelentett a vietnami háború. Az evangélikus egyház vietnami konfliktushoz való hozzáállása igencsak vitatott Németországban, mint ahogyan a Szövetségi Köztársaság

háborúval kapcsolatos háttérpolitikája is, mely fontos tényezőként hatott az egyházi vezetőkre. Az esszé teljes címe: *A vietnami háború mint globális kihívás a Német Szövetségi Köztársaságban lévő protestáns egyházaknak és a világ ökumenikus mozgalmának*. Ezek után Sebastian Tripp munkája következik, melynek címe: *A rasszizmus elleni küzdelem programja és az egyházak globalizációja*. A 'globalizáció' (Glokalisierung) nevű kifejezést Tripp a globalizációval kapcsolatos szakirodalomból kölcsönzi, amely pontosabban Roland Robertsontól ered (298. p.). Mindezek alapján olyan párhuzamok megvilágításáról van szó, amelyek mindenekelőtt a globalizációs folyamatok nyomán keletkeznek. Így a globalizáció és a helyi közösségek közötti feszültségek alapján megfigyelhető, hogy a világi nagyobb és a helyi kisebb kategóriák újratermelődének, sőt állandóan újraértelmezhetőek. A továbbiakban Tripp az Egyházak Világtanácsának rasszizmus elleni küzdelmének vitatott programját elemzi helyi esettanulmányi szinten, de nyugatnémet kontextusban, vagyis pontosabban a hesseni és a nassauai evangélikus egyházak egyházpolitikáját veszi szemügyre. A következőkben Erica Meijers is helyi szintekre összpontosít, csak ő a holland körülmények felől közelít az eseményekhez: *A gyarmati gondolkodásmód vége. Az apartheid mint kihívás a Hollandiában lévő protestáns egyházak számára*. A szerző itt egyértelművé teszi, hogy a rasszizmus és az apartheid körül kialakult helyi és nemzetközi eszmecserek látványosan befolyásolták a holland protestáns egyházakat. Sőt, a holland vezetők annyira komolyan vették ezt a feltáró szakaszt, hogy az egyház nyíltan is magára vállalta a múlttal való szembenézést és beismerte, hogy tevékeny része volt az egykori gyarmatosító hatalomnak, amit nagyon sajnál. Meijers módszeresen követi az egyházi hatalom e kirívó szemléletváltását, mely egy igen összetett folyamat. Mindez a második világháború után kezdődött el és az 1970-es évekig tartott.

Az antológiába gyűjtött sajátos tanulmányok újdonságszámba menő megállapításokat tartalmaznak, és ezért a kiadás szerkezete nem a történelmi-műfaji rendezés szoros szempontjait követi, hanem a szerzők rugalmasabban és a tematikák szerint csoportosítanak. Meglepő a könyvben szereplő fiatal kutatók éleslátása az ökumenizmus és a globalizáció összetett helyzetének elemzésében, hiszen több új és eredeti nézőpontot is megismertetnek az olvasótáborral. Valószínűleg azért emelkedik ki minőségileg ez a mű a többi szakgyűjtemények szürke sorából, mert – ellentétben más munkákkal – ebben a kötetben szorosan egymásba fonódnak a szakközlemények, és a végkövetkeztetések olvasóbarát viszonyok között jól mutatják a témakör lényegbevágó összefüggéseit. A szerkesztők találóan válogatták össze a szakszövegeket, mert annak ellenére, hogy az összefűzött munkák magas egyediséggel jellemezhetőek, a szakviták köré csoportosuló esszék tematikailag is harmonizálnak egymással. A kötet sokszínű képet nyújt a globális és globalizálódó ökumenizmus folyamatairól, melyek már a 20. század közepétől intenzíven zajlanak, és a jelenlegi eszmefuttatások további ilyen irányú elemzésekre ösztönöznek.

(ism.: Eperjesi Zoltán)